

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

На правах рукопису

ВОЛКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕГОВИЧ

УДК 94(477+470)"1991/2010":[331.5+316.7](043.3)

**УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ,
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ
(1991 – 2010 РР.)**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Надтока Геннадій Михайлович
доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2018

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОСІЇ	38
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ	73
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У РОСІЇ	111
РОЗДІЛ 5. КУЛЬТУРНИЙ ТА КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ	137
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	180
ДОДАТКИ	203

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ОУР – Об’єднання Українців Росії

СЦУК “Сірий Клин” – Сибірський Центр Української Культури “Сірий Клин”

УВКР – Українська Всесвітня Координаційна Рада

УКР – Український Конгрес Росії

ФНКА “Українці Росії” – Федеральна Національно-Культурна Автономія “Українці Росії”

ВСТУП

Актуальність. Відновлення державності України наприкінці ХХ століття стало ключовою передумовою формування її інституційно зрілої світової діаспори, сегменти якої були зафіксовані на усіх континентах. Однією з найбільших за чисельністю та географією поширення стала вітчизняна діаспора в Росії. Цьому сприяла ціла низка чинників, серед яких наявність великого спільного кордону й можливість його вільного перетину, довготривале проживання українського і російського народів у спільній державі, спорідненість мов, культур і сповідань віри. Але разом із об'єднуючими чинниками, що створювали умови для сприятливого розвитку вітчизняної діаспори в Росії, діяли й ті, що становили для них серйозну перепону. Йдеться, зокрема, про невизнання українців переважною частиною російського соціуму як окремого від росіян народу зі своєрідною мовою, культурою і ментальністю. Цей підхід утвердився в рамках так званої триєдиноросійської концепції й заперечував саме право української нації на самовизначення, а отже й можливість існування діаспори в Росії.

Проте впродовж усього часу української незалежності в зарубіжних, а інколи й у вітчизняних наукових колах культивується ідеологічна лінія, що утверджує позиції адептів псевдобратніх зв'язків українського та російського народів.

Наявність таких міжетнічних суперечностей зумовлювала драматичний характер формування й подальшого розвитку української діаспори в Росії. Відтак, її повноцінне осмислення залишається складним, але важливим завданням істориків і філософів, політологів і соціологів, культурологів і фахівців у галузі соціальної психології.

На порядку денному стоїть наукове обґрунтування самобутності української діаспори, оптимальних шляхів її подальшого розвитку в світі загалом і в Росії зокрема, що є однією з передумов успішної реалізації курсу України на зміцнення її суверенітету та всебічну інтеграцію в європейський та глобальний цивілізаційний простір.

Зв'язок роботи з планами наукових робіт установи. Дисертація виконана у межах науково-дослідної теми кафедри всесвітньої історії історико-

філософського факультету Київського Університету імені Бориса Грінченка “Питання історичної пам’яті країн Центрально-Східної Європи XX – XXI ст.” (державний реєстраційний номер 0116U003294).

Мета дослідження: на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури реконструювати історію становлення та розвитку новітньої української діаспори у Росії в її інституційному, соціально-економічному та культурному вимірах.

Досягнення поставленої мети потребує розв’язання низки конкретних завдань:

- з’ясувати стан наукової розробки проблеми;
- охарактеризувати основні види джерел з обраної теми, визначити ступінь репрезентативності й інформативності документів, ввести до наукового обігу нові джерельні матеріали;
- простежити процес формування та визначити ступінь зрілості історичних передумов сучасної української діаспори в Росії;
- висвітлити правові засади української діаспори в Росії та процес розбудови її інституцій;
- з’ясувати соціальну структуру української діаспори та економічні аспекти суспільної адаптації українців у Росії;
- виявити рівень національної самоідентифікації українців у Російській Федерації в контексті культурного розвитку діаспори;
- висвітлити характер взаємодії української діаспори з Україною.

Об’єктом дослідження є сучасна українська діаспора в Російській Федерації.

Предметом дослідження є процес формування української діаспори в Росії та її інституційний, соціально-економічний та культурний розвиток.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об’єктивності та логіки. Задіяні загальнонаукові та спеціальні історичні методи. З-поміж загальнонаукових методів було використано: аналітичний, системно-структурний, метод синтезу. Із спеціально історичних застосовано: компаративний, проблемно-хронологічний, історіографічний методи. Використано

також методи аналогій, персоніфікації, узагальнення, текстологічний та статистичний. Вони дозволили, зокрема, встановити повноту та об'єктивність наявних історичних знань.

Хронологічні межі дослідження зумовлені необхідністю комплексного осмислення історії української діаспори в Росії. Нижня межа дослідження вмотивована проголошенням незалежності України в 1991 р. й пов'язаною з цим можливістю повноцінної підтримки діаспори з боку української держави. Верхня межа дослідження (2010 р.) пояснюється кардинальною зміною державної політики Росії щодо української діаспори, зокрема переходом до її інституційної ліквідації.

Географічні межі охоплюють сучасну територію Російської Федерації в її міжнародно визнаних кордонах.

Наукова новизна результатів дослідження.

Дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним науковим дослідженням історії української діаспори в Росії на етапі її становлення та відносно повноцінного функціонування в 1991 – 2010 рр.

Вперше сформульовано основні концептуальні підходи до тлумачення історії української діаспори в Росії (україноцентричний та триєдиноросійський). Обґрунтовано висновок про об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії, наявність для цього зрілих демографічних, соціокультурних та політичних передумов. Встановлено, що новостворені правові засади діяльності української діаспори сприяли розбудові її центральних, регіональних та місцевих інституцій, а незавершеність цього процесу була зумовлена переходом Росії до політики стримування подальшого вкорінення українства в російський суспільний ґрунт. Відтворено географію областей України, вихідці із яких визначальним чином формували сучасний демографічний простір української діаспори в Росії. Обґрунтовано періодизацію еволюції вітчизняної діаспори в Росії.

Уточнено визначення поняття «діаспора», яке має враховувати передусім такі її ознаки, як наявність материнської держави та інституційного оформлення. На цій основі стверджується, що в 1990-і рр. відбулося відновлення української

діаспори в Росії, а її започаткування мало місце на етапі національної революції 1917-1921 років. *Поглиблено* характеристику соціальної структури діаспори на загальноросійському рівні та особливостей суспільної адаптації українців, зокрема їх зайнятості у виробничій та невиробничій сферах. Доведено, що ключовою суперечністю в еволюції української діаспори є поєднання процесу збагачення форм її національно-культурного самовияву з динамічною тенденцією асиміляції українців в Росії.

Теоретичне значення дисертації визначається постановкою і розв'язанням комплексу проблем, що відтворюють історію української діаспори в Росії на етапі утвердження державного суверенітету України й усталення її міжнародних інтеграційних пріоритетів.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані в процесі підготовки й уточнення зовнішньополітичної стратегії української держави в частині, що стосується оптимізації форм її співробітництва з діаспорою в Росії.

Основні положення й висновки дослідження можуть бути задіяні в процесі підготовки узагальнюючих праць та підручників з історії української діаспори, при розробці відповідних вузівських курсів і спецкурсів.

Апробацію результатів дослідження здійснено на *шести наукових конференціях*: IV щорічній всеукраїнській науково-практичній конференції “Дослідження молодих вчених у розвитку сучасної науки” (Київ, 27 березня 2014 р.); III всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю “Придніпровські соціально-гуманітарні читання” (Кіровоград, 16 травня 2014 р.); міжнародній науково-практичній конференції “Етнополітичні трансформації України в контексті інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи” (Івано-Франківськ, 22-23 травня 2014 р.); всеукраїнській науковій конференції “Восьмі Богданівські читання” (Черкаси, 10 грудня 2014 р.); V всеукраїнській науково-практичній конференції “Сучасні соціально-гуманітарні дискурси” (Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.); міжнародній науково-практичній

конференції “Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів сучасного суспільства” (Одеса, 11-12 вересня 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у восьми статтях, шість із яких було надруковано в фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, а дві в закордонних наукових журналах.

Структура дисертації й послідовність викладу матеріалу визначені логікою дослідження. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (232 найменування), списку умовних скорочень та додатків . Загальний обсяг дисертації становить 244 сторінки, з них 179 сторінок – основний текст дослідження.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія української діаспори в Росії започатковується одночасно з її історією, а саме: в 90-і рр. ХХ століття. Проте осмислення сутності українського питання, що постало як на вітчизняних, так і на власне російських землях, бере свій початок з другої половини ХІХ століття. Його було зафіксовано, зокрема, в роботах: Н. Бакуніна¹ і В. Белінського², а з початку ХХ ст. у працях П. Гуревича, С. Щеголева³, А. Стороженка⁴.

Ключовою проблемою названих праць, а також студій А. Будиловича (О единстве русского народа (1907), В. Шульгіна (Украинствующие и мы (1909), П. Струве (Общерусская культура и украинский партикуляризм(1912), черговий раз виданих у збірнику «Украинская болезнь русской нации» (М., 2004), було ставлення до українства як до етнонаціонального феномену, а відтак до права на його існування взагалі. Саме тоді в російській історичній науці остаточно сформувалось цілковите заперечення українського історичного буття. Лише окремі дослідники, подібно К. Харламповичу⁵, визнавали історичну роль так званої Малоросії у формуванні модерної російської культури.

Системну відповідь теоретикам російського великодержав'я надав М. Грушевський⁶ у своїй знаменитій статті. Так остаточно утвердились два базових концептуальних підходи до тлумачення української історії в означеній нами проблематиці, а саме: український національний та триєдиноросійський. Їх актуальність і взаємне протиставлення зберігаються до теперішнього часу.

---

¹ Бакунин Н. Русским, польским и всем славянским друзьям / Н. Бакунин // Колокол. – 1862. – № 122, 123.

² Белинский В. Избранные философские сочинения / В. Белинский. – М., 1948. – Т. I.

³ Щеголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Щеголев. – К., 1912.

⁴ Стороженко А. Происхождение и сущность украинофильства / А. Стороженко. – К., 1912.

⁵ Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. Харлампович. – Спб., 1914. – Т. 1-2.

⁶ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський. – Спб., 1904.

Згідно першого концептуального підходу, формування зрілих українських діаспор у світі, включаючи Росію, що відбувається після відновлення незалежності держави, є цілком закономірним і супроводжується їх інтенсивною інституційною розбудовою. Метою діаспор є збереження та збагачення самобутньої мови, культури, традицій та звичаїв українства. При цьому, ключовим критерієм наявності діаспори визнається її інституціональне оформлення. У цьому зв'язку йдеться про теоретичні розробки українських дослідників В. Ідзя, В. Сергійчука, Л. Мазуки, А. Попока, В. Трощинського, Г. Надтоки, В. Євтуха та ін. Автор дисертації дотримується зазначеного концептуального підходу.

Другий – триєдиноросійський концептуальний підхід визначає російську націю як таку, що об'єднує в собі російський, український та білоруський субетноси. Для них, начебто, характерні спільне історичне походження та спільна культура. Саме вони формують так званий “русский мир.” Згідно з цією теорією, «відсутність окремішнього українського народу» унеможлиблює й формування української діаспори.

Відтак, вихідцям з України відводиться роль субетнічної спільноти, що входять до складу багатонаціонального російського суспільства. В такому руслі студіюють російські дослідники Р. Абдулатіпов, А. Барсенков, А. Вдовін, Э. Паін, В. Тишкова, А. Міллер та ін.

Той факт, що динаміка досліджень з історії української діаспори, у тому числі діаспори в Росії, наростала з початку 1990-х рр., свідчить формування в Україні спеціалізованих наукових центрів. Так, в 1992 р. було закладено фундамент майбутнього Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», а з 2002 р. розпочав функціонування Інститут досліджень української діаспори при Острозькій Академії.

Перші узагальнюючі праці з новітньої історії української діаспори з'явилися в 1990-і рр. Особливим чином в цей період виділяються праці Ф. Заставного. Так,

автор подає комплексне висвітлення історії переселення українців на терени Росії⁷. У книзі, що була видана у 1992 р., безпосередньо репрезентовано специфіку переселення українців до різних регіонів царської Росії та Радянського Союзу. На основі джерельного матеріалу автор показує відслідковує черговість появи перших українських населених пунктів на Кубані (Малиновий клин), в Південно-Західному Сибіру (Сірий клин) Далекому Сході (Зелений клин) тощо. Увесь матеріал підкріплений статистикою переселень, що вказує на масштаби української еміграції. Завдяки роботі автора стають очевидними демографічні передумови формування української діаспори.

Не менш важливим доробком Ф. Д. Заставного є напрацювання, які безпосередньо відносяться до створення компактних поселень українців в Росії⁸. У своїй роботі автор подає класифікацію етнічних українських земель, котрі відносив до суцільних та мішаних. Так, згідно концепції дослідника, на суцільних територіях українці були переважаючим елементом в національному складі, а на мішаних могли складати частку до 50 %. Заставний детально розглядає формування етнічних меж між Україною та найближчими країнами-сусідами, в тому числі і Росією. На основі цього робиться висновок про те, що етнічні межі України історично є значно більшими у порівнянні із сучасною територією.

Деякі статистичні відомості щодо регіонального розселення українських переселенців на теренах Росії знаходимо у дослідженні В. М. Кабузана⁹. У своїй праці автор подає стислу інформацію про еміграцію українців до різних країн, а також про їх міграцію в середині Російської імперії. Окреслюються основні напрями та регіони переселень. Поряд із географічними показниками наводиться чисельність українських мігрантів в той чи інший період історії. Автор показує тенденції затухання та підйому міграційного руху українців. Окремо згадуються українські губернії, із яких найбільше людей переселялося. Окремі демографічні

---

⁷Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1992. – 170 с.

⁸Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі / Ф. Д. Заставний. — Львів, 1993. – 175 с.

⁹Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006 – 658 с.

зрушення відображені аж до 1989 р. Вказана робота уточнює географію основних регіонів, у які переселялися вихідці з України.

На рубежі 2000-х років проблематика діаспори розкривалася в світлі соціальних передумов появи українських громад на території Росії

В цьому контексті виділяються напрацювання В. Сергійчука. Автор подає власне бачення проблеми формування українських етнічних земель, аналізуючи численну документальну базу¹⁰. На шляху розгортання української історії автор вказує на численні зазіхання збоку географічних сусідів на прилеглі українські землі. Акцентуючи увагу на тому, що спроби Української Народної Республіки окреслити етнічні українські території лишилися лише на папері, автор дотримується точки зору, що завдяки цьому було закладено підґрунтя для відновлення незалежності України в майбутньому. Також В. Сергійчук доводить, що землі, які увійшли до складу Росії та інших суміжних держав є беззаперечно українськими. Як аргумент наводиться характерна мова, культура, побут та звичаї населення, яке складало основний етнічний масив відірваних від України територій.

Інша праця згаданого вченого присвячена витокам формування української діаспори в радянський період¹¹. У дослідженні висвітлюються тенденції розвитку українців на теренах більшовицької Росії, курсом політики якої стала тимчасова українізація. Використовуючи архівні матеріали, автор вказує на неможливість ігнорування більшовиками інтересів українців Далекого Сходу, Північному Кавказу та інших, щільно заселених вихідцями з України, територій Росії. Згідно поданих автором даних, число українських емігрантів на початку 20-х років становило 7 млн на теренах РСФРР. Звідси, національне питання в Радянському Союзі могло цілком загрожувати існуванню радянської держави. На думку автора, селяни як носії української культури в Росії розглядалися більшовиками як майбутні проповідники українського патріотичного руху, окресленого

---

¹⁰ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В. Сергійчук. – К., 2000. – 432 с.

¹¹ Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошукаство ульраїнців російською більшовицькою владою в 1923-32 роках / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 336 с.

комуністами як націоналізм. Звідси, у доробку В. Сергійчука показано, що політика українізації попри її штучний характер стала черговим підтвердженням наявності в Росії міцних українських коренів, що заклали базові підвалини для освоєння та розбудови різних регіонів РСФРР.

Продовженням тематики історико-географічних досліджень української діаспори є праця І. Винниченка¹². У своєму доробку автор висвітлює українську еміграцію на теренах СРСР, виділяючи при цьому етапи переселень та чинники, які зумовили еміграцію. На основі складеної карти та таблиць формується уявлення про основні регіони проживання українських переселенців.

Важливим є також дослідження В. Ідзьо, де в історичній ретроспективі розглядається історія виникнення та епізоди повсякденного життя вихідців з України на теренах Росії¹³. Так, автор робить спробу відтворення історії формування української діаспори в Росії, яка, на думку дослідника, несе своє коріння ще від давньоруських часів. Здійснюється аналіз української еміграції, визначаються її основні регіони. В монографії здійснено спробу висвітлення рівня соціальної адаптації українців, котрі в нових умовах проживання налагоджували веденням господарства та намагалися зберігати власні звичаї та традиції. Водночас, у доробку В. Ідзьо є описи діяльності сучасних українських осередків Сибіру, а також Далекого Сходу. Автор окремо подає їх контакти та перелік. Звідси, дослідження науковця фактично чи не в перше серед інших охоплює розвиток діаспори після 1991 р.

Якісно відміною від інших є проблематика вивчення історії української церкви в Росії. Зокрема, виділяються з-поміж інших праці, присвячені аналізу впливів українських священнослужителів на реформування російської православної церкви, зокрема, її обрядовості.

Наприклад, П. Цимбалистий відзначає виняткову роль представників української інтелігенції у процесі заснування духовних та цивільних закладів, де

---

¹²Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / І. Винниченко. – Житомир: РВДП "Льоник", 1992.

¹³Ідзьо В. Українська діаспора в Росії / В. Ідзьо. – Львів, 2002. – 304 с.

чисельність українців на посадах архієреїв була високою. Більше того, автор виділяє українських митрополитів, яких було канонізовано до сану святих¹⁴.

В свою чергу, С. А. Жовтий пояснює освіченість української духовної еліти її походженням із Києво-Могилянської академії, яка впроваджувало традиції київського православного духовенства на теренах Росії. У цьому контексті важко не згадати й доробок Івана Огієнка, у якому митрополит відзначає ключовий вплив збоку українських церковників на остаточне оформлення Святого Письма, що відбувалося з подачі патріарха Нікона¹⁵.

Важливою подією стала й поява перших досліджень, присвячених історії вітчизняної діаспори в окремих регіонах Росії. Так, значний науковий інтерес для вітчизняних дослідників складають території Поволжя, Воронежчини, Кубані, Башкортостана, Урало-Сибірського регіону, Далекого Сходу та ін. Дослідження накопиченого етнографічного матеріалу дає змогу українським науковцям оцінити рівень збереження національної самосвідомості української діаспори в Росії.

Серед дослідників українських етнічних регіонів в Росії виділяються І. Шульга¹⁶, В. Бабенко¹⁷, Д. А. Чернієнко¹⁸, В. В. Іваненко, М. Е. Кавун¹⁹ та ін.

Так, І. Шульга досліджує соціально-демографічні передумови виникнення української громади в Поволжі. Зокрема, автором зазначено, що станом на 2002 р. в Саратовській, Волгоградській та Астраханській областях нараховувалося майже 140 тис. вихідців з України.

Інший дослідник, В. Бабенко, вивчаючи історію українців Башкортостану, частково у своєму доробку описував повсякденність вихідців з України. Так, автором було виділено різні сфери життєдіяльності українців, в тому числі

¹⁴Цимбалістий П. Українськірелігійно-культурні впливи на Московщину XVII – XVIII ст. / П. Цимбалістий. – Мюнхен, 1966.

¹⁵Жовтий С.А. Участь українців у розвитку освіти в Росії в першій половині XVIII ст. [електронний ресурс] / С. А. Жовтий – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/894-uchast-ukrajinciv-u-rozvytku-osvity-v-rosiji-v-pershij-polovyni-xviii-stolitja.html>

¹⁶Шульга І. Українці Низового Поволжя та їх національне самовизначення [Електронний ресурс] / І. Шульга. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/128456789/17533/03-Shulga.pdf?sequence=1>

¹⁷Бабенко В., Бабенко С. Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець XIX – поч. XXI ст.) / В. Бабенко, С. Бабенко // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 39-47.

¹⁸Чернієнко Д. А., Пилипак М. А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района / Д. А. Черниенко, М. А. Пилипак. – Уфа, 2012. – 134 с.

¹⁹Іваненко В. В., Кавун М. Е. Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис, 2010. – Вип. 1. – С. 46-50.

господарські заняття, домашні промисли, особливості харчування, сімейного устрою тощо. Крім того, автор аналізує становище українців Башкортостану після 1990 р., висвітлюючи тенденції їх етнокультурного розвитку.

На тлі сучасності історію української діаспори в Сибіру вивчали також В. В. Іваненко та М. Е. Кавун. Так, авторами було висвітлено особливості розвитку національно-культурного життя українців Красноярська, Новосибірська та інших міст Сірого Клину*. Так, згадується діяльність українців на рівні таких інституцій як Український культурний центр в м. Новосибірську, національно-культурного товариства “Україна” в м. Красноярськ та ін. Водночас, автори торкаються тематики проведення культурних заходів та видавничої справи в середовищі діаспори регіону, продовжуючи до 2008 р.

Низка праць науковців розкриває етапи переселення українців на Кубань. Звідси, необхідно виокремити доробки, присвячені переселенню українського козацтва на Північний Кавказ. Серед фахівців вказаного напрямку згадаємо таких: Р. Шиян²⁰, Л. І. Шаповал²¹, А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська²² та ін.

Так, Р. Шиян відтворює історію створення перших козацьких залог на Кубані. В свою чергу, Л. І. Шаповал акцентує увагу на облаштуванні українців в регіоні проживання, звертаючи увагу на те, що переселенці утворювали табори схожі на військові поселення. Натомість А. Д. Бачинський та О. А. Бачинська акцентують увагу на еволюції структури Чорноморського війська, а саме його організаційної трансформації в процесі служби у Російській імперії.

З огляду на це, актуальною є праця І. Ю. Єрохіна, який зосереджує увагу на козацькій еміграції з Кубані, що, на думку автора, мало політичний характер. Так, розповідається про козацьких ватажків, які вбачали створення на Кубані власної республіки. Перебуваючи на державницьких засадах, автор відносить Українську

---

*Клин – історично сформоване компактне поселення українців в Росії.

²⁰Шиян Р. Чорноморське козацьке військо 1788-1792 роки [Електронний ресурс] / Р.Шиян – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shiyan_chernomvoisko.htm

²¹Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій // Л. І. Шаповал / Чорноморський літопис, – Вип. 2., 2010. – С. 85-92.

²²Бачинський А. Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України 1775-1869 / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – О.: Маяк, 1995. – 55 с.

Народну Республіку початку ХХ століття до націоналістичних формувань, котрі підігрівали ситуацію на Північному Кавказі²³.

В свою чергу, І. Ю. Васильєв також засвідчував наявність потужного українського руху на Кубані. На думку автора, це не могло сприяти конструктивному розвитку національного життя як в регіоні, так і Росії загалом²⁴.

Поглиблений аналіз здобутків істориків української діаспори засвідчив різний рівень дослідження окремих проблем. Так, розглядаючи процес формування історичних передумов становлення новітньої діаспори в РФ (демографічних, соціокультурних, політичних), дослідники обмежувалися, здебільшого, характеристикою своєрідних міграційних хвиль з українських на власне російські землі в ХVІІ – ХХ століттях. (Ф. Заставний²⁵, В. Ідзьо²⁶, В. Сергійчук²⁷ та ін.). При цьому поза їх увагою залишались соціокультурні наслідки цих міграцій.

Не було з'ясовано також наскільки зрілими були передумови на початку ХХ ст., коли в результаті відновлення української державності на території Росії (від Кубані до Хабаровського краю) розгорнувся масштабний рух суверенізації цілих регіонів, компактно заселених вихідцями з України.

Масштабність української діаспори, зумовлена її розселенням по країні проживання, зумовила потребу більш глибокого вивчення інституційного розвитку діаспори. В цьому світлі виділяються поодинокі дослідження управлінської структури української громади в РФ. Особливого значення тут набуває праця Д. В. Табачника та Г. В. Попова, котра подає значний перелік офіційних українських центральних та місцевих інституцій, що діяли в структурі діаспори на теренах РФ²⁸. Водночас, у доробку авторів, виданого у 2007 році, зазначено, що українські церкви та монастирі не були зареєстровані на території федерації. Загалом, у

²³Ерохин И. Ю. Политическое состояние кубанской казачьей эмиграции /И. Ю. Ерохин // Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. – 2013. – № 8.

²⁴Васильев И. Ю. Украинское национальное движение и украинизация на Кубани 1917 – 1932 гг./И. Ю. Васильев//Краснодар, 2010. – 215 с.

²⁵Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1992. – 170 с.

²⁶Ідзьо В. Українська діаспора в Росії / В. Ідзьо. – Львів, 2002. – 304 с.

²⁷Сергійчук В. І. «Українізація Росії». Політичне ошукування українців російською більшовицькою владою в 1923-32 роках / В. Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 336 с.

²⁸Табачник Д. В., Попов Г. Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов. – К.: Знання, 2007. – 399 с.

довіднику окремо наводиться інформація про громадські організації, науково-освітні заклади, ЗМІ, релігійні громади, художні колективи та пам'ятки культури діаспори загалом.

Заслуговують на увагу роботи науковців, в котрих згадуються переважно центральні інституції. Так, в роботі Д. М. Горєлова в контексті висвітлення хвиль еміграції з України і становлення Світового Конгресу Українців та Української Всесвітньої Координаційної Ради, згадуються інші установи діаспори, серед яких фігурують такі центральні інституції української громади РФ як Об'єднання Українців Росії та Федеральна Національно-Культурна Автономія "Українці Росії"²⁹. Автор акцентує увагу на проблемах розвитку східної діаспори, зокрема в організаційній складовій.

В свою чергу, Л. І. Мазука на рівні із центральними інституціями діаспори в Росії перелічує також регіональні та місцеві осередки вихідців з України.³⁰ Окремо згадується Національний культурний центр України в Москві. Крім того, науковець відтворює динаміку розгортання та збільшення чисельності українських організацій різного рівня загалом по Росії, чисельність яких становила більше 150 на середину 2000-х рр.³¹

У контексті вивчення історії створення та розвитку Національного культурного центру України в Москві цінним є доробок В. Мельниченко, який з 2001 р. очолював цю установу. Монографія побудовано на основі матеріалів інтерв'ю із автором, що являє важливе джерело для нашого дослідження. Так, В. Мельниченко детально висвітлює передумови створення Національного культурного центру, напрями його роботи та перспективи розвитку. Загалом, автор підкреслює чимале значення для української громади в РФ наявність інституту такого статусу³².

---

²⁹Горєлов Д. М. Інституційна інтеграція української діаспори в громадянське суспільство у державах поселення / Д. М. Горєлов // Стратегічні пріоритети. – 2009 – №3(12). – С. 50-58.

³⁰Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 91-102.

³¹Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К.: НІСД, 2013. – 32 с.

³² Культурний центр України в Москві. – Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2008. – 524 с.

Також українські інституції досліджуються на рівні окремих міст. Зокрема, Т. П. Хлиніна аналізує у своєму дослідженні українську діаспору Ростовської області. Науковець вивчає історію виникнення та діяльності українських осередків Ростова-на-Дону та Таганрога, а також рівень збереження ними власної національної ідентичності³³.

Заслуговує на увагу й напрацювання В. М. Пешкової, котра в своєму дослідженні наголосила увагу на репрезентації життя українських діаспорних установ Москви³⁴.

В свою чергу, цілісне бачення розвитку українських інституцій в Російській Федерації подають В. П. Трощинський та А. А. Шевченко. Так, колектив авторів висвітлює динаміку заснування центральних, регіональних та місцевих інституцій, котрі розгорнули свою діяльність в більшості суб'єктів федерації. Так, згадується Український історичний клуб міста Москви, Український музичний салон, Українське суспільно-культурне товариство ім. Т. Шевченка та ін. Перелік заснованих українських організацій обмежується кінцем 1990-х рр³⁵. Здобутком авторів є також те, що вони одними із перших проаналізували законодавчі підґрунтя діяльності українських інституцій в країні проживання.

В цілому, вивчення проблематики інституційного розвитку діаспори в Росії набуло свого поширення в історіографії. Зокрема, разом із переліком організацій автори часто визначали характер та спрямування їхньої діяльності. Водночас, практично відсутня описова база фактичної роботи українських установ за роки існування. Також досі потребує уточнення ієрархічна структура взаємозв'язків головних та другорядних інституцій української діаспори.

Розглядаючи українську діаспору в її цілісності неможливо обходити аспекти її соціально-економічної адаптації в країні проживання.

---

³³Хлиніна Т. П. Украинская диаспора Ростовской области: механизмы и практика поддержания этнического самосознания / Т. П. Хлиніна // Былые годы. – 2012. – № 2 (24). – С. 62-68.

³⁴Пешкова В. М. Инсценирование "украинскости": некоторые культурные практики репрезентации этнических различий в современной Москве / В. М. Пешкова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8, № 1. – С. 136-148.

³⁵Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – Т. 15. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 351 с.

Вивчаючи рівень збереження національної само ідентифікації української громади в Росії, Л. І. Мазука відзначає високий рівень освіченості українців, який сягає вище середнього по країні проживання³⁶. При цьому дослідник зазначає, що українці представлені в усіх сферах соціального життя Російської Федерації, в тому числі на виробництві, науці, освіті, сфері обслуговування тощо. На думку науковця, українці відзначаються високою соціальною мобільністю і соціальним статусом в суспільстві, що дає їм змогу працювати в управлінських структурах різного рівня.

В свою чергу, проблема міграційного обміну, що набула інтенсивного характеру між Україною та Росією 1990-х роках, побіжно згадується в доробку В. П. Трощинського та А. А. Шевченка. Згідно підрахунків авторів, із середини 1990-х років українці все рідше поверталися на батьківщину із Росії, що було зумовлено в першу чергу економічними чинниками³⁷. Цей факт є важливим, оскільки емігранти в деяких випадках виступали джерелом поповнення діаспори.

Водночас, українці, що проходили соціальну адаптацію в сусідній країні, відчували значні труднощі, що полягали часто в байдужості місцевої української громади щодо долі новоприбулих. Цю проблему у своєму доробку відзначає Д. М. Горелов³⁸. Крім того, автор наголошує на тому, що соціально-економічний розвиток українських громад є запорукою збереження їх національної ідентичності.

Отже, соціально-економічний аспект розвитку української діаспори безумовно виокремлюється вітчизняними дослідниками, але вивчений поверхово. Звідси, питання соціальної адаптації українців та їх зайнятості в економіці Росії потребують комплексного дослідження.

---

³⁶ Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 91-102.

³⁷ Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – Т. 15. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 351 с.

³⁸ Горелов Д. М. Інституційна інтеграція української діаспори в громадянське суспільство у державах поселення / Д. М. Горелов // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3(12). – С. 50-58.

У порівнянні з усіма попередніми аспектами дослідження діаспори, змістовим насиченням виділяється проблематика культурного розвитку українців в Російській Федерації.

Виходячи із підходу, що українська громада в Росії має абсолютне право претендувати на власну культурну самобутність, поняття діаспори може розглядатися у якості соціокультурної системи, що і пропонується у доробку К. О. Чернової³⁹. Так, автор позиціонує українську діаспору у вигляді самостійної структури, яка характеризується компактністю та відкритістю.

Впродовж століть ключову роль в збереженні національної самоідентифікації українців відіграв їх культурний розвиток, який мав самобутній характер. Саме на величезну духовну спадщину української діаспори в Росії вказує у своєму дослідженні Т. І. Катаргіна⁴⁰. Автор поетапно розглядає внесок вихідців з України в розбудову культурного життя Росії. Шляхом висвітлення діяльності українських громадських, політичних, військових діячів показується значення та роль українських емігрантів в суспільно-політичному житті царської Росії і Радянського Союзу. На основі цього можна констатувати, що серед українських переселенців були широко репрезентовані представники української інтелігенції, які посідали гідне місце в соціальній ієрархії країни проживання.

Звідси, вивчення повсякдення українців Росії набирає нових обертів і подекуди висвітлюється крізь призму різних аспектів. Наприклад, В. Бабенко та С. Бабенко у своєму дослідженні української громади на Поволжі, окремо виділяють такі складові: мова, релігія, обрядовість тощо⁴¹.

В свою чергу, В. Ідзьо звертає увагу на розвиток вищої освіти, церковних громад, шевченкознавстві в середовищі української діаспори в РФ. Зокрема, автор висвітлює налагодження діяльності Українського Університету Москви впродовж на початку 1990-х років, а також підіймає проблему розвитку УГКЦ в Москві та

---

³⁹Чернова К. О. Українська діаспора як соціокультурна система / К. О. Чернова. – К.: Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. – 347 с.

⁴⁰Катаргіна Т. І. Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурницька спадщина / Т. І. Катаргіна // Кер.авт.кол. В.О. Горбик. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 276 с.

⁴¹Бабенко В., Бабенко С. Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець XIX – поч. XXI ст.) / В. Бабенко, С. Бабенко // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 39-47.

регіонах впродовж 2000-х рр. Окремо автор акцентує увагу на українській періодиці, що охоплює в дослідженні науковця період 1989 – 1999 рр⁴².

Проблема видавничої справи в регіонах РФ підіймалася неодноразово А. А. Попоком. Так, вивчаючи культуру українців Поволжя, автор зазначає про видання у регіоні газети Промінь, котра виходила тиражем в 1 тис. примірників⁴³.

В свою чергу, Іваненко В. В., Кавун М. Е. досліджували рівень задоволення культурних потреб українців різних регіонів Росії. Зокрема, дослідники відзначали діяльність гуртків мовознавства, історії та етнографії в Новосибірську. Окремо науковці зазначали про популярність заходів, що відбувалися з метою вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка по усій Росії⁴⁴.

Про проблеми збереження української мови на Кубані зазначає А. Івченко. В статі автора зазначено, що на Північному Кавказі українська мова фактично є витісненою до рівня місцевої балачки (діалекту). Згідно авторського матеріалу, в такому статусі українська мова вивчається лише в крайовій експериментальній школі народного мистецтва при Кубанському козакому хорі⁴⁵.

Окремим є питання української освіти в РФ. Так, Л. І. Мазука у своєму доробку вказує на те, що в Росії відсутні загальнодержавні освітні школи з вивченням предметів українською мовою. Натомість є лише школи, де українська мова вивчається як предмет⁴⁶.

Загалом, культурний розвиток української діаспори в Росії висвітлено українськими науковцями з різних боків. Піднято чимало проблем, серед яких мовна, освітня та релігійна виділяються особливим чином. Актуальним в наукових колах постає також питання вивчення україномовних ЗМІ в Росії.

---

⁴² Ідзьо В. Українська діаспора в Росії / В. Ідзьо. – Львів, 2002. – 304 с.

⁴³ Попок А. А. Українці в суміжних пострадянських державах: на шляху до нової ідентичності / А. А. Попок // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2007. – № 2 (28).

⁴⁴ Іваненко В. В., Кавун М. Е. Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис, 2010. – Вип. 1. – С. 46 – 50.

⁴⁵ Івченко А. Українську мову давно витіснено на периферію культурного розвитку Кубані [Електронний ресурс] / А. Івченко – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0174.html>

⁴⁶ Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К.: НІСД, 2013. – 32 с.

Попри розмаїтість матеріалу, культурні аспекти життя української громади в РФ не висвітлені повною мірою. Відсутнім є системне відображення загальної картини культурного самовираження українців в країні проживання.

Починаючи із 2000-х років, у вітчизняній історіографії з'являються ряд праць, присвячених зв'язкам України та діаспори. Це пов'язано, насамперед, із розробкою законодавства в сфері закордонного українства загалом. Тут потрібно згадати напрацювання таких авторитетних фахівців як С. М. Вдовенко⁴⁷, В. В. Губарець⁴⁸, В. Б. Євтух⁴⁹, Ю. Е. Лагутов⁵⁰, А. А. Попок⁵¹, Л. І. Мазука⁵² та ін.

Зокрема, актуальними є роботи, присвячені державній політиці в сфері співпраці із закордонними українцями та діаспорою в цілому.

Так, у своєму доробку В. Б. Євтух висвітлює державну політику крізь призму етнополітичної складової⁵³. Автор чітко розмежовує поняття меншини, етнічної групи та громади, констатує при цьому різні рівні внутрішньої організації таких об'єднань. Акцентується увага на відсутності достатніх регуляторних механізмів у сфері міграції та імміграції, що ускладнює повернення українців на батьківщину.

В цьому плані варто звернути увагу на роботу А. Попока, у котрій деталізації набуває поняття “закордонний українець”⁵⁴. Шляхом звернення до вітчизняної законодавчої бази, вчений наголошує на відсутності будь-якого юридичного обґрунтування вказаного терміну. На думку автора, це робить українських емігрантів незахищеними у сфері дотримання їхніх прав за кордоном.

Як наслідок, в історіографії проблема дотримання прав вихідців з України закордоном впливає із потреби визначення статусу українських емігрантів. Тут актуальним є доробок В. Троцинського та А. Попока, де розглядається

⁴⁷Вдовенко С. М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини / С. М. Вдовенко. – Ч., 2004. – 209 с.

⁴⁸Губарець В. В. Преса і книга діаспори. З історії видавничої діяльності українського зарубіжжя / В. В. Губарець. – К.: Університет “Україна”, 2008. – 266 с.

⁴⁹Євтух В., Камінський Є., Ковальчук О. та ін.. Зберігаючи українську самобутність / В. Євтух, Є. Камінський, О. Ковальчук та ін. – К., 1992. – 100 с.

⁵⁰Лагутов Ю. Е. Політико-управлінські засади взаємодії України з українською діаспорою в державах Європейського Союзу: Автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Ю. Е. Лагутов. – К., 2008.

⁵¹Попок А. А. Закордонне українство як об'єкт державної політики / А. А. Попок. – К.: Альтерпрес, 2007. – 227 с.

⁵²Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К.: НІСД, 2013. – 32 с.

⁵³Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Євтух. – К.: Стило, 2000. – 236 с.

⁵⁴Попок А. А. Закордонне українство як об'єкт державної політики / А. А. Попок. – К.: Альтерпрес, 2007. – 227 с.

співвідношення понять етносу та діаспори⁵⁵. Згідно позиції авторів, встановлення чіткого взаємозв'язку між цими визначеннями дасть змогу відслідковувати посягання на права наших емігрантів. Дослідники звертають увагу на такі чинники як самосвідомість та самоорганізація серед українців за межами батьківщини, завдяки чому українські громади стають доступнішими для вивчення.

На фоні вищезазначеного, в наукових колах популярною була тематика дослідження державних програм співпраці із діаспорою. Наприклад, В. В. Брацун досліджував впливи зазначеної програми на українських трудових емігрантів, що перебували в Росії⁵⁶. Водночас, у доробку підіймається проблема задоволення культурних проблем української меншини за кордоном в контексті державної програми співпраці із діаспорою на період до 2000 року. Проте, важко погодитися із автором стосовно того, що трудові мігранти, котрі тривалий час перебували на заробітках за кордоном можуть вважатися частиною діаспори.

Таким чином, проблема зв'язків діаспори із Україною набула широкого висвітлення в історіографії. Чимало дослідників займались пошуком ефективної моделі взаємодії закордонних українців із батьківщиною. Українці в різних державах світу, в тому числі в Росії, розглядалися не лише як ресурс для розбудови суверенної України, але й як чинник налагодження плідних відносин із країною перебування української діаспори. Водночас, досить слабо конкретизовані теоретичні положення, які б давали змогу однозначно тлумачити поняття закордонного українця, діаспори, етнічної та національної меншини по відношенню до українців, які перебувають на теренах Російської Федерації. Крім того, допомога діаспорі з боку держави описана в загальних рисах і потребує деталізації впродовж усього періоду функціонування незалежної української держави.

---

⁵⁵Трошинський В., Попок А. Проблеми етнічного відродження східної української діаспори / В. Трошинський, А. Попок // Українські варіанти. – К., 1997. – Ч. 2.

⁵⁶ Брацун В. В. Державна програма “Українська діаспора до 2000 р.” та її значення для трудових мігрантів – громадян України на території Російської Федерації / В. В. Брацун // Гілея. Історичні науки. – 2012. – Вип. 56 (№1). – С. 176-179.

Щодо авторів далекого зарубіжжя, то проблематика української діаспори в Росії практично не висвітлюється в їх науковому дискурсі. Так, необхідно виділити поодинокі праці західноєвропейських дослідників, присвячені більше історії західної української діаспори. Наприклад, Джон-Пол Хімка у своєму доробку вивчає історію переселення галичан до Північної Америки під час Другої світової війни⁵⁷.

В свою чергу, Вік Саржевіч намагався висвітлити історію формування та розвитку української діаспори, в тому числі в період незалежності України⁵⁸.

Загалом, в наявній історіографії тема української діаспори в Російській Федерації набула поширення протягом останніх десятиріч. Перші роботи українських дослідників з'явилися ще в 1990-х рр. Вони висвітлювали історію появи українців на теренах Росії крізь призму відтворення міграційних потоків в середині Російської імперії, які в подальшому вплинули на появу українських етнічних масивів – клинів. Проте, в процесі аналізу робіт стає зрозуміло, що вихідці з України не позиціонувалися українськими дослідниками в якості діаспори.

Подальше дослідження української діаспори було ознаменовано її активним розвитком на початку 2000-х рр. В цей період в доробку вітчизняних та зарубіжних дослідників зустрічаються дослідження, присвячені аналізу діяльності українських інституцій, в тому числі крізь призму їх культурної діяльності. Безперечно, однією із проблем вивчення був рівень збереження національної само ідентифікації українцями в РФ. В цьому плані присутні лише загальнотеоретичні праці, що розкривають сутність співпраці України та діаспори загалом.

Натомість, мало розробленими є напрями дослідження української діаспори, які стосуються її соціально-економічної адаптації в Росії, інституційного та культурного розвитку. Звідси, виходячи із наявної історіографічної традиції, діаспора в Росії залишається переважно поза увагою вітчизняних та зарубіжних

---

⁵⁷ John-Paul Himka A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America//Australian History Yearbook. 2006. P. 17-31.

⁵⁸ Vic Satzewich, The Ukrainian Diaspora (London, 2002). 271 p.

дослідників. Це, власне, підтверджується фактичною відсутністю комплексних доробків щодо вивчення української діаспори в РФ.

В цілому, історіографія дає підстави виокремити малодосліджені питання й окреслити перспективи подальших наукових пошуків. Актуальним лишається вивчення української діаспори на макро- та мікро- рівнях. Необхідними є як узагальнюючі, так і регіональні дослідження в таких напрямках: передумови виникнення діаспори; демографічна структура діаспори; соціальна структура діаспори та її економічний потенціал в країні проживання; інституційна організація центральних управлінських та місцевих осередків українців діаспори; специфіка їх ієрархічного взаємозв'язку; опис історії конкретно взятих регіонів, де етнічні українці виступили колонізуючою силою..

З метою відтворення цілісної картини історії української діаспори в Росії в дослідженні задіяно комплекс джерел. Такими є, зокрема: архівні, актові, наративні, інформаційно-тлумачні, часописи, статистичні джерела, епістолярні.

Увесь зазначений комплекс джерел містять архівні матеріали, зосереджені в Центральному Державному Історичному Архіві в місті Києві, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, а також в Галузевому Державному Архіві Міністерства Закордонних Справ.

Так, в контексті відтворення цілісної історичної картини розвитку української діаспори в Росії актуальними є документи Центрального Державного Історичного Архіву в місті Києві, які містяться в таких фондах: Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторств (№ 442), Слобідсько-Українська губерньська канцелярія (№1710), Київська губерньська канцелярія (№59), Ніжинська полкова канцелярія (№75), Київська палата цивільного суду (№486), Київська духовна академія (№711). У вищезгаданих фондах містяться описи, котрі інформують про етап еміграції українців на терени Росії у XVIII ст., доповнюючи загальну картинку окремими фактами про переїзд до Петербургу представників української світської інтелігенції, духовних осіб, студентства. Важливими є й факти, які засвідчують масову еміграцію із Західної України в період Першої світової війни.

Повсякденне життя українців у РСФСР, відображена в окремих фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, серед яких: Фонд Верховної Ради України (№1), Фонд Міністерства Освіти України (№ 166). У згаданих фондах містяться описи із листами українських вчителів, що працювали на теренах радянської Росії, а також деякі статистичні дані стосовно задоволення національно-культурних прав української етнічної меншини в РСФСР. Факти, що містяться у зазначених фондах, висвітлюють політику українізації середини 1920-х років на теренах Росії, яка досі лишається поверхово дослідженою і вимагає більш ретельного вивчення. За допомогою описів можна також прослідкувати оформлення державних кордонів РСФСР та УРСР, внаслідок чого українці цілими компактними поселеннями опинилися на територій іншої держави, збільшуючи тим самим українську національну меншину в Росії. Це дає змогу встановити усю широту ареалу проживання етнічних українців на теренах сусідньої держави.

Розвиток сучасної української діаспори допомагають відслідковувати матеріали описів, що зосереджені в Фонді № 1 Галузевого Державного Архіву Міністерства Закордонних Справ, де містяться епістолярні джерела – листування Міністерства із українськими організаціями Росії, документи щодо надання підтримки центральним осередкам української діаспори з боку України, інформаційні дані стосовно становища українських громад в РФ, відомості про стан реалізації державних програм щодо співпраці із діаспорою тощо. Віднайдені документи дають змогу оцінити рівень підтримки Україною діаспори в Росії. На основі матеріалів архіву можливо описати форми зв'язків українських громад Росії з Батьківщиною.

Особливу цінність для дослідження становлять матеріали з особового архіву автора, зібраного в процесі комунікації з окремими осередками українців в РФ. Так, для репрезентації українського культурного життя в Росії виняткове значення мають матеріали, надані керівництвом Товариства української культури “Криниця” (Нижній Новгород), а також Сибірським Центром Української Культури “Сірий Клин” (Омськ). Від керівництва згаданих установ було отримано цінну

інформацію про діяльність українських творчих колективів в Нижньому Новгороді, установчі документи, а також матеріали про діяльність Сибірського Центру Української Культури “Сірий Клин”. Наявні матеріали дають змогу проаналізувати характер, напрями діяльності різних українських організацій, форми їх взаємної співпраці, а також виявити джерела фінансування їх спільних заходів.

Слід зазначити, що серед найбільш репрезентованих виступають актові джерела. Передусім це група актових джерел, які включають насамперед нормативно-правові акти, що визначали характер, масштаби, форми українсько-російського співробітництва й механізми його реалізації. Важливе значення мають нормативні документи, які стосувалися дотримання прав національних меншин на території країни проживання («Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой от 19 ноября 1990 г.»⁵⁹; «Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о дальнейшем развитии межгосударственных отношений от 23 июня 1992 года.»⁶⁰; Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 14 січня 1998 р.⁶¹). Важливими актовими джерелами стали й законодавчі акти України та Російської Федерації, якими були закладені основи національної політики обох країн, а також напрями зовнішньополітичної діяльності, пов’язані із дотриманням прав громадян обох країн за кордоном.

В роботі задіяними є положення Конституції України. Зокрема, Стаття 12, із якої випливає, що одним із завдань української держави є турбота про задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають поза межами своєї батьківщини⁶². Відповідно до цього, важливим документом є Постанова Верховної

---

⁵⁹ Договор между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой (подписан 19.11.1990) [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/sssr/2303>

⁶⁰ Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о дальнейшем развитии межгосударственных отношений" (Заключено в г. Дагомысе 23.06.1992) [Електронний ресурс] – Режим доступа: <https://www.lawmix.ru/abrolaw/13530/>

⁶¹ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (Договір ратифіковано Законом N 13/98-ВР від 14.01.98) [Електронний ресурс] — Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_006

⁶² Конституція України. – Х., 2008. – 46 с.

Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” від 1993 р., яка визначала пріоритетним напрям співпраці із діаспорою, а також задоволення національно-культурних, духовних, мовних та інших потреб етнічних українців за кордоном⁶³.

Серед документів, у яких йдеться про розвиток української діаспори, державні програми: “Українська діаспора до 2000 року,”⁶⁴ “Закордонне українство на період до 2005 року”⁶⁵, Національна концепція співпраці із закордонними українцями (Схвалена Указом Президента України від 13 жовтня 2006 року)⁶⁶, Державна Програма співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року⁶⁷, Програма облаштування осіб з числа закордонних українців, що повертаються в Україну, на період до 2010 р. (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р.)⁶⁸, Державна програма співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року (затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2012 року)⁶⁹.

В контексті виконання задекларованих програм розглядаються постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, серед яких, зокрема: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. Про державну програму “Українська діаспора на період до 2000 р.”⁷⁰, Постанова Кабінету Міністрів “Про

---

⁶³ Постанова Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-11995.html>

⁶⁴ Державна програма “Українська діаспора на період до 2000 року” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart93/inx93644.htm>

⁶⁵ Указ Президента України Про національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/u892_01.html

⁶⁶ Національна концепція співпраці із закордонними українцями (Схвалена Указом Президента України від 13 жовтня 2006 року № 875/2006) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://old.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/8111.htm>

⁶⁷ Державна Програма співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/6511.htm>

⁶⁸ Програма облаштування осіб з числа закордонних українців, що повертаються в Україну, на період до 2010 р. затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 р. № 1573. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1573-2004-p>

⁶⁹ Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року” [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/norm_akt/source-%d0%9a%d0%9c%d0%a3/type-%d0%9f%d0%be%d1%81%d1%82%d0%b0%d0%bd%d0%be%d0%b2%d0%b0/682-2012-%d0%bf-18.07.2012.htm

⁷⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. №119 Про державну програму “Українська діаспора на період до 2000 р.” [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=119-96-%EF>

схвалення Концепції Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року”⁷¹.

Цінність для дослідження складають також інші законодавчі акти про організацію життя української діаспори в Росії. Зокрема, актуальним є прийнятий у 2004 р. Закон України “Про правовий статус закордонних українців”⁷². Пізніше, була опублікована Концепція проекту Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про правовий статус закордонних українців”⁷³. Із 2012 р. почала діяти нова редакція закону.

Актуальними для дослідження є також інші матеріали діяльності Верховної Ради, що стосуються проблеми закордонних українців. Серед них: Рекомендації парламентських слухань на тему: “Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці”⁷⁴; Постанова ВР України Про Заяву Верховної Ради України “Про утиски та недотримання прав українців у Росії та невідкладні заходи щодо задоволення національно-культурних та мовних потреб закордонних українців” від 17 червня 2014 року⁷⁵.

Окрему групу актових джерел становлять законодавчі акти Росії, що стосується її національної політики. В цьому плані привертають увагу Конституція РФ⁷⁶, Федеральний Закон РФ “Про національно-культурну автономію” від 1996 р.⁷⁷, Концепція Державної національної політики РФ від 1996 р.⁷⁸, а також Указ

---

⁷¹ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 року Про схвалення Концепції Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/572-2011-p>

⁷² Закон України “Про правовий статус закордонних українців” [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1582-15/ed20120209>

⁷³ Концепція проекту Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про правовий статус закордонних українців” розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 665-р [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/665-2009-p>

⁷⁴ Рекомендації парламентських слухань на тему: “Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/International/2001_9.php

⁷⁵ Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України “Про утиски та недотримання прав українців у Росії та невідкладні заходи щодо задоволення національно-культурних та мовних потреб закордонних українців” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zajavu-verhovnoyi-radi-ukrayini-pro-utiski-ta-nedotriman-doc193274.html>

⁷⁶ Конституция Российской Федерации (с учетом поправок, внесенных Законами Российской Федерации о поправках к Конституции Российской Федерации от 30.12.2008 N 6-ФКЗ и от 30.12.2008 N 7-ФКЗ) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/>

⁷⁷ Закон РФ “О Национально-Культурной Автономии” от 17 июня 1996 года N 74-ФЗ [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.belmos.ru/print.php?type=leg&ltype=f&id=114>

Президента РФ від 2012 року “Про стратегію державної національної політики на період до 2025 року”⁷⁹. Огляд законодавства Російської Федерації дає змогу прослідкувати характер та тенденції еволюції національної політики всередині держави після розпаду СРСР.

Важливими є також міжнародні документи, що регулюють дотримання прав національних меншин, серед яких виокремлюється: Віденська Декларація від 25.06.1993⁸⁰, Рамкова Конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року.⁸¹ Важливість згаданих документів у встановленні універсальних правових норм, у тому числі й щодо національних меншин.

Складовою джерельної бази є наративні джерела, що висвітлюють роботу центральних українських інституцій на теренах Росії, містять різноманітну інформацію та звітність про діяльність українських громад, художніх та творчих колективів в регіонах. До цієї групи джерел слід віднести електронні сайти Національного культурного центру України в Москві⁸², Бібліотеки української літератури⁸³, Науково-просвітницького Інституту Тараса Шевченка в Оренбурзі⁸⁴, Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостана “Кобзар”⁸⁵ тощо.

Необхідними для дослідження є джерела щодо історії українців в регіонах Росії. Такою є, наприклад, мапа Жовтого клину, де подано інформацію про історію появи українців на Низовому Поволжі та життя їх сучасної громади⁸⁶.

---

⁷⁸ Концепция государственной национальной политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996 N 909) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>

⁷⁹ Указ Президента РФ “О стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года” [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://zakonbase.ru/content/part/1293590>

⁸⁰ Віденська декларація та Програма дій [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_5s/pg_irwroh/pg4.htm

⁸¹ Рамкова Конвенція про захист національних меншин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cidct.org.ua/uk/ramkova-konventsiya-pro-zahist-natsionalnih-menshin/>

⁸² Національний культурний центр України у м. Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/magazin-ukrainiska-kniga/>

⁸³ Библиотека украинской литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mosbul.ru/history.shtml>

⁸⁴ Научно-просветительский Институт Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://it-shevchenko.ru/index.php/ytsh/5-informatsionnye-byulleteni-itsh.html>

⁸⁵ Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостана “Кобзар” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobzartb.ru/index.php/o-nas-istoriya/30-voskresnye-shkoly>

⁸⁶ Мапа Жовтий Клин [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kalusz.io.ua/s120685/mapa_jovtiy_klin

Нарешті, в роботі задіяні й інформаційно-тлумачні джерела, представлені Енциклопедичним довідником “Зелений Клин”⁸⁷, Енциклопедією сучасної України,⁸⁸ Енциклопедією історії України⁸⁹ та інші. Наприклад, у довіднику “Зелений Клин” представлено історію формування та сучасний стан українського населення Далекого Сходу. Водночас, видання 2011 р. містить широкий спектр інформації про громадське та культурне життя в регіоні, його визначні творчі колективи та персоналії. В свою чергу, Енциклопедія сучасної України та Енциклопедія історії України допомагають уточнити окремі історичні факти, пов’язані із видавничою справою діаспори.

Грунтовними з точки зору інформаційного насичення є матеріали української та російської преси, зокрема газет (часописів). Тут, насамперед, виділяються українські періодичні видання, що видавалися в першій половині ХХ ст. і характеризують передумови формування української діаспори. Серед них: “Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі” (1918 р.), а також журнал “Чорноморець” (1938-1939 рр.). Так, перша газета репрезентує період діяльності УНР та її зв’язки з українцями, що опинилися на теренах Росії. Окремо містяться дані про контакти УНР із очільниками головних українських осередків Закавказзя. Висвітлюється інформація про історію кубанських козаків, які мали походження з України, і в умовах більшовицької агресії виїхали за кордон та налагоджували там роботу національних громад.

Щодо становища українців в більшовицькій Росії, то таку інформацію містить газета “Вісті ВУЦВК”, яка впродовж 20-х років ХХ ст. інформувала про темпи українізації на Кубані, Сибіру та в інших регіонах Росії.

Серед сучасних україномовних видань є друковані органи українських громад: “Український огляд”, “Українське життя”, “Батьківщина”, “Вісник товариства української культури на Кубані”, “Українці та Санкт-Петербург”,

---

⁸⁷ Зелений Клин. Енциклопедичний довідник / Укл. В. А. Чорномаз. Владивосток: Вид-во Дале- косх. федерал. ун-ту, 2011.

⁸⁸ Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26584

⁸⁹ Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004.

“Український вибір”, “Український кур’єр”. Окремо відзначимо видання української міжнародної громадської організації – Бюлетень Світового Конгресу Українців, який також частково висвітлює деякі аспекти життя східної української діаспори. В цілому, українські видання доносили українцям діаспори відомості про суспільно-політичне життя в Україні, новини про розвиток центральних українських осередків в Москві. Вони містять інформацію про видатних українців діаспори, а також про культурне життя українських громад.

Заслужовують на увагу й нечисленні електронні ресурси, що описують життя української діаспори в РФ. Тут слід згадати насамперед незалежний сайт української діаспори в Росії “Кобза”, який продовжує інформувати широкий загал про становище українських громад на теренах країни проживання. Інтернет-ресурс висвітлює життя українських осередків у різних регіонах РФ, описує діяльність їх керівників. Серед електронних засобів інформації слід виділити також українську газету «Тиждень», що активно інформує про становище центральних українських інституцій в РФ.

Щодо російських газет та журналів, то українська тематика в них згадується побіжно хіба що у контексті діяльності творчих колективів національних меншин. Тут маємо згадати такі часописи: “Голос ветерана”, “Мы вместе!”, “Нижегородская правда”, “Ваш ОРЕОЛ”, “Шаг к парнасу”, “Русский век”, “Институт Тараса” (Оренбург) тощо. Згадані видання містять поодинокі факти про діяльність українських творчих колективів, що, як правило, приурочені до знаменних дат чи то вшанування пам’яті видатних діячів української культури тощо.

В роботі також використано статистичні джерела, що стосуються насамперед чисельності української діаспори в РФ, її демографічних, гендерних, освітніх та соціально-економічних характеристик. Основні дані відображені у матеріалах всеросійських переписів населення 1989, 2002 та 2010 років та в матеріалах щорічних статистичних довідників. Допоміжними виступають дані Державної Служби Статистики України, що дають змогу встановити чисельність українців, які офіційно виїздили до Росії у якості трудових мігрантів.

Найменш чисельну, проте значущу сукупність джерел в нашому дослідженні становлять епістолярні. (вони вже згадувалися на с. 2. Перенеси їх сюди) Сюди, в першу чергу слід відносити матеріали Фонду № 1 Галузевого Державного Архіву МЗС України, де зібрані листи апарату Міністерства Закордонних Справ працівникам українського дипломатичного представництва в РФ, а також листи, що засвідчують спілкування виконавчого органу влади України із окремими українськими інституціями на теренах Росії впродовж 1990-х – 2000-х рр. Також до нашого епістолярію відносяться дані, отримані в результаті особистого листування автора дисертації із головою Товариства української культури “Криниця” (Нижній Новгород) О. Криницьким, а також керівником Сибірського Центру Української Культури “Сірий Клин” (Омськ) – С. Вінником.

Отже, окреслене коло джерел характеризується необхідною видовою різноманітністю та змістовою насиченістю, що дозволяє успішно вирішувати поставлені у дисертації завдання.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають універсальні принципи об’єктивності й історизму. Їх реалізація ґрунтується, зокрема, на ідеологічній неупередженості, дослідженні історичних процесів та явищ у їх стадіальному розвитку в контексті змін на пострадянському просторі, де після 1991 р. на геополітичній карті світу з’явилися нові незалежні держави.

Здійснюючи дослідження в руслі методологічного синтезу, автор поєднував інструментальні здобутки основних наукових шкіл. Серед них: позитивізм з притаманним йому пошуком, систематизацією й структуруванням фактів за ознакою однорідності та в їх хронологічній послідовності; формаційний підхід, що передбачає врахування особливостей стадіального розвитку країн і з властивою йому своєрідністю розкриває механізм історичних трансформацій; цивілізаційний підхід, що дозволяє встановити ступінь цивілізаційної спорідненості країн та народів, пов’язаних, зокрема, інтеграційними процесами; ментальний підхід, що вимагає зосередження дослідника на виявленні властивих народам психологічних і світоглядних рис, які забезпечували їм можливість самозбереження й

самоідентифікації в умовах проживання у спорідненому чи чужорідному суспільно-політичному просторі.

Різноманітний характер представлено наукового дослідження й необхідність дотримання реалістичного погляду на історію української діаспори в Росії зумовили застосування в дисертації принципу плюралізму. Він передбачає формування цілісного образу діаспори з урахуванням його суперечливості й наявності навіть полярних поглядів та оцінок процесів її утворення та функціонування.

Задіяний в ході студіювання теми антропоцентричний підхід посприяв відтворенню ролі людського чинника в інституційному оформленні діаспори й налагодженні системи координації її функціонування на місцевому, регіональному та загальноросійському рівнях.

В основі дослідження лежать теоретичні положення про:

- закономірність відновлення української державності наприкінці ХХ ст., що стало головною політичною передумовою утворення національних діаспор в країнах світу, включаючи Російську Федерацію;
- міфологічний характер так званої «триєдиноросійської теорії», згідно з якою існує один «руський етнос», що включає субетноси: росіян, українців та білорусів;
- історичність і самобутність українського народу, що належить до багатонаціональної сім'ї європейських народів;
- окремішність етнічних українців в Росії;
- історичну обґрунтованість появи української діаспори в Російській Федерації;
- необхідність задоволення національно-культурних потреб українців, що перебувають поза межами батьківщини;
- об'єктивну потребу налагодження тісних зв'язків між Україною та східною, зокрема вітчизняною діаспорою в Росії.

Базовим концептуальним підґрунтям дисертації слугували критично переосмислені теоретичні розробки, представлені в працях зарубіжних істориків і філософів, політологів та соціологів А. Тойнбі, К. Ясперса, Е. Паїна, А. Міллера, В. Зоріна, а також українських дослідників В. Смоля, І. Кураса, С. Пирожкова, Ю.

Шаповала та інших. Ключовими для дослідження стали, зокрема, їх висновки щодо: ролі національного питання в системі міжнародних відносин; наростання суперечностей між прагненням народів до національного самовизначення та посиленням інтеграційних процесів, що нерідко супроводжуються уніфікаційними тенденціями; необхідності консенсусу у відносинах між титульною нацією та національними меншинами для збереження миру і стабільності в суспільстві.

В процесі дослідження задіяні загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Використані, зокрема, аналітичний, системно-структурний методи та метод синтезу, які дозволили заглибитися в соціальну природу діаспори, осмислити її компоненти й структурувати дослідження. Із спеціально історичних використано: компаративний метод, який дозволив порівняти умови і спосіб функціонування західної та східної українських діаспор; проблемно-хронологічний метод, який допоміг з'ясувати етапи і тенденції розвитку вітчизняної діаспори в Росії; історіографічний, що посприяв виявленню особливостей процесу прирощення знань у досліджуваній тематиці. Застосовані також методи аналогій, персоніфікації, узагальнення, текстологічний та статистичний. Вони дозволили, зокрема, встановити повноту та об'єктивність наявних історичних знань.

Досліджуючи історію української діаспори в Росії, важливо було уточнити зміст ключових термінів, серед яких: діаспора, закордонні українці та трудові мігранти.

Численні визначення поняття «діаспора», представлені в словниках та енциклопедіях, фіксують походження цього терміну від грецького «*διασπορά*» - розсіяння. Нерідко визначення діаспори зводиться до «розселення значної частини представників народу (етнічних спільнот) за межами країни його походження»,⁹⁰ що видається неповним. У ньому де-факто задіяні лише географічні й етнічні ознаки досліджуваного явища. Подібно іншим дослідникам, автори Енциклопедії сучасної України до діаспори відносять «етнічні групи, що мешкають поза межами своєї

---

⁹⁰Політологічний словник [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://subject.com.ua/political/dict/440.html>

етнічної території і мають різний ступінь самоорганізації»,⁹¹ тобто цілком обґрунтовано додають до змісту діаспори таку важливу ознаку, якою є її організація.

Найбільш повну характеристику діаспори містить, на наш погляд, Енциклопедія історії України. Діаспора представлена в ній як частина певної етнічної спільноти (народу), що постійно проживає поза межами історичної батьківщини в іноетнічному чи інонаціональному середовищі або зі статусом національно-культурної меншини і зберігає національні традиції та зв'язок зі своєю батьківщиною⁹². Загалом, науковці, хоч і дискретно, але називають більшість невід'ємних ознак діаспори: етнонаціональну, географічну, часову, організаційну, соціокультурну, організаційну, статусну. Проте видається необхідним системне поєднання у визначенні цих ознак, а також врахування того, що, по-перше, розсіяні представники певної національності за кордоном набувають ознак діаспори лише після їх інституційного оформлення. По-друге, про зрілу діаспору може йтися лише за тієї умови, що її материнський регіон набув статусу суверенної держави.

З огляду на зазначені ознаки точнішим видається таке визначення діаспори. Це етнонаціональна спільнота, яка вкоренилася за межами свого материнського регіону (держави), має інституційне оформлення, зберігає свою національно-культурну ідентичність, духовну єдність та зв'язок з батьківщиною.

Вичерпним є на наш погляд, чинне формулювання поняття закордонний українець. Згідно Закону України “Про закордонних українців” (від 2004 р.), закордонний українець - це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України. Окремо Законом визначено, що українське походження - це належність особи, її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження⁹³.

---

⁹¹Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26340

⁹²Ясь О.В. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.

⁹³ЗУ “Про закордонних українців” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1582-15>

Нарешті, важливим є розуміння зв'язку між діаспорою та трудовою міграцією. Поняття трудової міграції визначено в чинному законодавстві (Закон "Про зовнішню трудову міграцію") як переміщення осіб за межі своєї Батьківщини з метою тимчасового працевлаштування. Саме тимчасове перебування за кордоном унеможливорює зарахування трудових мігрантів до складу діаспори. Проте в дослідженні враховано, що трудові мігранти з числа тих, хто залишився для постійне проживання, є джерелом поповнення діаспори.

В цілому, теоретико-методологічна база дослідження цілком відповідає поставленим завданням і в повній мірі дає змогу розкрити проблематику дослідження.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОСІЇ

Феномен української діаспори в Росії полягає, зокрема, у специфіці її формування, пов'язаній з чергуванням державності та бездержавності України з середини XVII ст. до 1991 року. Впродовж зазначеної епохи статус українських земель змінювався у послідовності: конфедеративний союз Гетьманської держави з Московією – автономія Гетьманщини – обласний статус Південно-Західного регіону в Російській імперії – українська державність початку XX ст. – псевдоавтономія Української РСР у складі тоталітарного Радянського Союзу. Спільне проживання у межах переважно однієї держави тривалий час унеможливлювало формування української діаспори. Проте поступово формувались історичні передумови для її виникнення. Йдеться, по-перше, про демографічні передумови, пов'язані з міграцією й компактним розселенням українців у Росії. По-друге, про соціально-культурні передумови, виявом яких стало збереження мови, культурних, релігійних, побутових та інших традицій у середовищі переважної частини вихідців з України. По-третє, про політичні передумови, які в концентрованому вигляді матеріалізувались у відновленні української державності 1917 та 1991 років.

Узагальнюючий аналіз еволюції зазначених передумов дає можливість визначити основні етапи становлення української діаспори, на кожному з яких тісно перепліталися соціальні, економічні, політичні та інші мотиви, які рухали українськими переселенцями. Але разом з тим кожна демографічна хвиля мала свою специфіку.

З певною часткою умовності можна стверджувати, що перший етап масового українського переселенського руху на територію Московської держави охоплює другу половину XVI – XVII ст. і може бути охарактеризований як стихійна козацько-селянська міграція.

З появою козацтва, основою якого були вихідці із селянства, динаміка переселення українців на російські землі посилилася. Вже в середині XVI ст. козацтво на чолі із Дмитром Вишневецьким мало контакти з московським царем Іваном IV Грозним, який заохочував козаків до служби. Свідченням цього було, зокрема, посольство царя до козаків 1576 року⁹⁴.

В XVII ст. міграції українців були пов'язані з козацькими, у тому числі й агресивними, рейдами, в ході яких частина козаків залишалася на території Московської держави. Такі поселення українців виникають, зокрема, після походу гетьмана Сагайдачного на Москву в 1618 році. За наказом царя козаків розселяли в таких містах: Калуга, Арзамас, Вологда, Ярославль, Коломна, Переяслав-Рязанський та в інших⁹⁵.

Пізніше до Росії переїхало ще 700 козаків на чолі з полковником Коншею, які були розселені в 18 містах. Станом на 1640 рік на вільних землях у північній Слобожанщині проживало вже близько 20 тис. нових поселенців⁹⁶.

Особливого розмаху процес переселення українців на території Московської держави набув після підписання Переяславського договору 1654 року. Заохочувався перехід українців на нове місце проживання разом із усім майном та худобою. Стимулювалося переселення українців на землі подалі від прикордонної смуги, аж до Волги. Українських переселенців активно залучали до військової служби, у тому числі й на Дону, де під впливом запорожців виникло місцеве козацтво.

Окрім козаків, до переселень на терени Московської держави заохочували й українську еліту. Так, поодинокі випадки переселення з території України до Московії мали місце, починаючи з середини XVII ст. Зокрема, у 1645 р. до Москви виїхало понад 30 українських вчених: філологів, знавців риторики, музики, філософії тощо. У 1652 р. на запрошення царя до них приєдналися 11 співаків під проводом митця Феодора Тернопільського. До капели було залучено також

---

⁹⁴Ідзьо В. Українська діаспора в Росії / В. Ідзьо. – Львів, 2002. – С. 6-7.

⁹⁵ Там само. – С. 8.

⁹⁶Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 7.

архімандрита Михайла з Київського братського монастиря⁹⁷. То був початок української культурницької експансії в Московії.

Вже з другої половини XVII ст. у Москві виникає район компактного проживання українців – Малоросійський двір (нині вул. Маросейка)⁹⁸. При царському дворі служили й українські священники. Так, у 1664 р. у присутності царя виголошував проповідь церковнослужитель із Глухова – І. Шматковський. Пізніше, у 1670 р. проповідував І. Галятовський, духовні напрацювання якого згодом розійшлися по всій Московщині⁹⁹.

Другий етап українського міграційного руху на територію Московії/Росії припадає на кінець XVII ст. – XVIII ст. й вирізняється багатостановим характером. Але при цьому найпомітнішою складовою мігрантів була інтелектуальна еліта, яка формувала цілі галузі культурного життя Росії й переносила на російський ґрунт українські традиції та способи організації духовного життя.

Українці виступили, зокрема, у ролі фундаторів перших у Московії вищих світських навчальних закладів. Заснування першого вищого навчального закладу в Росії було ініційоване випускником Києво-Могилянської академії Симеоном Полоцьким. У 1680 р. він підготував своєрідну установчу грамоту навчального закладу – “Академическую привилею”¹⁰⁰. Першими ректорами Слов’яно-греко-латинської академії були греки Йоаникій та Софроній Ліхуди, але пізніше академія у Москві була передана у відання українського церковного та політичного діяча, письменника і філософа Києво-Могилянського колегіуму – Стефана Яворського¹⁰¹. З цього моменту значно почастишали випадки залучення викладачів з Києва.

В цьому контексті слід звернути увагу на склад ректорів і префектів академії в Москві. З 1703 по 1721 рік згаданим вищим навчальним закладом керувало п’ять

⁹⁷ Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII–XVIII ст. / П. Цимбалістий. – Мюнхен, 1966. – С. 164.

⁹⁸ Катаргіна Т. І. Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурницька спадщина / Кер.авт.кол. В.О. Горбик. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – С. 45.

⁹⁹ Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII–XVIII ст. / П. Цимбалістий. – Мюнхен, 1966. – С. 161.

¹⁰⁰ История русской литературы: у 4 т. / АН СССР; редкол.: Н. И. Пруцков та ін. – Ленинград, 1980. – Т. 1.

Древнерусская литература. Литература XVIII века / редкол. тома: Д. С. Лихачев, Г. П. Макоглоенко. – С. 399.

¹⁰¹ Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К., 1994 – С. 125-129.

ректорів, з яких чотири були українцями за походженням. Найдовше з українців посаду ректора обіймав Феофілат Лопатинський (з 1708 по 1722 рік). Щодо префектів академії, то їх нараховувалося близько десяти осіб і всі вони були вихідцями з Києво-Могилянської академії. Найвідомішими серед них були Феофілат Лопатинський (1706–1708), Феофіл Кролик (1713–1716), Інокентій Кульчицький (1714), Гавриїл Бужинський (1715–1719)¹⁰².

Українці посідали й інші чільні місця у Слов'яно-греко-латинській академії. Так, у 1729–1730 рр. в ній викладали: Герман Концевич (богослов'я), Софроній Мигалевич (філософію), Інокентій Нерунович (риторику), Стефан Шумський (піїтику), Лука Конашевич (синтаксиму), Герман Конашевич (граматику)¹⁰³.

Після створення у 1721 р. Св. Синоду за цим органом закріплювалися повноваження виклику на службу до Москви викладачів Києво-Могилянської академії. В 1721–1762 рр. ректорами академії у Москві із представників українства були: Гедеон Вишневський (1722–1727), Герман Концевич (1728–1731), Софроній Мигалевич (1731–1732), Стефан Калиновський (1733–1736), Антоній Кувечинський (1736–1737), Митрофан Солотвинський (1737–1739), Платон Левицький (1739–1741), Іоанн Козлович (1748–1753), Гедеон Сломинський (1754–1761)¹⁰⁴.

Українці змінювали й духовну освіту. Починаючи із 1701 р., при Московській духовній академії було започатковано посаду учителя проповіді, яку впродовж 1711–1762 рр. займало близько 30 українців і 6 росіян¹⁰⁵. Загалом серед 127 архієреїв, які протягом 1700–1762 років обіймали російські єпархіальні

---

¹⁰²Жовтий С.А. Участь українців у розвитку освіти в Росії в першій половині XVIII ст. [електронний ресурс] / С. А. Жовтий – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/894-uchast-ukrajinciv-u-rozvytku-osvity-v-rosiji-v-pershij-polovyni-xviii-stolittja.html>

¹⁰³Жовтий С. А. Участь українців у розвитку освіти в Росії в першій половині XVIII ст. [електронний ресурс] / С. А. Жовтий – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/894-uchast-ukrajinciv-u-rozvytku-osvity-v-rosiji-v-pershij-polovyni-xviii-stolittja.html>

¹⁰⁴Там само.

¹⁰⁵ Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII–XVIII ст. / П. Цимбалістий. – Мюнхен, 1966. – С. 161.

кафедри, – 70 були українцями. Митрополити-українці Димитрій Ростовський, Іосаф Білгородський, Інокентій Іркутський були канонізовані як святі¹⁰⁶.

Окрім розвитку вищої освіти у Росії, українська інтелігенція активно долучалася до розбудови шкільництва. Зокрема, в 1702р. український церковний і культурний діяч, письменник, богослов і проповідник Димитрій Ростовський заснував школу у Ростові у форматі колегіуму, де працювали нижчі класи¹⁰⁷. У 1739 р. в цьому ж місті було засновано латинську школу, екзаменатором в якій був призначений ієромонах Вікарій Григорович – колишній учитель Київської духовної академії.

Латинських впливів зазнає і школа у Новгороді після того, як у 1721 р. архієпископом Новгородським і Великолуцьким стає київський вихованець Феодосій Яновський, який запрошує до вчителювання Іосафа Туркевича, котрий здобував освіту у Київській академії. Аналогічним шляхом було утворено школу у Твері в 1722 р. Власне, більшість шкіл того часу в Росії були засновані й очолені вихідцями з України. Так, Слов'яно-російська школа в Тобольську заснована Філофеєм Ліщинським (1703), Архангельська семінарія – Іваном Гоголевським та Гедеоном Одорським (1713), Александро-Невська – Феодосієм Яновським (1721) тощо¹⁰⁸.

Перетворення в середовищі російської церкви вимагали змін і в духовній літературі Московської держави. Свій вагомий внесок у цю справу зробили й українські священнослужителі. Ще у 1663 р. із благословення Никона, під проводом Славинецького було здійснено порівняння духовних текстів із грецькими оригіналами та українськими виданнями. У тому ж році в Москві видали відредаговану Біблію. На основі цього твору в 1751 р. в Москві було

---

¹⁰⁶ Жовтий С.А. Участь українців у розвитку освіти в Росії в першій половині XVIII ст. [електронний ресурс] / С. А. Жовтий – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/894-uchast-ukrajinciv-u-rozvytku-osvity-v-rosiji-v-pershij-polovyni-xviii-stolittja.html>

¹⁰⁷ Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 385.

¹⁰⁸ Жовтий С.А. Участь українців у розвитку освіти в Росії в першій половині XVIII ст. [електронний ресурс] / С. А. Жовтий – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/894-uchast-ukrajinciv-u-rozvytku-osvity-v-rosiji-v-pershij-polovyni-xviii-stolittja.html>

здійснене ще одне видання Біблії, збагаченої напрацюваннями Ф. Лопатинського і С. Яворського¹⁰⁹.

Українці створювали в Росії й мистецькі школи. Так, з європейським музичним мистецтвом Московська держава мала змогу ознайомитися завдяки діяльності українського композитора Миколи Дилецького. Із 1677 р. Дилецький працював у Смоленську¹¹⁰. Згодом, після появи твору, в Московії ввійшли в ужиток сучасний тип нот і новий на той час багатоголосий хоровий спів. Прославились у Росії й художники XVIII ст. Д. Левицький і В.Боровиковський.

Третій етап української міграції стосувався переважно козацтва та частково селянської верстви й охоплював кінець XVIII – середину XIX ст. Вказані хронологічні межі характеризуються, зокрема, процесом трансформації Задунайської Січі та формуванням Чорноморського козацького війська в Росії, а також наростанням кризових явищ у соціально-економічному житті імперії й занепадом кріпацької системи господарювання.

З метою підпорядкування залишків козацтва управлінській верхівці імперії серед оточення князя Г. О. Потьомкіна виникла ідея щодо створення під проводом колишньої козацької старшини спеціальних когорт. Із початком нової російсько-турецької війни у 1787 р. вийшов наказ Катерини II про утворення “Війська вірних козаків”, яке з квітня 1788 р. отримало назву “Чорноморське козацьке військо”. На кінець 1791 р. військове формування налічувало уже 12 620 козаків¹¹¹.

Нове переселення козаків на Північний Кавказ розпочалось у 1792 р. Тоді на Кубань прибула Чорним морем флотилія (51 човен і яхта) числом 3841 осіб під командуванням військового полковника Сави Білого. У жовтні того ж року прибув кошовий отаман Захар Чепіга із військовим штабом і двома п'ятисотенними полками. У Катеринодарі була заснована військова резиденція з подібним до січового статутом. Нові переселенці утворювали табори, схожі на військові

---

¹⁰⁹ Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину XVII–XVIII ст. / П. Цимбалістий. – Мюнхен, 1966. – С. 168.

¹¹⁰ Там само. – С.67.

¹¹¹ Шиян Р. Чорноморське козацьке військо 1788-1792 роки [Електронний ресурс] / Р.Шиян – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shiyan_chernomvoisko.htm

поселення: Андріївку, Константинівку, Стоянівку, Олексіївку, Захаровку, Онуфріївку та ін.¹¹². Протягом 1790–1792 рр. 1759 родин Чорноморського війська оселились в Очаківському степу, де заснували 25 селищ. Ця територія була освоєна козацькими переселенцями впродовж 1793–1794 рр., після чого їх було остаточно переселено на Кубань.

У 1794 р. було створено Військовий уряд Чорноморського козацького війська¹¹³. Місцева управа Чорноморського війська була сформована за українськими козацькими традиціями. Найвищим органом управи в кожному курені був курінний сход, який обирав: курінного отамана, сільського отамана та сільського доглядача. Курінний отаман завжди перебував у коші міста Катеринодар. Всі 40 курінних отаманів разом утворювали раду кошового отамана¹¹⁴. З ініціативи останнього кошового отамана задунайських козаків Й. М. Гладкого в 1828 р. запорожці перейшли на російську службу. Подібним чином було сформовано й систему управління Донським козачим військом (1836 р.)¹¹⁵.

Створення Чорноморського козацького війська та залучення до служби задунайських козаків можна охарактеризувати як намагання російського уряду створити нову контрольовану структуру. Водночас реформування устрою козацьких залог мало величезне значення для подальшого формування та розширення ареалу майбутньої української діаспори. У 1860 р. завдяки об'єднанню земель Чорноморського козацького війська зі східною частиною Кубані утворився український етнічний регіон проживання, природні межі якого окреслювалися Кавказьким хребтом і морським узбережжям. Українські переселенці оселялися переважно у степовій частині регіону (на Азово-Кубанській рівнині)¹¹⁶. В подальшому це створило передумови для утворення Чорноморської губернії¹¹⁷.

¹¹²Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій / Л. І. Шаповал // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 2. – С. 88.

¹¹³Історія і культура Придніпров'я // Збірка наукових праць. – Київ, 2009. – С. 246.

¹¹⁴Чорноморець. – 1939. – Ч. 3. – С. 16.

¹¹⁵ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 6814, арк. 270.

¹¹⁶Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: Монографія / Д. Д. Білий. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – С. 46.

¹¹⁷Попок. А. А. Малиновий Клин [Електронний ресурс] / А. А. Попок. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Malinovy_klyn

Слід зазначити, що станом на 1862 р. населення Кубані не перевищувало 392 тис. осіб, при цьому тільки 7,5 тис. із них були невійськовими¹¹⁸. Це є свідченням того, що вихідці з українського козацтва одними з перших освоювали регіон, який згодом отримав автентичну назву – Малиновий клин, де компактно проживали етнічні українці.

Пізніше, у 1879 р. Військовому Наказному Отаману війська Донського було доручено включити селянські поселення до округу та організувати його життєдіяльність згідно із власними звичаями¹¹⁹.

Разом із залученням на службу козацьких полків після ліквідації Запорозької Січі відбувалося також їх переведення з українських губерній на російську територію. Наприклад, ще у 1831 р. із козаків Полтавської та Чернігівської губерній було сформовано 8 кавалерійських полків, два з яких переведено на Кавказ¹²⁰.

Загалом козаки були включені у невластиві для них раніше умови життя, проте зберігали власну, у тому числі господарську, самобутність. Водночас переселення козаків на прикордонні території Російської імперії ознаменувало розширення географії компактних поселень українських мігрантів.

Слід зазначити, що до середини XIX ст. відбувалися також епізодичні міграції української інтелектуальної еліти на терени Росії. Так, у 1822 р. до правління Київської духовної академії було направлено лист від правління Орловської семінарії (від 3-го грудня 1822 року). У змісті документа зазначалося, що згідно з указом Святійшого Урядового Синоду “О избрании для исправления в Санкт-Петербург” для проповідування в Орловській духовній семінарії направлявся Амвросій. У листі також зазначалося, що ніякого казенного майна за архімандритом не лишилося закріплено¹²¹. У відповідь на надісланий лист

¹¹⁸Сидоренко Т. Н. Социально-экономические предпосылки возникновения и развития кооперации на Кубани в конце XIX – начале XX вв. // Т. Н. Сидоренко / Историчний архів. – Вип. 12. – С. 91.

¹¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. – Т. 54. – 59884а.

¹²⁰ Казачьи войска. Хроника // Оформление Н. Саутина: Акционерное общество “Дорваль”, 1992. – С. 35.

¹²¹ЦДІАКУ країни. – Ф. 711, оп. 2, спр. 546-547, арк. 1.

Орловської семінарії правління Київської духовної академії надіслало підтвердження щодо направлення Амвросія до Петербурга¹²².

Окрім представників найвищого духовного сану, на терени Росії подекуди направлялася й талановита українська молодь. Зокрема, у справі про реорганізацію Університету імені Св. Володимира у 1838–1839 рр. міститься іменний список студентів Київського університету, які направлялися до Петербурзького університету.

Разом з тим у XVIII ст. українці й самі їхали на навчання в Росію. Так, для проходження курсу наук до Петербурзького університету (заснований у 1724 р.) направлялися як своєкошті, так і казеннокошті студенти¹²³. Студенти з України навчалися, зокрема, на філософському¹²⁴ та юридичному факультетах¹²⁵.

Поступово Санкт-Петербург ставав центром діяльності впливової української громади, яка включала в себе у різний час таких визначних українських діячів, як О. Сомов, М. Маслович, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та ін. Зусиллями української інтелігенції у Петербурзі видавався журнал “Ластівка” (1841 р.), а трохи згодом – і журнал “Основа” (1861–1863 рр.)¹²⁶.

Важливість розвитку громад, до складу яких входили представники української інтелігенції, була зумовлена поступовим виокремленням питання існування українського народу як окремішньої спільноти імперії.

Четвертий етап української міграції охопив насамперед селянство, у тому числі звільнене від кріпацької залежності (1861 р.). Цей етап переселень тривав до початку Першої світової війни.

Після проведення Селянської реформи 1861 р. земельне питання залишалося невирішеним. За таких обставин привабливими для українців стали неосвоєні землі Північного Кавказу, Сибіру та Далекого Сходу. В Російській імперії мали

¹²²Там само. – Арк. 2.

¹²³ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 788-А, спр. 365, арк. 56.

¹²⁴Там само. – Арк. 57 – 58.

¹²⁵Там само. – Арк. 58.

¹²⁶Цой Ю.М. Діяльність української петербурзької громади в контексті революційних подій 1905 р. [Електронний ресурс] / Ю.М. Цой – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1646>

місце збитковість поміщицьких господарств і зростання заборгованості поміщиків перед кредитними установами та приватними особами. Станом на середину XIX ст. поміщиками було закладено 65 % кріпосних селян¹²⁷. Загострення земельного питання було пов'язане з демографічною ситуацією. У 1850-х роках темпи природного приросту населення в Російській державі становили 11,5 %. При цьому в Україні цей показник був вищим. Для прикладу, в Катеринославській і Таврійській губерніях природний приріст становив 18,8 та 15,1 % відповідно¹²⁸.

Вагомим був і зовнішній чинник регулювання міграційної політики урядом Російської імперії. Він був пов'язаний з гострою конкуренцією за володіння північно-східним узбережжям Тихого океану між Росією, Японією та Китаєм. В умовах послаблення міжнародних позицій Китаю внаслідок Опіумних воєн (1840–1842 рр., 1856–1860 рр.) відбувся перегляд російсько-китайського кордону. В 1858 р. Айгунський і Тяньцзіньський договори з Китаєм закріплювали землі по лівому берегу Амура за Російською імперією. Пізніше, 2 листопада 1860 р. Росія підписала новий – Пекінський договір – з Китаєм, згідно з яким за Російською імперією закріплювався увесь Уссурійський край¹²⁹.

Із закріпленням Приамур'я та Примор'я у складі Російської імперії виникла гостра потреба в їх колонізації. Одним із організаторів переселень селян на Далекий Схід став чиновник Головного управління Східного Сибіру Ф. Ф. Буссе¹³⁰.

Перші компактні поселення українців на Далекому Сході почали з'являтися в 50-х роках XIX ст. Вони формувалися з числа забайкальських козаків та солдатів, здебільшого штрафників. Українці осідали переважно в басейні Амуру і на узбережжі Тихого океану. Наприклад, вихідці із Чернігівського, Сосницького та Мглинського повітів Чернігівської губернії заснували одні з перших поселень у

¹²⁷Рєснт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Рєснт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1(496). – С. 36.

¹²⁸Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 205- 206.

¹²⁹Петровський А. Формування кордону Російської імперії з Китаєм у XVIII – XIX ст. [Електронний ресурс] / А. Петровський. – Режим доступу: <http://kuprienko.info/petrovs-kij-a-formuvannya-kordonu-rosijs-koyi-imperiya-z-kitayem-u-xviii-hih-st/2/>

¹³⁰Чорномаз В. До 125-річчя початку масового переселення українців на Далекий Схід [Електронний ресурс] / В. Чорномаз – Режим доступу: <http://www.ukrainistika.ru/wp-content/uploads/ch008.pdf>

Примор'ї, серед яких: Іванівка, Жарикове, Борисівка, Миколаївка, Попова Гора та ін.¹³¹. Освоювалися придатні для господарювання землі Уссурійсько-Ханківської низовини¹³².

З часом за участю українських козаків і вихідців із селянства на Далекому Сході виникали й перші невеликі міста, серед яких: Миколаєвськ-на-Амурі (1850 р.), Благовещенськ (1856 р.), Хабаровськ (1858 р.), Владивосток (1860 р.)¹³³.

З розростанням компактних поселень українських мігрантів з'являється цілий етнічний масив, названий самими колоністами Зеленим Клином. Територія “Зеленого Клину” неоднозначно тлумачиться у науковій літературі. Так, дослідник Ф. Д. Заставний характеризує Зелений Клин як далекосхідний регіон компактного проживання українців у межах басейну Амуру та узбережжя Тихого океану. Площа цієї території визначається приблизно в 1 млн км². Своєю чергою історик А. А. Попок окреслює Зелений Клин межами Амурської області та Приморського краю, що також становить близько 1 млн км². Натомість дослідники І. Світ та В. Сергійчук визначають площу Зеленого Клину приблизно у 2 млн. км². Такі розбіжності у цифрах пов'язані, зокрема, зі слабо контрольованими міграційними потоками в Російській імперії та значною розпорошеністю українців на далекосхідних просторах.

Слід зауважити, що законодавче забезпечення внутрішньої колонізації Далекого Сходу розпочалося із певним запізненням – на початку 1860-х рр. Побутував принцип добровільного переселення з правом отримання пільг, звільнення від подушного податку та викупу землі у власність. Із незначними змінами ці правила залишалися чинними до початку XX століття¹³⁴.

Помітні зрушення у сфері міграційного законодавства Росії відбулися, зокрема, наприкінці XIX – початку XX століття. Так, у 1889 р. з'явився Закон “Про добровільне переселення”. Пізніше, 6 червня 1904 р., на його основі було

¹³¹ Там само.

¹³² Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора / Ф.Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 95.

¹³³ Там само. – С. 95.

¹³⁴ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 218.

ухвалено Закон “Про переселення”, а в 1906 р. – “Правила переселення на казенні землі” та Закон “Про податкові пільги переселенцям”. 1909 р. з’явився Закон “Про переселенські кредити”¹³⁵.

Перелічені закони мали стимулювати переселенців такими заходами: пільгове перевезення мігрантів разом із багажем та худобою; безкоштовна передача в користування земельного наділу; звільнення від податків і зборів упродовж перших п’яти років після переселення; відстрочка від призову до армії на три роки; можливість отримання безвідсоткового кредиту до десяти років, сума якого визначалася персонально відповідно до клопотання переселенця.

Слід зазначити, що впродовж 1859–1870 рр. міграція до Сибіру та Далекого Сходу не мала масового характеру. Число мігрантів становило близько 129,2 тис. українців¹³⁶. Це пояснюється тим, що переїзд на неосвоєні землі відбувався лише з дозволу влади. Його надавали селянам у разі сплати всіх недоїмок та схвалення переїзду сільською громадою – «общиною»¹³⁷.

Вже наприкінці століття на теренах Далекого Сходу проживали вихідці із Херсонської, Харківської, Катеринославської, Полтавської та Київської губерній¹³⁸. Поступово українські селяни формували соціальну базу для подальшого освоєння регіону своїми співвітчизниками.

Відчутний вплив на збільшення міграційних потоків на Далекий Схід мала розбудова розгалуженої мережі шляхів сполучення всередині Російської імперії, зокрема розгортання будівництва Транссибірської магістралі. Із цією метою у 1892 р. було створено Комітет Сибірської залізничної дороги (КСЗД), до складу якого були включені голова Комітету міністрів Н. Х. Бунге та міністр фінансів С. Ю.

---

¹³⁵Сибирские переселения. Документы и материалы. [Электронный ресурс] – Режим доступа:<http://sibistorik.narod.ru/project/peres1/index.html>

¹³⁶Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 217.

¹³⁷Овдін О. Державне регулювання міграційного руху з України до Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу на початку XX ст. / О. Овдін // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2013. – Вип. 1. – С. 15.

¹³⁸Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 3.

Вітте ¹³⁹. З 1896 р. залізничне сполучення увійшло в експлуатацію. Загальна протяжність магістралі становила 8 тис. кілометрів. З того часу переселенські потоки на Далекий Схід перемістилися в основному на залізничний транспорт.

Окремо слід виокремити помітну роль у переселенні українців на нові землі процесу налагодження морського сполучення між Одесою та Владивостоком.

Відносно висока щільність заселення українцями міст і селищ Далекого Сходу створювала можливості для збереження ними власної етнічної самобутності. На землях Приморського краю переселенці заснували три Чернігівки, дві Переяславки, двоє Ромнів, дві Тавричанки, Нововасильківку, Кам'янець-Подільське, Новокиївськ та багато інших автентичних населених пунктів¹⁴⁰.

З початку XX ст. міграційна активність українських селян помітно зросла: у 1907 р. на Далекий Схід прибуло 70,6 тис. осіб; упродовж 1908 – 1910 рр. в середньорічному вимірі вона становила 36 тис.; у 1911–1912 рр. – 21 тис., у 1913–1914 рр. – 12 тисяч. Станом на 1913 р. загальна чисельність населення в регіоні становила 940 тис. осіб. Більшість жителів були вихідцями з України¹⁴¹.

Соціальна адаптація українців на нових територіях відбувалася також шляхом збереження побутового укладу, властивого для українського села, що базувався на традиційних елементах, серед яких: мазані хати, садки, городи, обійстя, внутрішній інвентар будинків. Обробку землі здійснювали із залученням тягової сили волів, поширювалося вирощування пшениці. Активно впроваджувалося й бджільництво. Цей промисел був принесений на нові землі й чернігівськими переселенцями. Характерно, наприклад, що, на відміну від

---

¹³⁹Кошман Т. В. Влияние сибирской железной дороги на переселение в степной край (1896 - 1896 гг.) / Т. В. Кошман // Материалы республиканской научно-теоретической конференции « Жуасовские чтения-13». – Караганда: КарГУ, 2009 г. – С. 1.

¹⁴⁰Чорномаз В. До 125-річчя початку масового переселення українців на Далекий Схід [Електронний ресурс] / В. Чорномаз. – Режим доступу: <http://www.ukrainistika.ru/wp-content/uploads/ch008.pdf>

¹⁴¹Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 95.

російського слова “ули”, українські переселенці використовували свій відповідник – “колоди”¹⁴².

Високий рівень соціально-економічного розвитку української громади на Далекому Сході засвідчується активним громадсько-політичним життям мігрантів. З початку XX ст. до Зеленого Клину надходить друкована кореспонденція не лише з України, а й від українських осередків Америки. Відбувається розгортання й мережі етнонаціональних організацій, серед яких: Студентське товариство українців (утворене при Східному інституті у Владивостоці в 1907 р.), “Просвіта” (діяла нелегально в Нікольську-Уссурійському), український гурток в Імані. Врешті-решт, у 1911 р. у Благовещенську було офіційно затверджено статут “Українського Клубу”, який підтримував тісні контакти із діаспорними громадами Америки¹⁴³.

Таким чином, упродовж другої половини XIX – початку XX століття відбувалася масова міграція українців на Далекий Схід.

До кінця XIX ст., окрім Зеленого Клину, активно формувалися компактні поселення українців на Північному Кавказі, відповідно Малиновий Клин розростався як територіально, так і за кількістю населення. Саме степова частина Кубані, яка займала 59 тис. км² (71 % від загальної площі цього історико-географічного регіону), була об’єктом заселення мігрантами. Протягом 1880-х рр. на Північний Кавказ переселяється близько 380 тис. осіб з України. Приблизно стільки ж прибуває туди і впродовж 1890-х рр. В основному це були вихідці із центральної України та Слобожанщини. Зокрема, безпосередньо на Кубань мігрувало протягом 1880-х рр. близько 284 тис., а у 1891–1900-х рр. – 161 тис. осіб¹⁴⁴.

Станом на 1897 р. на Кубані проживало 1,91 млн. осіб, з яких 695,021 тис. осіб були зареєстровані як козаки. Етнічно 57,2 % місцевих козаків визнавали себе

---

¹⁴²Тарасов-Камчатский Ю. Сельскохозяйственные промыслы [Электронный ресурс] / Ю. Тарасов-Камчатский. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2012/01/30/333>

¹⁴³Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в XX ст. / А. А. Попок // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 56-57.

¹⁴⁴Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: Монографія / Д. Д. Білий. — Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. — С. 307 – 308.

українцями. Територіально в окремих районах розподіл козаків-українців виглядав таким чином: Єйський відділ – козаки-українці склали 95 %; Темрюцький відділ – 94,9 %; Катеринодарський відділ – 71,3 %¹⁴⁵.

Отже, питома вага українців на Північному Кавказі була досить значною, що стало запорукою подальшого формування цього історико-географічного регіону українців Росії – Малинового Клину.

Не залишався осторонь міграційних потоків і Урал, куди впродовж 1890-х рр. переселилося 385,2 тис. вихідців з України¹⁴⁶. Слід зауважити, що територія Уралу також слугувала зручним перевалочним пунктом для подальшої міграції в Сибір та на Далекий Схід.

Окремим регіоном компактних поселень українців було й Нижнє Поволжя, яке продовжувало активно заселятися вихідцями з України наприкінці XIX ст. За офіційними даними, 1897 р. чисельність українських мігрантів становила там 404,8 тис. осіб. Переселенці зупинялися в основному у таких повітах: Актарському, Балашовському, Камишинському, Царицинському – Саратовської губернії; Новоузенському – Самарської губернії та Царьовському і Черноморському – Астраханської губернії¹⁴⁷. На постійне місце проживання переїздили вихідці із Полтавської, Київської, Катеринославської, Харківської та Херсонської губерній¹⁴⁸.

Українські переселенці організовували на нових землях власні господарства. Тим більше, що східні території імперії були слабо заселені. Так, загальна кількість населення Росії в 1906 р. становила – 128 млн 967 тис. осіб, у той час як в Сибіру – 7 721 686. Найбільшими містами Далекого Сходу на той час були: Владивосток (28

---

¹⁴⁵Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: Монографія / Д. Д. Білий. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – С. 309.

¹⁴⁶Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 223-224.

¹⁴⁷Традиційна культура і побут українців Волгоградської області [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/6-informacija-analika/doslidzhennja/3238-tradycijna-kultura-i-pobut-ukrajinciv-volgogradskoj-oblasti.html>

¹⁴⁸Шульга І. Українці Низового Поволжя та їх національне самовизначення [Електронний ресурс] / І. Шульга. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/128456789/17533/03-Shulga.pdf?sequence=1>

тис. осіб), Хабаровськ (14 тис.), Благовещенськ (32 тис.). Для порівняння: у Санкт-Петербурзі проживало 1,44 млн. осіб¹⁴⁹.

Нового імпульсу міграційним потокам з території України надала Столипінська аграрна реформа, започаткована указом від 9 (22) листопада 1906 року. Згідно із затвердженим положенням селянин здобував право вийти з общини та отримати земельний наділ у приватну власність. Крім того, селяни отримали можливість переїхати до малозаселених регіонів Південно-Західного Сибіру (Сірий Клин) і Далекого Сходу (Зелений Клин). В цілому лише за 1906–1910 рр. з території України за Урал виїхало близько 911,5 тис. осіб¹⁵⁰. Слід зауважити, що українські поселення розташовувалися так званими гніздами, утворюючи ареали із переважно українським населенням. Наприклад, на Південному Уралі, на території сучасного Башкортостану, на початку XX ст. засновувалися автентичні українські населені пункти, серед яких: Тавричанка, Новоконстантинівка, Гребінки та ін. Основні переселенці на Уралі були переважно із Катеринославської, Київської та Полтавської губерній¹⁵¹. За кількістю переселенців лідирувала Харківська губернія. Так, упродовж 1885–1913 рр. з Харківщини виїхало близько 200 тис. осіб¹⁵². Місцем проживання мігранти обирали Томську, Тобольську, Єнісейську та інші губернії.

Загалом упродовж 1897–1916 рр. на окраїнах імперії оселилося близько 5,2 млн. мігрантів, основним заняттям яких було сільське господарство. Із вказаного числа близько 2 млн. осіб були українцями (38,5 %). У Сибір, на Далекий Схід виїжджало три чверті усіх переселенців. У свою чергу 18 % мігрантів оселялося на Кавказі¹⁵³. Близько 60 % селян із тих, що осіли на Далекому Сході протягом 1886–

¹⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1196, оп. 1, спр. 125, арк. 1.

¹⁵⁰ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геець та ін. ; відп. ред. В. А. Смо лій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 41.

¹⁵¹ Черниенко Д. А., Пилипак М. А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района / Д. А. Черниенко, М. А. Пилипак. – Уфа, 2012. – С. 20.

¹⁵² Заставний Ф. Д.. Східна українська діаспора. Львів, 1992. – С. 41.

¹⁵³ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. М., 2006. – С. 239.

1905 рр., були вихідцями з України¹⁵⁴. Українці ставали системоутворюючою силою в розвитку народного господарства віддалених регіонів імперії.

Міграція українців відбувалася і в зворотному напрямку. Значна частина українських селян не змогла влаштуватися як слід на новому місці. Часом непридатні для господарювання землі, податки, неврожаї – все це зумовило повернення переселенців. Так, у 1906 р. 4,6 % переселенців покинули Зелений Клин, а протягом 1907–1913 рр. ця частка коливалася від 12,2 % до 30,1 %¹⁵⁵.

Поступово українці займали помітне місце в усіх сферах життя тогочасної Росії. Окрім віддалених регіонів імперії, українські переселенці привносили свій побут та культуру й у центральні її регіони. Зокрема, зростала чисельність представників українства в Санкт-Петербурзі. Там традиційно осідала українська інтелектуальна еліта. Громадівці з журналом «Основа», Земляцтво Тараса Шевченка з часописом «Кобзар» та інші інституції становили ядро місцевої української общини. Після революції 1905 року було засновано гурток українознавства, де працювали академік О. О. Шахматов, професори І. О. Бодуен де Куртене, Ф. К. Волков. З лютого 1906 року в Петербурзі видавався журнал «Вільна Україна»¹⁵⁶.

У Санкт-Петербурзі було створено Український політичний клуб, члени якого брали безпосередню участь у роботі Державної думи Російської імперії перших двох скликань. З 1907 р. видавалися українські газети «Наша Дума» та «Рідна справа». З 1906 р. розпочалося видання «Украинского вестника», на сторінках якого друкували свої праці М. Грушевський, І. Франко, Д. Дорошенко та ін.¹⁵⁷.

Протягом 1912–1915 рр. у Москві зусиллями місцевої громади був організований випуск «Украинской жизни». Метою журналу було висвітлення

¹⁵⁴ Ажнюк Б. Українська мова в Приморському краї: стан і перспективи / Б. Ажнюк // Українська діаспора. – К.-Чикаго., 1997. – Ч. 7. – С. 49.

¹⁵⁵ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолий ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 42 – 43.

¹⁵⁶ Український вибір. – 1995. – № 2 – 3. – С. 10.

¹⁵⁷ Цой Ю. М. Діяльність української петербурзької громади в контексті революційних подій 1905 р. [Електронний ресурс] / Ю. М. Цой. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1646>

життя українського народу як самобутньої етнічної спільноти. Редакторами часопису були С. Петлюра та О. Саліковський¹⁵⁸.

Таким чином, українські мігранти кінця XIX – початку XX ст. були представлені у культурно-політичних центрах Росії. Не лише селянство, а й українська інтелігенція була залучена до процесу творення майбутньої української діаспори.

Під час Першої світової війни проводилося насильницьке переселення на схід Росії значних мас населення із захопленої російськими військами території Західної України. Так, у повідомленні начальника жандармського управління військового генерал-губернатора Галиції, датованому 8 травня 1915 р., містилася інформація щодо прохання міністра внутрішніх справ направляти висланих із Галичини винятково до Єнісейської губернії, у межах якої вони розподілялися за власним розсудом місцевого губернатора¹⁵⁹. Практика силового тиску на українство в XX ст. набувала динаміки.

П'ятий етап формування основ майбутньої української діаспори в Росії є особливим, оскільки відбувався на фоні відродження державності України з 1917р. до початку 1920-х років. Цей етап супроводжувався високою динамікою консолідації українства в Росії, яка нерідко переростала у спроби політичної суверенізації цілих регіонів з компактним розселенням українців. Ця обставина свідчила про високий рівень пасіонарності, з якою українці утверджували свою ідентичність на новоосвоєних землях Росії.

Відродження державності на українських землях у процесі визвольної революції 1917–1921 рр. спричинило національне піднесення українців у Росії. 1 квітня 1917 р. у Петрограді з числа представників ТУП, українських соціал-демократів, Українського комітету, українських фракцій Рад робітничих і солдатських депутатів, українського студентства, робітників, товариства “Громада” було утворено Українську Національну Раду. Головою Виконавчого

---

¹⁵⁸ Полумисна О. О. Діяльність журналу “Украинская жизнь” (1912 – 1917) в оцінці українських і російських періодичних видань початку XX століття / О. О. Полумисна // Вісник Харківського національного університету. – 2010. – № 910. – С. 412.

¹⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф. 365, оп. 1, спр. 185, арк. 1.

комітету Ради було обрано О. Лотоцького, а заступником — М. Корчинського. Було налагоджено зв'язок із Українською Центральною Радою¹⁶⁰. Пізніше Українська Національна Рада подала до Тимчасового уряду проект об'єднання українських територій із подальшим правом набуття ними автономного статусу. Зокрема, планувалося об'єднати Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Херсонську, Катеринославську губернії, прилеглі частини Таврійської, Воронежської, Курської, Бессарабської губерній¹⁶¹. Фактично було розпочато процес політичної інституалізації українства в Росії.

В більшості регіонів Росії, де проживали українці, спостерігалася активізація національного життя. Не був винятком і Далекий Схід. У Благовещенську, Владивостоці, Хабаровську, Нікольську-Уссурійському, Свободному, Новокиївському масово утворювалися українські громади. Центральним координуючим органом українських громад була Рада в Хабаровську. До неї було рекомендовано звертатися з будь-яких питань, у тому числі освітніх та земельних¹⁶². Лунали численні заклики переселенців об'єднуватися в українські осередки – громади.

Під час Крайового з'їзду була утворена Далекосхідна Українська Учительська Спілка в Хабаровську. Її метою було пробудження українства шляхом проведення курсів, показу літератури, видавничої україномовної діяльності.

Водночас піднесення спостерігалось серед українських військових, які масово повертались на Батьківщину на фоні революційних подій. Так, Військове віче 7-го Заамурського пограничного полку на зібранні солдатів та офіцерів одноголосно постановило підтримати Центральну Раду та ідею автономії Української республіки у складі Росії. Була обрана делегація на Український військовий з'їзд, що мав відбутися 5 травня в Києві.

У друкованому огляді часопису “Хвиля України” українці Далекого Сходу висували власні вимоги до уряду Росії щодо свого представництва в Установчих

¹⁶⁰Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-ІІ). – Париж, Нью-Йорк, 1980. – Т. 9. – С. 3373.

¹⁶¹Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – С. 9 – 10.

¹⁶²Хвиля України: Український щотижневий часопис. – 1917. - № 1. – С. 3

зборах та перетворення Росії на федеративну республіку¹⁶³. Громади українців цього регіону вимагали також, аби земля перейшла у власність народу. Вони стверджували: “Нас українців тут, у Зеленому Клину, 60%”.¹⁶⁴

На 11(24) червня в Нікольську-Уссурійському було скликано спільний Всеукраїнський з’їзд діячів і громадськості Далекого Сходу. Перед з’їздом були поставлені наступні завдання: заснування Далекосхідної Української Ради; вироблення проекту статуту організації; забезпечення участі українців у місцевих організаціях краю; визначення напрямів діяльності громад, шкіл¹⁶⁵; земельне питання; проведення виборів членів Далекосхідної Української Ради; заснування видавничих товариств¹⁶⁶.

Силами представників української еліти у квітні 1918 р. на III Українському Далекосхідному з’їзді у Хабаровську було висунуто вимогу до українського уряду добиватися від уряду РРФСР визнання Зеленого Клину частиною України на підставі принципу самовизначення народу¹⁶⁷. Ця подія засвідчувала високий рівень національної свідомості українців Далекого Сходу.

Українське національне життя вирувало й на Кавказі. Одним із перших піднімалося питання освіти рідною мовою. В 1917 р. на зборах шкільної комісії Тифліської Української Громади було ухвалено рішення про запровадження у школах освіти рідною мовою.¹⁶⁸

Свою свідому позицію висловлювали й українські військові. Так, із Ерзерума до Тифліса прибув Український полк імені кошового отамана Сірка. В якості поповнення складу “Вільного Козацтва” до Українського Комісаріату на Кавказі весь час прибували солдати, котрі мали бажання служити на Батьківщині під українськими прапорами. Проте цей потенціал не був використаний Українською Центральною Радою.

---

¹⁶³Там само. – С. 2 – 3.

¹⁶⁴Там само. – С. 1.

¹⁶⁵Там само. – С. 3.

¹⁶⁶Там само. – С. 4.

¹⁶⁷Чорномаз В. “Юрій Глушко-Мова – провідник українського руху на Зеленому Клині” [Електронний ресурс] / В. Чорномаз. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/gorlycja-vladyvostok/1913-providnyk-ukrajinskogo-ruhu-na-zelenomu-klyni.html>

¹⁶⁸Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 2. – С. 2.

В листопаді 1917 р. відбувся 1-й Український з'їзд Закавказзя, який підтримав Центральну Раду в Україні та схвалив створення на Кавказі Крайових Рад як органів місцевого самоуправління в районах компактного проживання українців. Після доповіді голови з'їзду Куцяка П. В. делегати постановили: звернутися до уряду Закавказької Республіки, аби той прийняв рішення про об'єднання із Українською Народною Республікою на федеративних засадах; звернутися до українців Кубані, Дону, Сибіру із закликом єднатися із Українською Народною Республікою.¹⁶⁹ Де-факто в національно-політичних рухах на теренах колишньої Російської імперії започатковувалася макродержавна україноцентрична течія.

Проте консолідація українських громад на землях колишньої імперії зустрічала протидію з боку проросійських сил. Зокрема, комуністична влада Північного Кавказу переслідувала українців, які проголосили Кубанську республіку, видали низку постанов щодо Армії та земельного питання. В свою чергу, 30 грудня 1917 року з'їздом представників українського населення Кубані було виголошено офіційну позицію, яка підтримувала приєднання регіону до України на федеративних засадах¹⁷⁰.

Слід зазначити, що не лише більшовики, а й російські соціалісти-революціонери виступали проти самостійності Кубані та її зв'язків з Україною. Підставою для таких побоювань була значна питома вага українців на Кубані. Зі спогадів українського державного консула барона Боржинського дізнаємося, що на Кубані, крім козаків, проживало чимало так званих іногородніх, 80 % із яких становили українці. Основним їхнім заняттям було сільське господарство¹⁷¹.

Але вже 16 лютого 1918 р. відбулося проголошення самостійної Кубанської Народної Республіки, до складу якої увійшли Кубанська область, Ставропілщина, Терек, Дагестан і Чорноморська губернія. Новостворена республіка шукала підтримки збоку України часів Гетьманату Павла Скоропадського. Так, 28 травня

¹⁶⁹Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 3. – С. 2.

¹⁷⁰Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою в 1920 – 1925 рр./ П. Л. Макаренко. – Прага: Видання Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці. – 1927 р. – С. 4.

¹⁷¹ЦДАВО України. – Ф. 3766-ю, оп 1, Спр. 141, арк. 52.

1918 р. кубанська делегація на чолі з головою Законодавчої Ради Кубанської Народної Республіки М. Рябоволом прибула до Києва. Кубань воліла отримати від Української Держави зброю для боротьби із більшовиками. Водночас тодішній міністр закордонних справ України Д. Дорошенко а також частина кубанського козацтва не відкидали ідею єднання з Україною¹⁷². Республіка протрималась до березня 1920 р., після чого була ліквідована більшовиками¹⁷³.

Жорстка політика більшовицької влади спричинила еміграцію з Кубані. Протягом 1917–1919 рр. за кордон виїхало близько 18 тис. осіб. Так звана Лемноська група кубанської еміграції (Греція) обрала своїм Військовим отаманом генерала Науменка¹⁷⁴. Наприкінці 1920 р. у Празі була скликана конференція з метою об'єднання кубанців в еміграції і переселення в одну зі слов'янських держав.¹⁷⁵ Урешті-решт у 1921 р. був зареєстрований статут Громади Кубанців у Чехословацькій республіці та обрано управу на чолі з Ф.А.Щербиною. При організації “Земгора” функціонувало “Бюропо казачьим делам”.

Переїмалися кубанські емігранти й освітянськими питаннями. Чимало кубанців виявили бажання навчатись в Українській господарській академії. З 1922 по 1926 рік їх число перевищило 230 осіб.¹⁷⁶

Проте без належної матеріальної підтримки українські емігранти не могли утримувати та координувати діяльність своїх закордонних осередків. Поступово національно налаштовані сили розпорошувалися.¹⁷⁷ Разом із тим вихідці з Кубані продовжували називати себе чорноморцями і зараховували до нащадків запорозького козацтва¹⁷⁸.

Своєю чергою із утвердженням більшовицької влади в Росії розпочався Радянський етап розвитку історичних передумов української діаспори в Росії

---

¹⁷²Там само. – Арк. 53.

¹⁷³Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою в 1920–1925 рр. / П. Л. Макаренко. – Прага: Видання Громади Кубанців в Чехословацькій Республіці. – 1927 р. – С. 9.

¹⁷⁴Чорноморець. – 1938. – № 1. – С. 12.

¹⁷⁵Макаренко П. Про діяльність громади Кубанців в Чехословацькій Республіці від 1.11.1921 до 1.11.1926. / П. Макаренко. – Прага. – 1927. – С. 39.

¹⁷⁶ Там само. – С. 43 – 45.

¹⁷⁷Чорноморець. – 1938. – № 1. – С. 1.

¹⁷⁸Чорноморець. – 1939. – Ч. 3. – С. 1.

(початок 1920-х – 1991 рр.), який попри свою відносну цілісність, звісно, не був однорідним.

Значною мірою позірна політика українізації (коренізації) 1920-х – початку 30-х років створювала, тим не менше, сприятливий ґрунт для організаційного єднання українських громад у РСФРР, збереження та розвитку їхньої етнокультурної ідентичності.

Із появою СРСР (1922 р.) етнічні українці, окрім галичан, буковинців і закарпатців, знову опинилися у складі однієї держави. На перше десятиріччя його існування припадає політика коренізації в УСРР. До процесу українізації були підключені й українці, які проживали на теренах РСФРР.

Одним із перших постало питання щодо врегулювання кордонів між УСРР та РСФРР. У 1924 р. рішенням ЦВК СРСР було утворено Паритетну комісію, до складу якої увійшли по два представники від УСРР, РСФРР та БСРР. Очолив комісію голова ЦВК Білорусії О. Черв'яков.¹⁷⁹

Паритетна комісія поставила під сумнів доцільність передачі до складу УСРР територій Північно-Кавказького краю.¹⁸⁰ Представники УСРР у своїй аргументації спиралися на національну складову суміжних із Україною територій, де більшість населення становили українці.¹⁸¹

Кордон між УСРР і РСФРР було проведено, зокрема, по зовнішніх межах Таганрозького і Шахтинського округів. Від України було штучно відокремлено її етнічні землі. На території Росії опинилися цілі райони, заселені українцями.¹⁸² Йдеться про близько 2 млн українців¹⁸³, які проживали на Стародубщині (північна частина Чернігово-Сіверської землі), Північній Слобожанщині, Донщині, в Таганрозькому та Шахтинському округах. Отже, компактні поселення українців на теренах Росії примножилися.

¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1., оп. 2, спр. 3142, арк. 69.

¹⁸⁰ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 3143, арк. 1 – 3.

¹⁸¹ Там само. – Ф. 1, оп. 2, спр. 3274, арк.

¹⁸² Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – С. 95.

¹⁸³ Кузьменко В. Б. До історії формування північно-східного та східного кордонів України (1917–1925 рр.) / В. Б. Кузьменко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4(16). – С. 30.

Після розподілу спірних територій постало нове питання, пов'язане з організацією національно-культурного життя українців. До 1922 р. у Москві функціонували український театр і український клуб імені Тараса Шевченка (вул. Тверська, 37). Але пізніше установи офіційно припинили своє існування у зв'язку зі зняттям із фінансування за розпорядженням Московського відділу освіти¹⁸⁴.

Наприкінці 20-х років ХХ ст. українське національне життя Москви та Ленінграда дещо активізувалося, що було пов'язано із приїздом до столиці СРСР українських письменників та інших представників творчої інтелігенції. Станом на 1926 р. у Москві та Ленінграді проживало відповідно 16 і 11 тис. українців¹⁸⁵. Водночас у Московській області було зосереджено близько 185 тис. українців¹⁸⁶. Звісно, певний час це сприяло розвитку культурного життя наших співвітчизників. Так, у Москві було створено Товариство Друзів Українського Театру, при якому було започатковано українську драматичну студію на чолі зі Смишляєвим. Розпочала діяти і хорова капела.

Були спроби організації українського театру і в Ленінграді. До цієї справи долучилося українське студентство Ленінграда та Москви (Земляцтво Пролетарського Студентства України). Воно нараховувало на той час близько 6 тис. осіб (загальна кількість студентів вищих навчальних закладів в Росії впродовж 1920–1930-х рр. коливалась від 215 до 272 тис. осіб¹⁸⁷). Було зібрано 40 тис. рублів. Упродовж 1930–1932 рр. в Ленінграді діяв драматичний театр “Жовтень.”¹⁸⁸ Проте небажання офіційної влади забезпечити фінансування проєкту спричинило його згорання¹⁸⁹.

---

¹⁸⁴Сергійчук В. І. “Українізація Росії”. Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках / В. І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 71-72.

¹⁸⁵Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 100-102.

¹⁸⁶Там само. – С. 102.

¹⁸⁷Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 Т. – 3-е изд., испр., доп. / Б. Н. Миронов. – СПб.: “Дмитрий Буланин”. – Т. 2. – С. 385.

¹⁸⁸Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

¹⁸⁹Сергійчук В. І. “Українізація Росії”. Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 86.

Впродовж 1920-х років спостерігалось збільшення числа українських шкіл у центральних регіонах Росії. Станом на 1927–1928 рр. у Воронежській губернії було відкрито 412 шкіл, на відміну від 85 шкіл у 1925–1926 рр.¹⁹⁰

Губернські відділи народної освіти виявляли турботу про розвиток українських шкіл, наголошували на необхідності запровадження українознавства, господарської спеціалізації тощо¹⁹¹.

Проте влада вважала недостатніми темпи українізації в регіонах Росії, у тому числі в Курській губернії. Зовсім відсутніми на 1925 р. були, наприклад, українські дитячі будинки¹⁹², лише 5 % дітей-українців навчалось в україномовних школах. І це в той час, коли українське населення, зокрема в Курській області, становило 23 %. Значною була також його частка на Кубані (70 %), в Сибіру – 613 212 осіб, на Далекому Сході – 656 500, у Воронежській губернії – 1 млн осіб.

З метою підтримки полінаціональної освіти та культури на теренах РСФРР у 1925 р. було утворено Всесоюзний Переселенський Комітет, покликаний організувати заселення регіонів Росії, у тому числі й українцями¹⁹³. У руслі цієї політики були прийняті й рішення Малої Президії ВУЦВК (вересень 1925 р.), пов'язані з налагодженням стану справ щодо українців, які перебували у складі союзних республік¹⁹⁴. У цьому зв'язку Київ послідовно підтримував, зокрема, українську інтелігенцію Ленінграда, де з 1922 р. діяло “Товариство дослідників української історії, письменства та мови”, яке на офіційному рівні підпорядковувалося Всеукраїнській академії наук¹⁹⁵.

У пресі зустрічалися тоді й пояснення поняття “українізація”. Одне з його тлумачень звучало як “прищеплювання східнослов'янському населенню сходу

¹⁹⁰Пономаревський С. Особливості розбудови українського шкільництва в Росії у 1923–1932 роках (на прикладі центральних областей) / С. Пономаревський // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2012. – Вип. 40. – С. 281–282.

¹⁹¹ЦДАВО України. – Ф. 1., оп. 2, спр. 3146, арк. 2.

¹⁹²ЦДАВО України. – Ф. 1., оп. 2, спр. 3146, арк. 1.

¹⁹³Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

¹⁹⁴Сергійчук В. І. “Українізація Росії”. Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 14.

¹⁹⁵Сергійчук В. І. “Українізація Росії”. Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С.

України та півдня РСФРР української національної ідентичності й української культури заходами цілеспрямованого впливу державних структур”¹⁹⁶.

В українському питанні на теренах Росії позиція радянської влади не була послідовною. Так, із резолюції ЦК КП(б) 1927 р. про підсумки українізації випливало рішення відмовитися від обов’язкової українізації установ та підприємств у союзних республіках¹⁹⁷. Разом з тим із протоколу засідання Секретаріату ВУЦВК від 10 серпня 1931 р. стає очевидним, що існувала ціла програма стосовно переходу на запровадження для українців Далекого Сходу рідної мови спілкування. Ігнорувати факт проживання там 315,2 тис. українців, що складало 16,8 % населення всього краю, було неможливо. Українці становили, наприклад, понад половину жителів Завітінського району Амурської округи, Спаського, Шмаковського, Яковлівського, Івановського, Ханкайського та Чернігівського районів.

Водночас їх число зменшувалось — на поч. 1920-х років воно складало 656 500 осіб¹⁹⁸. Серед причин — переселення українців та зміна самоідентифікації на російську.

Українізація охопила також населені пункти Кубані. Зокрема, 12 із 15 районів регіону поступово переходили на українську мову у діловодстві, освіті, повсякденному вжитку. В окрузі функціонувало близько 300 українських шкіл, 53 курси української мови, а у Краснодарі — 30 гуртків. На українському відділі педагогічного технікуму Полтавської станиці навчалося 300 осіб. Діяло також радіомовлення, 40 % ефіру якого велося українською мовою¹⁹⁹.

Із певним запізненням (у 1930 р.) за розпорядженням Північно-Кавказького крайового центру розпочалася українізація Єйського району Донської округи, де

---

¹⁹⁶ Васильєв И. Ю. Украинское национальное движение и украинизация на Кубани 1917 – 1932 гг. / И. Ю. Васильев. – Краснодар, 2010. – 215 с.

¹⁹⁷ Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки Українізації // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 19 квітня. – С. 2.

¹⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1., оп. 2, спр. 3146, арк. 1.

¹⁹⁹ Українці в РСФРР//Вісті ВУЦВК. – 1930. – 20 липня. – С. 6.

українці становили 88,6 тис. осіб (64 %) із загального числа населення 137,8 тис. Але планувалося українізувати 53 школи, де навчалося понад 17 тис. дітей²⁰⁰.

Українізувалися державні й громадські установи Центральної Чорноморської області (Росошанський, Острогозький, Білгородський округи). Станом на 1930 р. там функціонували: український педтехнікум, гуртки з вивчення мови, видавалася україномовна газета “Робітниче-Селянська Думка”²⁰¹. Загалом на Північному Кавказі у 1920-х – на початку 1930-х рр. працювали 1 тис. українських шкіл, 12 педагогічних технікумів, педінститутів, кафедра української літератури при Краснодарському педінституті²⁰².

Вагомим здобутком того часу стало започаткування республіканським урядом України системної підтримки співвітчизників у Росії. Формою такої підтримки стало шефство. Зокрема, Секретаріат ВУЦВК ухвалив рішення взяти культурне шефство над 9 українськими районами Далекого Сходу. Аби персоніфікувати шефство, кожен з найбільших промислових і культурних центрів України, а саме: Харків, Київ, Дніпропетровськ, Полтава, Одеса, Суми, Сталіно, Запоріжжя та Херсон — мав здійснювати шефство над одним із цих дев'яти районів Росії.²⁰³

Проект плану шефства передбачав, наприклад, забезпечення бібліотек україномовною літературою, газетами, а також надання школам необхідних підручників. Упродовж 1923–1925 рр. допомогу з боку владних структур УСРР отримали такі установи, як Воронежський Український Центральний Клуб, Московський Український Клуб, Росошанська Центральна Бібліотека Воронежської губернії. У свою чергу у 1925 р. з ініціативи працівника Московської філії Державного видавництва України А. М. Кобро у м. Ново-Миколаївську (Сибір)

---

²⁰⁰Українці в союзних республіках // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 9 січня.

²⁰¹Там само.

²⁰²Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

²⁰³ Винниченко І. До історії шефства над районами Далекого Сходу / І. Винниченко // Українська діаспора. – Київ – Чикаго. – 1994. – № 5. – С. 75.

розпочала роботу “Українська культурно-просвітницька організація”²⁰⁴. Крім того, для бібліотеки Спаського району у січні — квітні 1932 р. мали відрядити часописи: “Радянська Україна” (1 прим.), “Червоне слово” (20), “Комуніст” (1), “Вісті (2), “Радянське Село” (20), “Пролетарська Правда” (1), “Червоний Шлях” (1), “Життя й революція (1), “Більшовик України” (1)²⁰⁵.

У процесі українізації в середовищі діаспори з’являлися видатні її постаті. До таких слід зарахувати, зокрема, українського громадського і політичного діяча Юрія Косьмича Глушка, який був одним із фундаторів національно-культурного та громадського життя на території Зеленого Клину. Народився Ю. Глушко (псевдонім — Мова) 4 квітня 1882 р. в містечку Нова Басань Чернігівської губернії. Закінчивши Київське технічне залізничне училище, Глушко працював машиністом на пароплавах, що курсували між Одесою та Владивостоком. Оселившись у 1907 р. у Владивостоку, він поступово налагоджував національне життя тамтешніх українців, організовуючи проведення Шевченківських свят²⁰⁶.

Як голова місцевої Просвіти (з 1918 р.), Ю. Глушко був обраний головою Українського крайового секретаріату Зеленого Клину²⁰⁷. На цій посаді він виконував прем’єрські та посольські функції до арешту 5 листопада 1922 р., коли Далекий Схід був захоплений більшовиками. Юрій Глушко був засуджений до трьох років ув’язнення за нібито сепаратистські дії. Після звільнення переїхав до Києва, де не полишав громадської діяльності до голодної смерті під час окупації у 1942 році. Постать Юрія Глушка засвідчує складність долі патріотично налаштованої української інтелігенції в Росії.

Таким чином, українізація відбувалася нерівномірно та не повною мірою, але її масштаби в окремих регіонах були вражаючими. Зрозуміло, ця політика була

---

²⁰⁴Сушко О. В. Становлення та розвиток українських національно-культурних об’єднань і організацій Російської Федерації 20-х – початку 30-х рр. XX ст. / О. В. Сушко // Вісник Кам’янець-Подільського Національного Університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 3. – С. 449.

²⁰⁵ Там само. – С. 77-79.

²⁰⁶Чорномаз В. Юрій Глушко-Мова – провідник українців на Зеленому Клині / В. Чорномаз // Свобода. – 2008. – 12 вересня. – С. 21.

²⁰⁷Попок А. Глушко Юрій / А. Попок // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2005. — С. 124-125.

тимчасовим компромісним варіантом для радянської влади у вирішенні питання національного самовизначення.

Період сталінщини (1930-х – початку 1950-х рр.) став, безумовно, часом завмирання українського життя на власне російських землях СРСР, тимчасового затухання самого прагнення українців до національного відродження. Причиною була жорстока репресивна політика комуністичного режиму, спрямована, зокрема, на масштабний підрив демографічного й соціокультурного ресурсного потенціалу українства в Радянській імперії.

В часи сталінщини і репресій 1930-х – 50-х рр. було розпочато курс на нівелювання української ідеології та підрив соціальної бази українства й основного носія національних традицій — селянства. Голодомор та інші репресії 30-х років трагічно позначилися на демографічній ситуації в УРСР.

Водночас тисячі українців – випускників навчальних закладів УРСР — цілеспрямовано переселяли в інші республіки. Висококваліфіковані фахівці, вчені, діячі науки та культури потрапляли вглиб Росії. Органи виконавчої влади мали, наприклад, конкретні рознарядки щодо направлення в Росію вчительських кадрів з України²⁰⁸.

За збереженими численними заявами вчителів можна простежити географію переселень. Наприклад, учитель із села Олександрівка Дніпропетровської області Василь Сидорович Огієнко просив відправити його в Середню Азію²⁰⁹. В іншому листі Харківського відділу кадрів від вчителя Сивонобинки Івана Івановича знаходимо прохання працювати в Уссурійському краї на Далекому Сході²¹⁰. Вчитель із Новомосковського району Дніпропетровської області Л. Г. Малдиш просив відправити його на Північний Кавказ²¹¹. До регіонального відділу розподілу кадрів звертався Михайло Йосипович Дубовий, який просив надати

---

²⁰⁸Сергійчук В. І. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою 1923–1932 роках / В. І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 62-63.

²⁰⁹ЦДАВО України. – Ф. 166, оп. 10, спр. 1571, арк. 1.

²¹⁰Там само. – Арк. 4.

²¹¹Там само. – Арк. 7.

йому можливість виїхати до Сибіру або на Далекий Схід²¹². За тією ж процедурою Кушко Микола Антонович висловлював бажання направити його до Нижнь-Волзького краю або Казахстану. Його педагогічний стаж становив 10 років. Він викладав суспільствознавство та географію²¹³.

Серед причин переїзду освітян домінувало бажання викладати україномовні предмети для українців сусідньої республіки.²¹⁴ Але разом із тим відбувалося «розпилення» української еліти на величезних просторах Росії²¹⁵.

Слід брати до уваги й те, що після приєднання до СРСР Західної України (1939–1940 рр.) сотні тисяч галичан, буковинців і закарпатців були насильницьки переселені в РРФСР. Після Другої світової війни окрему частину переселенців до Росії склали сім'ї членів ОУН і УПА. На початку листопада 1945 р. у спецпоселеннях НКВС Новосибірської області перебувало 20 800 оунівців²¹⁶. В цілому до середини 50-х років на спецпоселеннях у північних та східних регіонах СРСР налічувалося 135 762 поселенців. Політично неугодних осіб розселяли у Кемеровській області, Хабаровському краї, Іркутській області, Красноярському краї та інших регіонах²¹⁷.

Загалом упродовж 1936–1952 рр. за межі УРСР було депортовано 552 тис. громадян²¹⁸.

Нарешті, період із середини 1950-х до кінця 80-х років завершує передісторію української діаспори в Росії. Тогочасна міграційна політика СРСР була пов'язана з економічною доцільністю. Міграція українців на територію Росії так само вмотивовувалась переважно матеріальними чинниками й охоплювала різні суспільні верстви. При цьому відродження українського національного життя

---

²¹² Там само. – Арк. 10.

²¹³ Там само. – Арк. 13.

²¹⁴ Там само. – Арк. 36.

²¹⁵ Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30–40х годах / Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 135.

²¹⁶ Там само. – С. 141.

²¹⁷ Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 16-17.

²¹⁸ Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2004. – С. 336.

відбувалося під партійним контролем у жорстких етнографічних межах із дотриманням орієнтації на радянські цінності та традиції.

Нова хвиля переселення українців на Схід в середині 1950-х рр. була пов'язана з реформами М. С. Хрущовай освоєнням цілих земель Казахстану, Уралу, Сибіру та частково Південного Кавказу. На основі задекларованої політики до цілих районів було відправлено понад 93 тис. осіб²¹⁹. Задекларована політика продовжувала впроваджуватися також за каденції чергових керівників СРСР.

Впродовж 1959–1989 рр. спостерігалася тенденція масового скорочення етнічних українців на території самої УРСР. Так, якщо станом на 1959 р. частка українців у загальному складі населення була зафіксована на показнику у 71,8 %, то у 1989 р. це число зупинилося на відмітці 64,7 %. При цьому російська мова швидкими темпами поширювалася в якості рідної серед більшості українців. Особливого поширення процес асиміляції набув на сході України в Донецькій та Луганській областях, де частка українців коливалася на рівні 51–52 %²²⁰. Здійснювалася політика ненасильницької русифікації – вершина кар'єри пов'язувалася з Росією та російською мовою, що позначилося на збільшенні чисельності українських мігрантів у Москві та Ленінграді²²¹.

Отже, автохтонне українське населення після масової русифікації, Громадянської, Великої Вітчизняної воєн зазнало кардинальних змін. Переписи 1959 й 1989 років виявили, що етнодемографічні втрати стали незворотними: протягом 1926—1959 р. чисельність українців у Курській області зменшилась із 140 тис. осіб до 15,6 тис., у Білгородській – із 707 тис. до 68,2 тис., у Воронежській – із 777,6 тис. до 176,8 тис. Станом на 1989 р. в Курській, Белгородській,

---

²¹⁹Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 390.

²²⁰Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 323.

²²¹Див.: Додатки. – Табл. 2.

Воронезькій областях проживало 250 тис. українців²²². Проте питома вага українців залишалася значною на території Зеленого Клину, до якого зараховують Приморський та Хабаровський край, а також Сахалінську та Амурську області²²³. Питома частка мігрантів з України продовжувала лишатися досить високою аж до самого розпаду СРСР²²⁴.

Землі, на які протягом століть був спрямований український переселенський рух і населення яких об'єктивно підготувало ґрунт для формування української діаспори, набули назв, етимологія яких зумовлена переважно географічними та соціокультурними чинниками. Відповідно українці, що осідали на Північному Кавказі, назвали освоєні землі Малиновим Клином (західна частина степового Передкавказзя, переважна частина території теперішнього Краснодарського краю); у Південно-Західному Сибіру – Сірим Клином (включаючи Кулундинський степ Алтайського краю)²²⁵; на Далекому Сході – Зеленим Клином (включає Приморський, Хабаровський краї, Камчатську, Магаданську, Сахалінську, Амурську області). Сучасна територія Жовтого Клину охоплює землі Низового Поволжя (Саратовська, Волгоградська, Астраханська області)²²⁶. Вихідці із України давали назви колонізованим місцинам відповідно до своїх перших вражень про освоєну територію. Наприклад, Кубань вразила переселенців своєю квітучістю (тому і отримала назву Малинового Клину), а Далекий Схід — зеленою рослинністю (відповідно – Зелений Клин)²²⁷. Отже, українці були розселені фактично по всій території Росії²²⁸.

---

²²²Семко В. Л. Українська діаспора в Російській Федерації: стан та перспективи [Електронний ресурс] / В. Л. Семко. — Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/21/21/semko.pdf

²²³Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. — Львів: Світ, 1992. — С. 37.

²²⁴Див.: Додатки. — Табл. 3; Табл. 4.

²²⁵Попок. А. А. Малиновий Клин [Електронний ресурс] / А. А. Попок. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Malinovy_klyn.

²²⁶Шульга І. Українці Низового Поволжя та їх національне самовизначення [Електронний ресурс] / І. Шульга — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/17533/03-Shulga.pdf?sequence=1>

²²⁷Ваш Ореол. — 2012. — № 16. — С. 2.

²²⁸Див.: Додатки. — Табл. 1.

Загалом абсолютна чисельність українців у Росії у 1989 році, за офіційними даними, становила 4,4 млн ²²⁹. Українські культурні сили продовжували концентруватися у таких центрах, як Москва та Санкт-Петербург. Станом на 1989 рік у Москві із загальної кількості населення 8967 тис. осіб українці складали 254 670 осіб (2,8 %), а в Санкт-Петербурзі із 5024 тис. – 150 982 осіб (3 %) ²³⁰.

Отже, історичні передумови формування української діаспори в Росії (демографічні, соціально-культурні, політичні) беруть свої витoki ще до появи Російської імперії. Починаючи із кінця XVI ст., із формуванням українського козацтва здійснювалися перші спроби проникнення етнічних українців на терени Московської держави. Звичайно, вихідці з території України селилися переважно в порубіжних місцинах, серед яких слід виокремити регіон Слобожанщини. Якщо на своєму початку козацько-селянська міграція мала стихійний характер, то у другій половині XVII ст. після підписання Переяславської угоди з теренів Гетьманщини заохочувалося переселення насамперед селян-господарників, здатних до освоєння малозаселених територій Росії. Так, із кінця XVII ст. формувалися демографічні передумови творення української діаспори, які втілились у розселенні перших вихідців з України на розлогих територіях Поволжя, Донщини – подалі від прикордонної смуги.

У свою чергу перша половина XVII століття стала знаковою з точки зору активного залучення української інтелектуальної еліти до розбудови різних сфер суспільного життя російської держави. Цьому процесу сприяло утворення у 1721 р. Російської імперії, що спричинило розгортання управлінської мережі всередині країни і потребувало нових якісних кадрів. Саме такими були вихідці з України, включені у розбудову освіти та насамперед богослужіння в Росії. Уперше на теренах колишньої Московії постала мережа навчальних закладів різного рівня, засновниками та викладачами яких досить часто виступали саме українці.

---

²²⁹Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. — М., 2006. — С. 327.

²³⁰Ідзьо В. Історико-статистичний аналіз джерел чисельності українського населення в Росії (XVII–XXI ст.) [Електронний ресурс] / В. Ідзьо. — Режим доступу: <http://www.товарищ.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1695-ukrajinci-v-rosijskij-derzhavi.html>

Подальша діяльність українських інтелектуалів у центрах Росії – Москві та Санкт-Петербурзі — готувала ґрунт для створення там національно орієнтованих інституцій.

Після ліквідації Запорозької Січі розпочався новий етап переселення українців, соціальну основу яких складало розформоване козацтво. Оселяючись компактно, українські козаки фактично формували регіональні осередки майбутньої української діаспори. Серед перших із таких регіонів була Кубань, названа Малиновим клином. Зберігаючи традиційні для себе форми ведення господарства та життєдіяльності, українські переселенці зберігали соціально-культурну та іншу самобутність.

Потужним поштовхом, який остаточно заклав соціально-економічні передумови української діаспори на теренах Росії, стало скасування кріпосного права. Українські губернії, котрі займали лідируючі позиції в імперії за зростанням чисельності населення, стали основним джерелом постачання людського ресурсу у віддалені куточки країни. Наприкінці XIX ст. сотні тисяч українців осідали в Південно-Західному Сибіру (Сірий клин) та на Далекому Сході (Зелений клин). На цій основі відбувалося формування цілих регіонів, де етнічні українці ставали системоутворюючою суспільною силою.

Водночас була остаточно сформована інституалізована українська громада Петербурга, яка становила ядро української діаспори в Росії. Загалом її передумови в основному дозріли перед Першою світовою війною. Проголошення Української Народної Республіки в 1917 р. ознаменувало й конституювання української діаспори в Росії. Вперше офіційно заявили про свою національну ідентичність українці на землях Малинового, Жовтого, Сірого та Зеленого клинів. Інтенсивно формувалась розгалужена мережа українських інституцій від Петербурга до Хабаровська. Українці стали ініціаторами створення в Росії ряду автономних утворень, які прагнули об'єднання з УНР на федеративних засадах. Поразка Української революції 1917–1921 рр. з подальшою руйнацією української держави на ранній стадії перервали історію вітчизняної діаспори.

Радянська епоха характеризувалася двома тенденціями в еволюції українства в Росії. Перша проявилася у спробі більшовицької влади поступово адаптувати українців до нового штучного союзу з Росією, застосовуючи при цьому політику коренізації (українізації). Вона охопила й українців, які проживали на території РРФСР. Друга тенденція (у більш чи в менш вульгарному варіанті) виявилась у політиці деукраїнізації та вращенні українства в «нову спільноту» — радянський народ.

Феномен українства радянської епохи полягає в самій його спроможності зберегти свою національну ідентичність навіть на теренах Росії. Були збережені культурні установи в Москві, Ленінграді, на Курщині, Воронежчині, Кубані, Поволжі, в Сибіру, на Далекому Сході. Зберігались рідна мова, українські господарські та соціокультурні традиції. Обласні організації, підприємства та установи Української РСР започаткували шефське т.в. над українськими громадами в Росії.

Таким чином, наприкінці ХХ ст. завершився процес творення всього комплексу історичних передумов для відновлення вітчизняної діаспори в Росії. Збереження та подальший розвиток українства на російських землях визначальним чином залежали від політичної ідеології та політичної атмосфери Російської Федерації.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Ключовою ознакою будь-якої діаспори є її інституційне оформлення, що характеризується створенням системи центральних організацій та координаційних регіональних центрів. Ці установи поєднуються ідеєю збереження національно-культурної ідентичності співвітчизників, які постійно проживають на території іншої держави. Слід зазначити, що без інституційного оформлення не може існувати самої діаспори, котра є безпосереднім суб'єктом суспільних відносин країни проживання.

Збереження українцями своєї ідентичності у РФ багато в чому визначається фактором дотримання відповідних прав у національному законодавстві країни проживання. В цьому контексті необхідно розглянути проблему дотримання прав національних меншин, що є складовою прав людини в цілому. Постулат якісного та неупередженого забезпечення прав етнічних спільнот притаманний нормам міжнародного права, які базуються на поняттях загальнолюдських цінностей. Абсолютна більшість європейських країн розглядають національні меншини як повноцінний суб'єкт демократичного суспільства.

У вищезгаданому контексті не є винятком закордонне українство, яке представлене в більшості адміністративно-територіальних одиниць Російської Федерації, що виступає в якості суб'єкта міжнародних відносин і є членом міжнародних організацій. Як наслідок, національна політика Російської Федерації формувалася в рамках міжнародного та внутрішнього законодавства. Звідси, інституційний розвиток української діаспори в Росії необхідно розглядати крізь призму наявної нормативно-правової бази.

Ключовими в цьому плані виступають міжнародні угоди, які покликані регулювати політику держав по відношенню до національних меншин. Важливим міжнародним положенням у контексті дотримання прав етнічних меншин стала

Віденська Декларація 1993 року, яка задекларувала наміри європейського співтовариства розвивати та поширювати демократичні цінності серед країн Центрально-Східної Європи. Важливу роль у цьому процесі відводили співробітництву держав на транскордонному рівні. Країни Ради Європи зобов'язувалися сприяти соціальній інтеграції законно проживаючих мігрантів. Тобто більшість країн брала на себе політичну відповідальність і правові зобов'язання в сфері захисту національних меншин, а також стосовно боротьби із різними формами нетерпимості. В цьому контексті чимала роль відводилася налагодженню культурного діалогу між державами. Особливо це стосувалося територій колишніх республік Югославії та соцтабору. Загалом, Віденська Декларація поклала початок розробці спеціального законодавства, мета якого полягала у відстоюванні та захисті прав етнічних меншостей. Принцип стабільності багатонаціональних держав визнавався як об'єктивна необхідність підтримання миру на європейському континенті²³¹. Відповідно до положень Декларації країни-члени Ради Європи мали дотримуватися таких принципів у політиці щодо національних меншин: рівність перед законом; відсутність дискримінації; рівні можливості; свобода асоціацій і зборів; активна участь нацменшин в суспільному житті.

Окремим положенням розглядалася підтримка культури іноземців у країні проживання, що передбачало збереження їх релігії, традицій та звичаїв²³².

Таким чином, Віденська Декларація 1993 року засвідчила поступ Європейського Союзу в напрямі дотримання прав людини та розбудови демократії на усьому європейському континенті. В подальшому проблеми національних меншин отримали розгляд в інших міжнародних офіційних документах. Чималі сподівання в цьому напрямі покладалися на Раду Європи як організацію, засновану на європейських традиціях співробітництва.

---

²³¹Віденська Декларація від 25.06.1993 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_189

²³²Там само.

Так, на засадах колективності було ухвалено ще один важливий документ з точки зору формування європейських принципів національної політики – Рамкову Конвенцію, що була прийнята 1 лютого 1995 року у Страсбурзі. Виходячи із мети Конвенції, яка полягала у досягненні цілковитого єднання між членами Ради Європи шляхом дотримання прав і свобод людини, було закріплено рішучий намір співтовариства щодо захисту національних меншин. Повага етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності визнавалася ознакою плюралістичного демократичного суспільства²³³.

Окрім міжкультурного діалогу, Рамкова Конвенція визнавала за етнічними спільнотами право на мирні збори, свободу асоціацій, свободу виявлення поглядів і свободу думки, совісті та релігії²³⁴. Конвенцією окремо визначалися наступні положення:

- національним меншинам дозволялося одержувати і поширювати інформацію своєю мовою без втручання держави,
- можливість створювати та використовувати друковані засоби інформації;
- закріплювалося право створювати приватні навчальні заклади з рідною мовою викладання;
- представники національних меншостей активно могли залучатися до соціально-економічного життя країни проживання;
- з метою захисту національних меншин можуть укладатися додаткові договори між державами²³⁵.

Таким чином, Рамкова Конвенція прописувала на міжнародному рівні норми та правила, які мали бути неухильно дотримані в національних законодавствах країн Ради Європи. Основні положення документу корелювалися із змістом Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Слід зазначити, що Росія підтвердила свою участь у Рамковій Конвенції шляхом її

---

²³³Рамкова Конвенція про захист національних меншин від 1.02.1995 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055

²³⁴Там само. – Стаття 7.

²³⁵Там само. – Стаття 12 – 18.

підписання у 1996 та ратифікації у 1998 роках²³⁶. А це, в свою чергу, передбачало набуття зобов'язань країною в сфері гарантування прав національних меншин.

Треба зазначити, що на цей момент діяла ряд міжнародних універсальних норм, пов'язаних з проблемами дотримання та захисту прав та свобод національних меншин. Зокрема, ці заходи реалізовувалися в рамках Організації Об'єднаних Націй, в Статуті якої (Стаття 55 – містить положення, що є обов'язковим для виконання країнами-членами даної організації) зазначено обов'язок держав сприяти забезпеченню належної поваги до прав людини в усьому світі. Країни-члени організації зобов'язувалися здійснювати системні заходи для досягнення поставленої мети. Міжнародне право передбачало дію широкого інструментарію, що мав забезпечувати реалізацію прав національних меншин. З цією метою створювалися і функціонували спеціальні комісії, які перевіряли виконання положень, задекларованих в нормах міжнародного права²³⁷.

Таким чином, на основі норм міжнародного права поступово виникла своєрідна модель захисту прав національних меншин, яка полягала у встановленні чіткого взаємозв'язку між індивідуальними правами людини та колективними правами етносу. В більш широкому значенні це положення набуло форм національно-культурної автономії, яка характеризується такими ознаками:

- наявністю законодавчих гарантій з боку держави щодо дотримання прав національних меншин;
- реалізація прав національними меншинами безпосередньо або опосередковано, через органи національно-культурної автономії;
- здійснення прав особами, які належать до національних меншин, з метою вирішення питань власного розвитку та збереження національно-культурної самобутності;

---

²³⁶Доклад Российской Федерации о выполнении положений Рамочной Конвенции о защите национальных меньшинств (2000) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ipolitics.ru/articles/database/global/analiticheskie_otche/doklad_rossijskoj_federatsii_o_vyipolnenii_poloz.shtml

²³⁷ Малюська А. Проблеми функціонування міжнародних механізмів захисту прав та свобод національних меншин на регіональному рівні (на прикладі українського прикордоння)[Електронний ресурс] / А. Малюська. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/minzv/20.pdf>

- принцип екстериторіальності національно-культурної автономії – здатність задоволення національно-культурних потреб осіб, які належать до національних меншин і проживають як дисперсно, так і компактно²³⁸.

Проте, не слід плутати національно-культурну та національно-персональну автономії, оскільки національно-культурна автономія значно ширша і дає можливість реалізовувати не лише культурні права, але й політичні, пов'язані із представництвом, правом на участь в управлінні державними та місцевими справами, правом на виборчі квоти для певних національних меншин. Наприклад, у парламенті Румунії існує виборча квота для представництва української спільноти²³⁹.

Як наслідок, у світі склалися своєрідні відмінні типи національно-культурної автономії. За суб'єктним складом національно-культурну автономію поділяють на:

- персональну – особа вживає заходів по збереженню національної самобутності, мови, культури індивідуально та не бере участі у роботі національних громадських організацій;
- асоціативна – дотримання національної самобутності здійснюється крізь призму участі в асоціаціях – національних організаціях, товариствах, спілках тощо;
- корпоративна – діє, якщо на основі національних громадських організацій, товариств утворюють координаційно-консультативні органи, які уповноважені представляти інтереси певної національної меншини чи її переважної частини у відносинах із державними органами, політичними партіями та ін²⁴⁰.

Розвиток законодавства у сфері дотримання прав національних меншин активно відбувався і в Російській Федерації. Відправною точкою у цій галузі стало затвердження Президентом Росії у 1996 році Концепції державної національної політики, яка представляла собою систему поглядів, принципів та пріоритетів, закладених у діяльності федеральних органів та органів державної влади суб'єктів

---

²³⁸ Лазур Я. В. Поняття, ознаки та види національно-культурної автономії / Я. В. Лазур // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – С. 396.

²³⁹ Там само. – С. 397.

²⁴⁰ Там само.

Федерації в галузі національних відносин. Так, в основних цілях та задачах державної національної політики РФ окремо виділялася духовна сфера, яка включала такі складові:

- формування та розповсюдження ідеї духовної єдності;
- дружба народів та міжнаціональна згода;
- культивування почуття російського патріотизму;
- розповсюдження знань про історію та культуру народів, які населяють Росію;
- збереження історичного спадку та подальший розвиток національної самобутності і традицій взаємодії слов'янських, тюркських, кавказьких та інших народів Російської Федерації²⁴¹.

Концепція державної національної політики базувалася на тому, що Росія є багатонаціональною державою, а тому регулюванню відносин між національними спільнотами в середині країни відводилася значна увага. В документі прописувалися засади рівноправності усіх суб'єктів Федерації по відношенню до федеральних органів державної влади, що мало забезпечити рівність усіх національних меншин в кожній адміністративно-територіальній одиниці Росії.

В свою чергу, у п'ятому розділі Концепції державної національної політики було закладено основи для подальшого закріплення і гарантування прав етнічних спільнот Росії. Зокрема, прописувався зміст національно-культурного самовираження народів держави. Зазначалося, що національна політика має формуватися, виходячи із інтересів громадян, а також забезпечити реалізацію передбачених Конституцією Російської Федерації прав та свобод громадян, пов'язаних із їх національною приналежністю. Так, у статті 26 Конституції РФ зазначається, що кожен має право визначати та вказувати свою національну приналежність, а також вільно обирати мову спілкування, заклади освіти тощо²⁴².

---

²⁴¹Указ Президента Российской Федерации об утверждении Концепции государственной национальной политики Российской Федерации [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bulgars.ru/np/cnp.htm>

²⁴²Конституция Российской Федерации (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г., с поправками) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/rf/chapter/2/#block_2000

Таким чином, реалізація прав та свобод етнічних меншостей була можлива на основі різноманітних форм національно-культурного самовираження. Згідно Концепції державної національної політики РФ, однією із таких форм визначалася національно-культурна автономія, яка дозволяла національним меншинам вирішувати питання збереження та розвитку власної самобутності, традицій, мови, культури та освіти²⁴³. Відповідно до цього, за етнічними спільнотами визнавалося право створювати само управлінські громадські об'єднання у місцях компактного проживання, а також об'єднуватися в асоціації з метою збереження та розвитку власної культури. Окремо закріплювався принцип, за яким національно-культурні організації ставали посередником між місцевими громадами та федеральними органами влади. Тобто представники національних меншин мали право звертатися до органів державної влади з тих чи інших питань.

Таким чином, Концепцією державної національної політики було закладено перші базові передумови для створення вітчизняного законодавства РФ в галузі дотримання прав етнічних меншин. Тому наступним кроком у розбудові національної політики стало прийняття у 1996 році Закону РФ “Про національно-культурну автономію”, який безпосередньо визначав правові засади функціонування національно-культурної автономії у Росії. Відповідно до Закону, під національно-культурною автономією розумілася форма національно-культурного самовизначення, що являла собою об'єднання громадян Російської Федерації, які відносять себе до певної етнічної спільноти, що знаходиться в становищі національної меншості на відповідній території, на основі їх добровільної самоорганізації з метою самостійного вирішення питань збереження самобутності, розвитку мови, освіти, національної культури²⁴⁴. Виходячи із сутності запропонованого варіанту національно-культурної автономії, впливає те, що в ньому вже закладена основа для подальшої денаціоналізації та асиміляції національних меншин. Слід звернути увагу на те, що національно-культурна

---

²⁴³Указ Президента Российской Федерации об утверждении Концепции государственной национальной политики Российской Федерации [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bulgars.ru/np/cnp.htm>

²⁴⁴ Федеральный Закон РФ “О Национально-культурной автономии” [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.minnac.ru/minnac/info/13882.html>

автономія визнавала об'єднання саме громадян Росії, а не громадян іноземних держав, які компактно проживають в регіонах. А це означає, що у разі відсутності громадянства країни проживання ніякі права національним меншинам гарантуватися не можуть.

Треба зазначити, що Закон Російської Федерації “Про національно-культурну автономію” засновувався на таких принципах:

- вільного волевиявлення громадян визначенні своєї етнічної приналежності;
- самоорганізації та самоуправління;
- різноманітності форм внутрішньої організації національно-культурної автономії;
- поєднання суспільної ініціативи та державної підтримки;
- поваги до мови, культури, традицій та звичаїв громадян різних етнічних спільнот;
- законності²⁴⁵.

Відповідно до вищезгаданого, представникам національних меншин дозволялося утворювати власні освітні та наукові установи, а також організації культурницького спрямування. В свою чергу, участь у діяльності неурядових організацій була можлива через посередництво уповноважених членів етнічних спільнот. Проте, право на національно-культурну автономію заперечувало право на національно-територіальне самовизначення. Тобто національним меншостям фактично заборонялося здійснювати автономну політичну діяльність.

Поряд із формуванням внутрішнього законодавства РФ в сфері національної політики відбувалося закріплення норм у міждержавних договорах України та Росії, які повинні були гарантувати права національних меншин на своїх територіях. Ще 19 листопада 1990 року тодішні УРСР та РСФСР уклали між собою договір, який мав окреслити перспективу двосторонніх відносин між країнами ²⁴⁶.

---

²⁴⁵Там само.

²⁴⁶Договор от 19 ноября 1990 г. между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой // Ведомости СНД и ВС РСФСР. – 1990. – № 27.

У преамбулі договору зазначалося, що обидві сторони рішучі у своїх прагненнях побудувати суверенні демократичні держави, а отже – виражають свою відданість цілям та принципам Уставу ООН та іншим міжнародним нормам права. У змісті україно-російської угоди окремо містилися положення, які стосувалися національних меншин. Зокрема, визначалося наступне:

- Високо Договірні сторони гарантують повноту прав та свобод своїм громадян в незалежності від того, до якої національної спільноти вони належать. Крім того, давалися гарантії громадянам СРСР, що після прийняття країнами законодавства про громадянство, вони зможуть зберегти громадянство тієї країни, в якій вони проживали на момент підписання договору ²⁴⁷;

- в контексті міжнародних норм про дотримання прав людини визнавалися громадянські, політичні, соціальні, економічні та культурні права за представниками різних національних спільнот. Кожна зі сторін договору могла захищати права своїх громадян, які проживали на території сусідньої держави ²⁴⁸;

- УРСР та РСФСР визнавали необхідність сприяти вираженню, збереженню та розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, що проживали на територіях держав ²⁴⁹.

Попри офіційні намагання показати свою підтримку у вирішенні національного питання, Росія залишала за собою широкий інструментарій впливу на національні меншини. Знов-таки, громадянство було тут ключовою тезою, оскільки після розпаду СРСР чимало представників сусідніх республік опинилося в складі Росії. А значить усі вони ставали об'єктом неприхованої денаціоналізації, яка полягала у наданні російського громадянства, в тому числі і колишнім українцям, компактні поселення яких містилися по всій території Російської Федерації.

---

²⁴⁷Там само. – Ст. 2.

²⁴⁸Там само. – Ст. 3.

²⁴⁹Там само. – Ст. 4.

Загалом, обидві країни мали виявляти повагу до суверенітету та територіальної цілісності одна одної і зобов'язувалися співробітничати в різних сферах.

Договір між українською та російською сторонами укладався терміном на 10 років з правом пролонгації на наступне десятиліття, якщо одна із сторін не виявить бажання про денонсацію угоди. Тобто, була затверджена своєрідна дорожня карта відносин України та Росії, які задекларували свої прагнення до системних змін у розбудові власних держав.

Своєрідним підтвердженням задекларованої політики у двосторонніх відносинах Росії та України стала угода між державами, підписана 23 червня 1992 року у Дагомисі. У тексті договору йшлося переважно про політичні, соціально-економічні та військові питання двосторонньої взаємодії. Проте, побіжно підіймалося питання і про національні меншості. Так, у Статті 9 угоди зазначалося, що між Росією та Україною будуть врегульовані нормативно-правові аспекти взаємодії у сфері дотримання прав громадян російського походження в Україні та відповідно українського – у Росії²⁵⁰.

Таким чином, після розпаду Радянського Союзу вперше українців на законодавчому рівні було визнано як окрему спільноту на території Російської Федерації. Договір між УРСР та РСФСР 1990 року, а також Угода між Російською Федерацією та Україною – це документи, які фіксували права національних меншин на основі міжнародних демократичних норм та поваги до прав людини і громадянина в цілому.

Восени 1993 р. у Москві організовувалося проведення I-го Конгресу українців Російської Федерації, куди було запрошено делегацію від Міністерства України у справах національностей та міграції у складі 42 осіб на чолі із віцепрем'єром Н. Г. Жулинським. До складу делегації планувалося залучити також українських представників культури та мистецтва²⁵¹. В перспективі Колегія МЗС

---

²⁵⁰Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о дальнейшем развитии межгосударственных отношений. Дагомыс, 23 июня 1992 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sevkrimrus.ru/docs/5-russia/136-soglashenie-dagomys-23-06-1992>

²⁵¹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 7232, арк. 69.

України пропонувала створити окрему урядову структуру для співпраці з українцями, що опинилися поза межами батьківщини²⁵².

Пізніше, на основі налагоджених зв'язків, активно велася підготовка тексту нового двостороннього договору між Україною і Росією. Зокрема, на дипломатичному рівні відбувалося узгодження умов щодо обміну делегаціями обох країн із метою погодження проекту Договору про дружбу, співробітництво та партнерство. Попередньо МЗС України пропонувало російській стороні організувати зустріч у липні-серпні 1994 р²⁵³. В решті-решт Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією було підписано у 1997 році. Відповідно до нових домовленостей сторони зобов'язувалися дотримуватися наступного:

- будувати відносини на взаємній повазі, довірі та стратегічному партнерстві (Стаття 1);
- дотримуватися міжнародних норм права, закладених Організацією Об'єднаних Націй та ОБСЄ (Стаття 2);
- кожна із Високих Договірних сторін мала гарантувати громадянам іншої сторони права і свободи на таких же підставах і в такому ж обсязі, що й своїм власним громадянам (Стаття 10);
- окремо визначалося, що Україна та Росія забезпечують захист етнічної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створюють умови заохочення цієї самобутності (Стаття 13)²⁵⁴.

В цілому, Договір 1997 року засвідчив намагання сторін співпрацювати у різних сферах життєдіяльності, від гуманітарної до економічної. З одного боку, угода між Україною і Росією мала надати новий поштовх у відносинах між обома країнами. З іншого боку, підписання цього міждержавного документу засвідчило величезні прагнення Росії утримати незалежну Україну в орбіті своєї зовнішньої політики. Елементом маніпуляцій ставали українські громадяни, які проживали на

²⁵² ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 6888а, арк. 15.

²⁵³ ГДА МЗС. – Ф.1, оп. 4, спр. 7429, арк. 1.

²⁵⁴ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006

території сусідньої держави і були повністю залучені до суспільних відносин країни проживання. В свою чергу, слабкість впродовж 1990-х років України в економічному плані, відсутність чіткого вектору у внутрішній та зовнішній політиці унеможливлювали підтримку закордонного українства в Російській Федерації. Звідси, єдиною можливістю самовираження українців та збереження їх власної самобутності було створення українських інституцій різного рівня на території Росії.

Своєрідним взірцем для українців Росії було світове українство, яке представляло насамперед західну діаспору, що засвідчила велику здатність до самоорганізації. Так, ще у 1967 році було засновано Світовий Конгрес Українців (СКУ), який являв собою міжнародну координаційну організацію серед українських громад діаспори. СКУ став фактично єдиним представником понад двадцяти мільйонного закордонного українства в світі. Організація спрямовувала свої зусилля на підтримку українців у світі, відстоювання їхніх прав у країнах проживання, а також на збереження національної ідентичності закордонних українців. В цьому контексті чимала увага відводилася співпраці із Україною, яка на думку більшості представників діаспори, мала взяти на себе основні зобов'язання по підтримці своїх емігрантів. У 2003 році СКУ була визнана неурядовою організацією у Економічній та соціальній раді ООН із спеціальним консультативним статусом. Сама організація включає у собі українські громади із 33 країн світу та ще із 14 країнами співпрацює²⁵⁵. Деякі українські організації Росії також є членами Світового Конгресу Українців, серед яких: “Українці Москви”, Далекосхідний український духовний культурно-просвітницький центр “Просвіта”, Міська громадська організація “Українська національно-культурна автономія Санкт-Петербургу”, Саратовська регіональна громадська організація “Саратовське земляцтво українців Поволжя”, Сибірський центр української культури “Сірий Клин”²⁵⁶.

---

²⁵⁵Світовий Конгрес Українців [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org/index.php/id/231>

²⁵⁶Там само.

Після проголошення незалежності України постало питання створення єдиної організації, яка за безпосередньої підтримки збоку держави змогла б об'єднати українські громади усього світу. Перші спроби були вдалими і втілилися у проведенні I-го Всесвітнього Форуму українців, який відбувся у серпні 1992 року в Києві. Результатом заходу стало створення Української Всесвітньої Координаційної Ради, головним завданням якої було налагодження співпраці та взаємодії громадських організацій в Україні із українською діаспорою. Крім того, важливим вектором діяльності вважалося встановлення контактів між урядовими установами України з метою гарантування прав закордонних українців. В цілому, УВКР мала сприяти формуванню іміджу України як суверенної держави, яка піклується про дотримання прав своїх громадян не лише на території держави, але й поза її межами²⁵⁷.

У I-му Всесвітньому форумі українців взяли участь представники й українських організацій Росії. Так, в складі організаційного комітету із підготовки Всесвітнього форуму зазначалися наступні персоналії: Юрій Пелипенко (головний отаман Чорноморської козачої ради), Андрій Попок (голова Товариства української культури у Владивостоці), Павло Попович (голова ради Українського культурно-освітнього товариства у Москві)²⁵⁸.

Загалом Українська Всесвітня Координаційна Рада об'єднала 36 представників організацій, з яких – по 12 установ від України та відповідно від Західної і Східної діаспори.

Слід зазначити, що на початку 1990-х років розпочався процес формування українських громад в Росії. Це було обумовлено наявністю великої кількості етнічних українців на території Російської Федерації, які після розпаду СРСР опинилися поза межами власної батьківщини. Так, за офіційним переписом населення 1989 року в Росії мешкало близько 4,3 млн українців. За неофіційною статистикою дана цифра сягала 7 млн осіб. Звідси, перед нашими співвітчизниками

---

²⁵⁷Українська Всесвітня Координаційна Рада [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://www.uvkr.org/about>

²⁵⁸Розпорядження Президента України Про Всесвітній форум українців у місті Києві [Електронний ресурс] – Режим доступу:http://www.uazakon.com/documents/date_5d/pg_ifgsxi.htm

постала нагальна потреба, що полягала у розбудові національно-культурного та соціально-економічного життя в країні перебування. Це, в свою чергу, не могло бути можливим без легітимізації українських громад в Російській Федерації.

Аналізуючи характер та особливості формування української діаспори в Російській Федерації, необхідно окреслити конкретні етапи її інституційного розвитку.

I етап – становлення інститутів української діаспори (тривав з кінця 1991 до 1998 року) – то був час усвідомлення лише самої ідеї діаспори. Відбувався процес самоідентифікації українців в Росії, на основі чого визрівала ідея діаспори в цій країні. Одні із перших українських організацій утворювалися в столиці РФ. Так, у 1988 р. в Москві виникло Товариство української культури “Славутич”. В цьому ж році при товаристві було створено молодіжну секцію, яка згодом трансформувалась в Український молодіжний клуб. На офіційному рівні “Славутич” було зареєстровано пізніше, у 1989 р. Звідси, запит на власне національне життя збоку українців був. Активний розвиток українських громадських організацій спостерігався саме в культурному центрі держави, де були зібрані провідні сили українства РФ²⁵⁹.

Треба зазначити, що на початку 1990-х років Україна не сильно сприяла відкриттю організацій українців РФ, підтвердженням чому була незадовільна робота українського посольства в Москві. Зокрема, аналізуючи звернення Народного Руху України (Московського територіального об’єднання руху № 1) до МЗС України впливали деякі нюанси про взаємодію українців із українським представництвом. Так, у документі стверджувалося про погану роботу посольства України в Москві, яке не вирішувало питання громадянства, проблеми військовослужбовців тощо. На думку керівників московського осередку Народного Руху, з метою вирішення проблем українців визрівала необхідність створення почесних консулатів²⁶⁰. В свою чергу, делегація Народного Руху на чолі із Петро

---

²⁵⁹Пешкова В. М. Инсценирование “украинскости”: некоторые культурные практики репрезентации этнических различий в современной Москве / В. М. Пешкова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т.8, № 1. – С. 4.

²⁶⁰ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 6888а, арк. 2.

Перепустом мала прибути із Москви до Києва влітку 1992 р. Слід констатувати, що взаємовідносини України із власною діаспорою в Росії перебували на етапі оформлення.

В цих умовах українська громада продовжувала самостійно створювати численні інституції на території країни проживання. За ініціативи Українського молодіжного клубу в Москві було здійснено організацію української бібліотеки. Так, під проводом Калінінського районного відділу освіти при Центральній бібліотеці № 122 започатковувалася українська бібліотека на правах відділу, який очолила Е. Л. Берднікова (Белошійская). Із осені 1989 р. до бібліотеки почали надходити книги з профільних установ України. Урочисте відкриття української бібліотеки відбулося 17 вересня 1989 року. Проте, пізніше адреса установи змінювалася. Після 1993 року українська організація працювала в бібліотеці-філіалі № 147 (вул. Велозаводская, 11/1)²⁶¹.

Цікаво, що в Санкт-Петербурзі як культурному осередку Росії, у порівнянні з тією ж Москвою, українські організації розвивалися досить повільними темпами. Впродовж 1990-х років у місті з'явилося українське суспільно-культурне товариство ім. Т. Шевченка (на чолі із В. Жиглом), Фундація культури “Пам'ятник Шевченкові” (президент – С. Шурко)²⁶². Також діяли такі установи як Організація українського національного руху Санкт-Петербургу (голова – І. Іващенко), об'єднання художників “Кобзар”²⁶³.

Окрім провідних культурних центрів РФ, поява українських установ культурницького спрямування була звичайною практикою і для більш віддалених суб'єктів федерації. Зокрема, в Башкортостані у 1990 р. було засноване Товариство прихильників української культури “Кобзар”²⁶⁴. У 1992 р. воно розширилося до

---

²⁶¹Бібліотека української літератури [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mosbul.ru/history.shtml>

²⁶²Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

²⁶³Українській національно-культурній автономії Санкт-Петербургу – 15! [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinski-novyny-s-peterburg/4378-ukrainskii-natsionalno-kulturnii-avtonomii-sankt-peterburhu-15.html>

²⁶⁴Український вибір (Москва). – 1995. – № 2 – 3. – С. 3.

рівня Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану “Кобзар”²⁶⁵.

В свою чергу, у 1989 р. активізувалися і українці Сірого клину. Так, в Новосибірську виникає товариство, яке на своєму початку являло первинну організацію Всеукраїнської Просвіти. Пізніше, у 1998 р. організацію було перетворено у Національно-культурну автономію українців м. Новосибірська. У 1991 р. було утворено культурно-просвітницьке товариство “Українська родина” (м. Сургут). Відбувалася також консолідація українців Єкатеринбургу, де в 1992 р. виникла Уральська регіональна організація українців. Після цього українські осередки створювалися у Тюмені, Лангепасі, Радужному, а також в інших містах Сірого Клину та Уралу²⁶⁶. Так, із 1993 р. в Оренбурзі розпочала роботу науково-просвітницька організація Інститут Тараса Шевченка (ІТШ), відкриття якої було приурочене до 250-річчя м. Оренбург. З цього моменту зусиллями установи здійснювалося видання Науківих записок ІТШ, де висвітлювалася різна інформація, в тому числі і про україністику²⁶⁷.

У березні 1993 року відбувся з’їзд українців Зеленого клину (Далекого Сходу), де було прийнято рішення також створити власну крайову організацію²⁶⁸.

Дещо повільніше, проте також розвивалися релігійні установи української громади в Росії. Зокрема, у Богородській єпархії (Московська область) на початку 1990-х років настоятелем Богоявленського собору міста Ногінська було призначено ієромонаха Адріана, який влітку 1990 року був піднесений до сану архімандрита. З 27 грудня 1993 року община о. Адріана була прийнята під юрисдикцію Української Православної Церкви Київського Патріархату. В свою чергу, у Білгородсько-Обоянській єпархії діяв архієпископ Білгородсько-

²⁶⁵ Бабенко В., Бабенко С. Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець XIX – поч. XXI ст.) / В. Бабенко, С. Бабенко // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 45.

²⁶⁶ Іваненко В. В., Кавун М. Е. Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис, 2010. – Вип. 1. – С. 47-48.

²⁶⁷ Научно-просветительский институт Тараса Шевченко [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://it-shevchenko.ru/index.php/ytsh/6-orenburg-shevchenkovskij.html>

²⁶⁸ Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 99.

Обоянської єпархії УПЦ Київського Патріархату – Іоасаф. Окрім православних єпархій, на території Росії була представлена і католицька церква. Перебуваючи під опікою новопризначеного на той час єпископа Йосифа Верта (виріс в Карлазі, третьому за розміром «острові» ГУЛАГу, де його в дитинстві причащав український греко-католицький священник отець Стефан, а благословив на служіння Церкві український владика Олександр Хіра) діяли 18 священників греко-католицької церкви, які працювали в 11 суб'єктах РФ (Москві, Санкт-Петербурзі, Новосибірську та ін.). У Сибіру та на Уралі функціонували 9 греко-католицьких громад, де переважну більшість парафіян складали українські греко-католики²⁶⁹.

Активізація процесів консолідації української громади в Російській Федерації вимагала побудови ієрархічної структури в середовищі українських організацій, оскільки поява профільних культурницьких установ не була координованою. Відсутність єдиного центру, який би об'єднав під своїм проводом більшість українських громад, створювала ризики для подальшого існування діаспори як такої. В 1993 р. офіційно було зареєстровано Об'єднання Українців Росії, яке утворилося на основі колегіального голосування на I-му конгресі українців Росії. Очолив центральну українську інституцію відомий громадський діяч, журналіст – Олександр Руденко-Десняк²⁷⁰. До складу організації увійшли українські громади, які представляли різні регіони Російської Федерації²⁷¹. Організація мала на меті стати провідним органом, який би зміг об'єднати українські осередки різного рівня.

Отже, найбільшим осередком українського культурного життя була Москва, Санкт-Петербург, Республіка Комі, Краснодарський, Красноярський, Приморський краї, Магаданська, Мурманська, Новосибірська, Сахалінська та Тюменська

---

²⁶⁹ Бондаренко А. Розвиток, сучасний стан і проблеми українських церков в Росії. – [Електронний ресурс] / А. Бондаренко. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/cerkva/2366-rozvytok-suchasnyj-stand-i-problemy-ukrajinskyh-cerkov-v-rosiji.html>

²⁷⁰ Руденко-Десняк А. «Я не люблю слово боротьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык» / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля.

²⁷¹ Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К.: НІСД, 2013. – С. 16.

області²⁷². Впродовж 1990-х років на Зеленому клині у Владивостоці діяло Товариство української культури Приморського краю, в Уссурійську – Товариство української мови та культури та ін. В свою чергу, у Татарстані діяло українське об'єднання “Вербиченька”, а у Мурманську – “Лелеки”²⁷³. Слід зазначити, що більшість організацій мала суто культурницьке спрямування.

Загалом, станом на 1995 р. чисельність українських організацій збільшилася до 73. Поряд із культурницькими розвивалися і українські організації наукового спрямування. Так, у 1995 р. під проводом Віктора Ідзьо в Москві з'явився Український Історичний Клуб (УІК) – українознавчий осередок, який розташовувався в приміщенні згаданої раніше бібліотеки № 147. УІК входив до складу Об'єднання Українців Росії та зосереджував навколо себе інтелігенцію, зацікавлену в дослідженнях української історії та культури. В засіданнях Українського Історичного Клубу неодноразово брали участь представники різних організацій Москви та ОУР”²⁷⁴.

Слід зазначити, що більшість українських осередків відчували нестачу фінансування, оскільки за законодавством були неприбутковими організаціями. Практика підтримки українців не набула поширення як з боку РФ, так і самою Україною. Хоча на прикладі того ж Світового Конгресу Українців можна побачити, що в середовищі діаспори існувала практика коли частину бюджету організації складала частка із загального оподаткування країни проживання²⁷⁵. В той час українські установи в Росії виживали лише за рахунок спонсорської допомоги та членських внесків.

Аби якось покращити становище українських організацій в Росії, у 1995 р. товариством Славутич, Об'єднанням Українського Національного Руху ім. Тараса Шевченка (Санкт-Петербург) та товариством Українська Родина (Тюмень) було

²⁷²Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 96.

²⁷³Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трошинський, А. А. Шевченко. – Т. 15. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – С. 254.

²⁷⁴Український Історичний Клуб міста Москви: деякі підсумки десятилітньої роботи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1011-ukrajinskyj-istorychnyj-klub-mista-moskvy-dejaki-pidsumky-desjatyitnoji-roboty.html>

²⁷⁵Український вибір (Москва). – 1995. – № 1. – С. 7.

складено лист до президента Російської Федерації Бориса Єльцина. У листі-зверненні під назвою “Врятуйте наші душі” українці прохали про надання їм ширших прав для самовираження²⁷⁶. Цілком зрозумілими є зауваження українців, оскільки багатомільйонна громада наших співвітчизників не користувалася правами національно-культурної автономії.

Масове створення українських діаспорних осередків у регіонах Росії потребувало широкого визнання прав українців на власне культурне самовираження. Цьому процесу в певній мірі сприяло затвердження у 1996 році Президентом РФ Концепції Державної Національної Політики РФ²⁷⁷. Цього ж року Державна Дума Росії прийняла Закон “Про Національно-культурну автономію”²⁷⁸.

Власне, впродовж 1991 – 1998 рр. лише формувалася нормативно-правова база, яка мала закласти необхідні підвалини для утворення та розвитку розгалуженої системи інституцій української діаспори в Росії. Натомість передумови для другого етапу інституційного розвитку були зрілими, оскільки низова мережа українських громад в основному набула своїх базових обрисів.

II етап – діяльність інститутів української діаспори у правовому полі федеральної національно-культурної автономії (охоплював 1998 - 2010 роки). В 1998 році, внаслідок проведення Другого Конгресу українців Росії було підписано угоду між Державним комітетом України у справах національностей та міграції й Міністерством у справах національностей і федеративних відносин Російської Федерації щодо утворення Федеральної національно-культурної автономії “Українці Росії”. Так, вихідці з України скористалися своїм правом і на основі чотирьох регіональних Національно-Культурних Автономій, які вже існували в Ханті-мансійському національному окрузі, Республіці Карелія, Пензенській та Камчатській областях у травні 1998 р. офіційно зареєстрували Федеральну Національно-Культурну Автономію (ФНКА) українців в РФ. У 1999 р. число

---

²⁷⁶Український кур’єр. – 1995. – № 1. – С. 6.

²⁷⁷ Концепция государственной национальной политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996, № 909) [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>

²⁷⁸ Закон РФ “О Национально-Культурной Автономии” от 17 июня 1996 года, № 74-ФЗ [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.belmos.ru/print.php?type=leg&ltype=f&id=114>

регіональних національно-культурних автономій, що увійшли до ФНКА збільшилося до 10²⁷⁹. Звідси, українці отримували можливість розвивати свій культурний потенціал більш широко, що закріплювалося на законодавчому рівні. Українські національно-культурні автономії почали утворюватися у Санкт-Петербургу, Владивостоці, Челябінську та в інших регіонах РФ²⁸⁰.

Таким чином, в Російській Федерації повноцінно функціонували дві центральні інституції всеросійського рівня: Об'єднання Українців Росії та Федеральна Національно-Культурна Автономія "Українці Росії". Станом на 1998 р. під проводом цих організацій перебувало більше 90 українських установ²⁸¹. Під проводом Валерія Семененка Федеральна Національно-Культурна Автономія (ФНКА) українців в РФ намагалася налагодити зв'язки із периферійними українськими організаціями Російської Федерації. Організацією окремо видався двомовний журнал "Український огляд"²⁸².

Збільшення чисельності українських інституцій стимулювало видання української періодики, особливо в столиці РФ. На той час набули свого поширення такі видання як "Український вибір", "Український кур'єр", "Український клуб", "Тинди-Ринди", "Невідома газета", журнал української фантастики "Брати", "Інформаційний бюлетень Об'єднання українців Москви" (всі - Москва), "Криниця" (Уфа), "Рідне слово" (Челябінськ), "Українське слово" (Мурманськ), "Українська родина" (Сургут), "Козацьке слово" (Краснодар), "Український вісник" (Сиктивкар), дайджест "Забута країна" (Санкт-Петербург) та інші. Але, найбільш регулярно виходили - "Український вибір" (Москва) і "Криниця" (Уфа)²⁸³.

---

²⁷⁹Руденко-Десняк А. «Я не люблю слово боротьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык» / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля.

²⁸⁰Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

²⁸¹Попок А. А. Українці в суміжних пострадянських державах: на шляху до нової ідентичності /А. А. Попок // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. - Д.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2007. – № 2 (28). – С. 77.

²⁸²Гнатюк В. Р. Українці Росії у ХХІ столітті: під імперським пресом / В. Р. Гнатюк // Вісник Національний університет "Львівська політехніка". Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 221.

²⁸³Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

На основі розгортання національно-культурного життя українців склалися передумови для створення іншої центральної української інституції в РФ – Українського культурного центру, який мав діяти на підставі Статуту і фінансуватися Україною. Але безпосередньому відкриттю центру передувало вирішення ряду організаційних моментів. Установу планували розмістити у будівлі № 1 по вул. Арбат, 9 (Постанова Кабінету Міністрів Про створення Культурного центру України в Москві). З моменту оприлюднення Постанови Кабінету Міністрів України у 1993 році²⁸⁴, яка передбачала створення цього культурного центру, пройшло цілих 5 років, доки центральна українська установа змогла запрацювати повним ходом у столиці Федерації. В решті-решт, реконструкція орендованої будівлі, що знаходилася за адресою вул. Арбат, 9, була завершена за рахунок України і 27 листопада 1998 р. відбулося урочисте відкриття української установи. У 2001 році Культурний центр очолив доктор історичних наук В. Мельниченко, з ім'ям якого пов'язана активізація діяльності установи за всіма напрямками²⁸⁵. Фактично, Український культурний центр за специфікою своєї діяльності ставав першим осередком українства РФ, який мав на меті такі завдання:

- пропаганду української культури і духовності в Росії;
- зміцнення міжнародного авторитету України;
- ознайомлення громадськості з історією, внутрішньою та зовнішньою політикою України, її досягненнями в суспільно-політичному житті;
- реалізацію програм міжнародного співробітництва у сфері гуманітарних, науково-технічних, культурних та інформаційних зв'язків;
- впровадження освітніх програм²⁸⁶.

Окремим особливим напрямом роботи культурного центру окреслювалася співпраця із українською діаспорою в Російській Федерації, співробітництво з українськими національно-культурними автономіями та організаціями. Слід

---

²⁸⁴Постанова Кабінету Міністрів України “Про створення Культурного центру України в Москві” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/350-93-%D0%BF>

²⁸⁵Культурний центр України в Москві. – Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2008. – С. 3.

²⁸⁶Культурний центр України в Москві. – Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2008. – С. 6 – 7.

зазначити, що центр активно займався дослідницько-видавничою діяльністю у межах таких напрямів: шевченкознавство, українознавство, арбатознавство та розвідки, присвячені творчості Богдана Ступки. Разом із утворенням Національного Культурного центру України в Москві відновила свою роботу 18 січня 1999 р. відновив свою діяльність магазин “Українська книга”, де широко репрезентовані видання культурного центру, серед яких: “Тарас Шевченко і Михайло Грушевський на Старому Арбаті”, “На славу нашої преславної України (Тарас Шевченко і Осип Боднянський)”, “Тарас Шевченко: Мій великий друг Щепкін”, “Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Боднянський. Микола Гоголь)”. Окремі розвідки присвячені історії Національного культурного центру, зокрема: Україна на Арбаті, 9, Слово про культурний центр, Культурний центр України в Москві, “Національний культурний центр та духовна еліта України”. Також в українській книгарні містилися дослідження культурного центру, присвячені Москві, серед яких: “Арбат очима українця”, “Українські наголоси московських храмів”, “Арбат, 9 (феномен дома в истории Москвы арбатской)”. Загалом, в магазині “Украинская книга” можна було ознайомитися із продукцією близько 30 видавництв з України, до числа яких входили “Альтернатива”, “Веселка”, “Кальварія”, Видавничий центр “Просвіта” та ін²⁸⁷.

Починаючи із 2005 р. в приміщенні магазину “Украинская книга” було створено меморіальну кімнату Тараса Шевченка і Михайла Грушевського. В урочистому відкритті кімнати взяв участь президент Академії педагогічних наук України, доктор філософських наук, академік Національної академії наук України Василь Кремінь. В меморіальній кімнаті зберігалися численні архівні документи, що розкривають біографічні відомості Т. Шевченка та М. Грушевського. Пізніше,

---

²⁸⁷Національний культурний центр України у м. Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/magazin-ukraïnska-kniga/>

у 2013 р. кімнату було перенесено до приміщення Національного культурного центру України в м. Москві²⁸⁸.

На рівні із розгортанням українського національного життя в столиці РФ аналогічна тенденція спостерігалася і на всеросійському рівні, що відобразилося на збільшенні загальної кількості громад вихідців з України. Якщо станом на 2002 рік діяло 76 українських осередків²⁸⁹, то впродовж наступних років це число збільшилося до 105, при цьому 69 осередків входило до Об'єднання Українців Росії, 17 - до Федеральної національно-культурної автономії “Українці Росії”²⁹⁰.

Слід зазначити, що збільшення чисельності українських установ супроводжувалось підтримкою їх збоку України. Насамперед, в 2000-х роках неодноразово підіймалося питання вдосконалення державної програми “Закордонне українство”. Теоретична складова документу була доповнена в 2004 р. Указом Президента України “Про забезпечення організації співпраці з українцями, які проживають за межами України”. Зокрема, у Пункті 1 зазначалося, що на Державний Комітет України у справах національностей та міграції покладається забезпечення співпраці із закордонним українством. В свою чергу, у Пункті 2 окреслювалися зміни, які необхідно було внести до Положення про Державний Комітет України у справах національностей та міграції. Так, до другого абзацу Пункту 1 додавалися слова - “забезпечення зв'язків з українцями, які проживають за межами України”. А другий абзац Пункту 3 доповнювався словами “і організація співпраці з ними”²⁹¹. До проекту було залучено МЗС України, яке паралельно здійснювало підготовку Національної програми “Закордонне українство” на період до 2010 р. Зокрема, у Пункті 1 зазначеного документу МЗС рекомендувало надати пріоритетного значення питанням гарантій задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців, а також чітко визначити та забезпечити фінансові умови виконання відповідних заходів. За

---

²⁸⁸Національний культурний центр України у м. Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/memorialna-kimnata-tarasa-shevchenka-i-mixajla-grushevskogo/>

²⁸⁹Бюлетень СКУ. – 2005. – №1(4). – С.19.

²⁹⁰Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 96.

²⁹¹ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15545, арк. 1.

доцільне вважалося також приділити особливу увагу потребам українців у тих країнах, де вони є автохтонними та зазнають найбільшого асиміляційного впливу. До переліку таких країн відносили насамперед Білорусь, Молдову, Польщу, Росію, Румунію тощо. Виконавцями програми мали бути МЗС та Державний комітет України у справах національностей та міграції²⁹².

Такі нормотворчі перетворення були цілком доцільними, оскільки значна кількість українських організацій традиційно функціонувала в регіонах найбільшого скупчення етнічних українців. Наприклад, на Кубані (Малиновому клині) впродовж 1990-х років було здійснено спробу організувати такі інституції: Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка, Чорноморська козацька рада, Кубанське козацьке військо та ін²⁹³.

В свою чергу, у Низовому Поволжі (Жовтому клині) діяли українські інституції різного спрямування. Зокрема, у Волгограді при школі № 84 діяла українська бібліотека. У м. Тольятті функціонувало земляцтво “Дніпро”. Також слід згадати про своєрідний етнографічний музей-скансен “Український хутір”, розташований у м. Саратов²⁹⁴.

На території Сибіру (Сірий Клин) також існувала мережа українських установ: “Єдина Родина” (Тюменська область), “Українська Родина” (Сургут), “Українське земляцтво” (Нижньевартовськ), “Відродження” (Тюмень), “Українська діаспора” (Тобольськ), “Просвіта” та “Сірий клин” (з Омська), “Джерело” (Томськ), “Громада” (Новосибірськ), “Україна” (Красноярськ) та ін²⁹⁵.

Щодо Далекого Сходу (Зелений Клин), то там функціонували такі українські громадські організації: Славутич-Колима (Магаданська область), “Зелений-клин Україна” та “Зелений клин-Черемош” (Спаськ-Дальній), Веселка (Большой Камень), Київська Русь (Южно-Сахалінськ) та ін²⁹⁶.

---

²⁹² ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15545, арк. 7.

²⁹³ Пукіш В. Кубанці – “русини” Сходу? / В. Пукіш // Український журнал. – 2009. – № 1. – С. 39.

²⁹⁴ Мапа Жовтого Клину [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kalusz.io.ua/s120685/mapa_jovtiy_klin

²⁹⁵ Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 98.

²⁹⁶ Там само. – С. 99.

Попри відкриття українських громад, діаспора в Росії досі відчувала потребу в підтримці роботи українських організації збоку батьківщини. Наприклад, за сприяння України було налагоджено повноцінну роботу української бібліотеки в Москві. Так, у листопаді 2005 р. відбулося засідання президії УВКР, на якому були присутні співголова ОУР і ФНКА “Українці Росії” – В. Семененко, а також заступник голови ОУР – Ю. Кононенко. В свою чергу, регіональні українські осередки РФ були репрезентовані Товариством українців Кубані (голова – М. Сергієнко) і Саратовським земляцтвом українців Поволжя (голова – А. Шелест). На засіданні УВКР відбулися зустрічі очільників українських організацій із заступником міністра закордонних справ В. Наливайченком, заступником голови Комітету у закордонних справах Верховної Ради України І. Остаєм та іншими. Результат переговорів засвідчив наміри придбання нового приміщення для Бібліотеки української літератури в Москві до кінця 2005 р²⁹⁷. В решті-решт, Посольство України в РФ у лютому 2005 р. проінформувало МЗС про прийняття Постанови урядом Москви щодо передачі Бібліотеці української літератури в оперативне користування приміщення площею 631 м², за адресою вул. Трифонівська 61, що входило до Центрального адміністративного округу Москви. Водночас, у повідомленні до міністерства констатувалося, що існує необхідність у відновленні роботи курсів української мови та відкритті української книгарні при бібліотеці²⁹⁸. Сама бібліотека запрацювала повноцінно у новому приміщенні із 2006 року.

Розмах діяльності українських інституцій був частково висвітлений на IV Конгресі Об’єднання Українців Росії та III з’їзді Федеральної Національно-Культурної Автономії “Українці Росії”, що проходили протягом 9-10 квітня 2005 року у Москві. У форумах було представлено 80 українських організацій із 46 регіонів Росії. На заходах також були присутніми високо посадовці із України та представники органів влади РФ. З доповіддю про звіт Ради ОУР та Ради ФНКА “Українці Росії” виступив голова федеральних українських організацій Росії

²⁹⁷ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 35.

²⁹⁸ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15153, арк. 26.

Олександр Руденко-Десняк. На з'їздах було відзначено, що найбільші здобутки українські організації в Росії мають у царині культурно-просвітницької та мистецької діяльності. Водночас, було звернено увагу на недоліки в інформаційному забезпеченні українців на їх рідній мові. Так, часопис “Український огляд” виходив обмежену кількість разів. Відзначався також брак підтримки діаспори в Росії збоку України. Загалом, діяльність Рад ОУР та ФНКА “Українці Росії” була схвалена. Співголовами федеральних українських організацій Росії було обрано Василя Бабенка (Республіка Башкортостан) та Валерія Семененка (Москва). Крім того, за рішенням з'їзду формувалася Координаційна рада федеральних українських організацій Росії, яку очолив член Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації Василь Дума²⁹⁹.

Станом на 2007 р. в Москві та Петербурзі налагодили роботу також міські та регіональні українські установи. Наприклад, в столиці РФ функціонували: Регіональна громадська організація “Українці Москви”, Регіональна громадська організація “Український історичний клуб”, Товариство аматорів української музики, Товариство української культури “Славутич”, Український молодіжний клуб м. Москви, Організація українського національного руху м. Москви, Товариство шанувальників української книги; у Санкт-Петербурзі - Міська громадська організація “Українська національно-культурна автономія Санкт-Петербурга”, Громадсько-культурна організація ім. Т. Г. Шевченка³⁰⁰.

На ряду із центральними українськими інституціями високою залишалася репрезентація українських установ в регіонах РФ. Традиційно, висока щільність діаспорних організацій спостерігалася на українських клинах. Зокрема:

- на Малиновому клині(Республіки: Адигея, Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія-Аланія, Інгушетія, Чечня, Дагестан; Краї: Краснодарський, Ставропольський) зосереджувались: Ініціативна група по створенню української громади (Республіка Адигея), Український національно-

²⁹⁹Бюлетень СКУ. – 2005. – №1(4). – С. 21.

³⁰⁰ Табачник Д. В., Попов Г. Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов. – К.: Знання, 2007. – С. 66-68.

культурний центр “Дніпро” (Республіка Кабардино-Балкарія), Товариство української культури на Кубані (Краснодарський край), Український культурний центр м. Сочі (Краснодарський край), Громадська організація “Дніпро” української діаспори на Ставропіллі (Ставропольський край), Об’єднання українців “Ятрань” (Ставропольський край), Громадська організація “Українське національне товариство “Батьківщина” (Республіка Північна Осетія-Аланія);

- на Жовтому Клині (Області: Саратовська, Волгоградська, Астраханська; Республіки: Калмикія) - Український громадський культурний центр м. Прохолодний, Товариство української культури (Республіка Калмикія), Регіональна національно-культурна автономія громадян української національності Волгоградської області (Волгоградська область), Товариство української культури “Проліски” (Волгоградська область), Об’єднання українців Вологодської області (Вологодська область), Ініціативна група по створенню української громади (Вологодська область);

- Сірий клин (Області: Тюменська, Томська, Омська, Новосибірська, Кемеровська, Курганська; Автономні округи: Ханті-Мансійський, Ямало-Немацький; Краї: Алтайський; Республіки: Алтай, Хакасія) - Регіональна громадська організація Республіки Хакасія “Українська національно-культурна діаспора “Ватра” (Республіка Хакасія), Регіональна українська національно-культурна автономія Ханті-Мансійського автономного округу (Ханті-Мансійський автономний округ), Міська національно-культурна автономія “Криниця” (Ханті-Мансійський автономний округ), Нижньовартівська громадська організація “Культурно-освітнє товариство “Україна” (Ханті-Мансійський автономний округ), Національно-культурна автономія “Українська батьківщина” (Ханті-Мансійський автономний округ), Український культурно-діловий центр “Новий Уренгой” (Ямало-Ненецький автономний округ), Громадська організація “Місцева національно-культурна автономія українців м. Новосибірська” (Новосибірська область), Омська обласна громадська організація “Сибірський центр української культури “Сірий клин” (Омська область), Томська регіональна громадська організація “Центр української культури “Джерело” (Томська область),

Національно-культурна автономія українців Тюменської області “Єдина родина”, Об’єднання українців Тюменської області (Тюменська область);

- Зелений Клин (Області: Амурська, Єврейська автономна, Магаданська, Сахалінська; Краї: Качатський, Приморський, Хабаровський; Автономні округи: Чукотський; Республіки: Саха(Якутія)) - Громадська організація Українське громадсько-культурне земляцтво ім. Т. Шевченка “Криниця” (Республіка Саха (Якутія)), Українська національно-культурна автономія м. Владивостока (Приморський край), Громадська організація “Товариство української культури Хабаровського краю “Зелений клин” (Хабаровський край), Товариство аматорів української музики “Криниця” (Хабаровський край), Національно-культурна автономія українців Камчатки (Камчатська область), Регіональна українська національно-культурна автономія “Колима-Славутич” (Магаданська область), Українське земляцтво “Надія” (Магаданська область), Товариство “Київська Русь” (Сахалінська область).

В свою чергу, поза українськими клинами також функціонувала мережа діаспорних організацій, що включала: Українське земляцтво м. Дубна (Московська область), Пушкінська районна громадська організація “Національно-культурне об’єднання українців “Криниця” (Московська область); Об’єднання українців “Промінь” (Республіка Бурятія), Карельська республіканська громадська організація “Товариство української культури “Калина” (Республіка Карелія), Національно-культурна автономія українців “Україна” (Республіка Комі), громадське об’єднання “Україна” (Республіка Комі), Казанське міське громадське об’єднання “Україна” (Республіка Татарстан), Громадська організація “Нижньокамська міська національно-культурна автономія “Українське товариство “Вербиченька” (Республіка Татарстан), Українська громада “Батьківщина” (Республіка Татарстан), Красноярська крайова національно-культурна автономія “Україна” (Красноярський край), Громадська національно-культурна організація “Україна” м. Норильськ (Красноярський край), Архангельська регіональна національно-культурна автономія “Українці Росії” (Архангельська область), Товариство української культури “Блакитна Десна” (Брянська область),

Воронезька регіональна громадська організація “Українське товариство “Перевесло” (Воронезька область), Іванівська обласна громадська організація української культури “Мрія” (Іванівська область), Українська національно-культурна автономія “Батьківщина” (Калінінградська область), Об’єднання українців Калузької області (Калузька область), Об’єднання українців “Райдуга” (Калузька область), Кемеровська обласна громадська організація українців “Явір” (Кемеровська область), Об’єднання українців Кіровської області “Громада” (Кіровська область), Курганська регіональна громадська організація “Центр національної культури українців Зауралля “Ясен” (Курганська область), Курська міська громадська організація “Товариство Україна – Сейм” (Курська область), Національно-культурна автономія українців Мурманської області, Громадська організація “Українське культурне товариство Мурманської області” (Мурманська область), Ініціативна група по створенню українського товариства (Мурманська область), Нижегородська регіональна громадська організація “Товариство української культури “Джерело” (Нижегородська область), Українське культурно-освітнє товариство ім. Т. Г. Шевченка м. Оренбург (Оренбурзька область), Регіональна українська національно-культурна автономія (Пензенська область), Культурно-діловий центр “Український будинок” (Пермська область), Регіональна громадська організація “Український національний союз” (Ростовська область), Регіональна громадська організація “Український національно-культурний центр “Промінь” (Самарська область), Місцева громадська організація українського земляцтва “Дніпро” м. Тольятті (Самарська область), Уральська регіональна асоціація українців (Єкатеринбурзька область), Тверське регіональне об’єднання українців “Світанок” (Тверська область), Громадська організація “Українське земляцтво країни” м. Дмитровграда (Ульяновська область), Товариство українців Челябінської області (Челябінська область), Ярославська регіональна громадська організація української культури “Український центр “Просвіта” (Ярославська область)³⁰¹.

---

³⁰¹Табачник Д. В., Попов Г. Д. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов. – К.: Знання,

Загалом, за різними підрахунками, станом на 2013 р. число українських організацій в РФ зросло до 156³⁰².

Таким чином, на другому етапі інституційного розвитку українська громада Російської Федерації досягла свого апогею розвитку. Особливо, це стосується початку 2000-х років. Розпорошеність етнічних українців по території РФ обумовлювала широку географію інституцій різного рівня, якими були пронизані численні суб'єкти федерації. В решті-решт, на основі тісних контактів між обома державами України вдалося відкрити в Москві власний Національний культурний центр для потреб українців в країні проживання. Водночас українці Росії на рівні центральних інституцій діаспори налагоджували контакти із урядовими колами РФ та України, що мало ключове значення для існування українських громад. Проте, діаспора ставала заручником політичних відносин між батьківщиною та країною проживання, які епізодично розхитувались російською стороною. Тому третій етап інституційного розвитку діаспори в Росії залежав безпосередньо від зміни зовнішньополітичного курсу України після Помаранчевої революції.

III етап – дезорганізації інститутів української діаспори в Росії в умовах русифікації та шовіністичної політики уряду (2010 р. – й до нині). Зазначений етап був зумовлений переважно зовнішніми факторами впливу, а саме – внутрішньою політикою РФ. Так, у 2010 році відбулася ліквідація Федеральної національно-культурної автономії українців в Росії. Очевидними були політичні мотиви закриття згаданого об'єднання, оскільки Тверський суд Москви залучив до справи лист зі свідченнями представника російської організації “Родіна” Н. Журавльова. У цьому документі керівника Федеральної національно-культурної автономії В. Семененка було звинувачено у націоналізмі, сепаратизмі та шовінізмі³⁰³.

Продовженням тиску на українську громаду в Російській Федерації стала остаточна ліквідація у 2012 році Об'єднання Українців Росії, якому закидалась

2007. – С. 44-65.

³⁰²Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К. : НІСД, 2013. – С. 16.

³⁰³Гнатюк В.Р. Українці Росії у ХХІ столітті: під імперським пресом / В. Р. Гнатюк // Вісник Національний університет “Львівська політехніка”. Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 221.

політична діяльність та порушенню Закону РФ про громадські об'єднання. Насправді, українські громади мали винятково етнокультурну та просвітницьку спрямованість, оскільки політичні права їм не надавалися апріорі законодавством. А тому, ліквідація Федеральної національно-культурної автономії українців Росії та Об'єднання Українців Росії виглядала щонайменше абсурдом. У свою чергу, голова ОУР Тарас Дудка заявив про роботу над створенням нової організації українців у Росії під офіційною назвою “Просвіта”³⁰⁴.

Одразу після ліквідації інституцій української діаспори було утворено сумнозвісну організацію – Федеральну національно-культурну автономію “Українців Росії”. Установчий з'їзд по створенню нової Федеральної національно-культурної автономії українців Росії був проведений 2 березня 2012. І вже 9 квітня 2012 року Міністерством юстиції Російської Федерації було зареєстровано загальноросійську громадську організацію “Федеральна національно-культурна автономія “Українці Росії”. Очолив так звану національно-культурну автономію Б. Безпалько, який свого часу разом із директором Бібліотеки української літератури Н. Шаріною брав участь у знищенні газетних фондів української діаспори в Росії. Лише 5 регіональних українських національно-культурних автономій стали засновниками організації, серед них: Регіональна українська національно-культурна автономія «Колима-Славутич» Магаданської області, Національно-культурна автономія українців Мурманської області, Регіональна національно-культурна автономія українців Новосибірської області, Татарстанська об'єднана регіональна українська національно-культурна автономія та Регіональна українська національно-культурна автономія міста Москви³⁰⁵. Отже, легітимність такої організації сумнівна, оскільки в ній не представлена переважна більшість українських громад, зареєстрованих в Росії.

Новоутворена Федеральна національно-культурна автономія “Українці Росії” не була визнана керівництвом старої ліквідованої ФНКА, п'ятдесятьма

³⁰⁴У Росії створюють нове національне об'єднання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/65614>

³⁰⁵Росія хоче кинути за ґрати керівника української громади Федеральної національно-культурної автономії українців Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.una-unso.org/av/mainview.asp?TT_id=27&TX_id=1769

регіональними українськими організаціями Російської Федерації, а також Українською Всесвітньою Координаційною Радою³⁰⁶. Відповіддю української інтелігенції Росії на ліквідацію діаспорних організацій стало утворення 26 травня 2012 року Українського Конгресу Росії, в установчому засіданні якого брали участь голова УВКР М.Ратушний, поети і громадські діячі І. Драч та П. Мовчан. На з'їзді були присутні 58 делегатів із різних регіонів Росії. Головою УКР була обрана Любов Дяченко. Серед головних завдань Українського Конгресу Росії відзначалося збереження й розвиток історичної, культурної та духовної спадщини українського народу, а також збереження, вивчення й популяризація української мови серед українців Росії³⁰⁷. Проте, Мінюст РФ відмовив організації в офіційній реєстрації³⁰⁸.

Треба зазначити, що спроби утворити нові українські діаспорні організації все ж таки увінчалися успіхом, але на території Сибіру. В умовах закриття центральних українських діаспорних інституцій у Росії відбувається формування національно-культурної автономії знизу. Так, у 2012 році на Сірому Клині було утворено три національно-культурні автономії українців. Зокрема, в омській регіональній громадській організації «Сибірський центр української культури «Сірий клин» повідомили про утворення місцевої громадської організації «Національно-культурна автономія українців міста Омська», місцевої громадська організація «Національно-культурна автономія українців Одеського району Омської області», місцевої громадської організації «Національно-культурна автономія українців Полтавського району Омської області». Автономії у Полтавському і Одеському районах Омської області очолили Іван Лисенко і Марина Рогожина відповідно. Головою національно-культурної автономії українців в Омську став Сергій Вінник, який більше 10 років керував омською регіональною громадською організацією «Сибірський центр української культури

³⁰⁶Гнатюк В. Р. Українці Росії у ХХІ столітті: під імперським пресом / В. Р. Гнатюк // Вісник Національний університет "Львівська політехніка". Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 222.

³⁰⁷У Москві створено Український Конгрес Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/u_moskvi_stvoreno_ukrayinskiy_kongres_rosiyi.html

³⁰⁸Інтереси етнічних українців у Росії ігноруються - голова УВКР Михайло Ратушний[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrtos.info/news/index.php?ELEMENT_ID=4190

«Сірий клин»³⁰⁹. Пізніше, на основі створених організацій у квітні 2013 року Міністерством Юстиції РФ було зареєстровано регіональну громадську організацію "Національно-культурна автономія українців Омської області"³¹⁰. Відбувається процес часткової регенерації інститутів української діаспори. Ця тенденція є позитивною і могла б сприяти поширенню аналогічного руху по всій території Російської Федерації. Загалом, подібні акції є свідченням високого рівня національної самосвідомості вихідців з України, які компактно проживають на теренах Сибіру.

Водночас, цікавим є факт реєстрації Ради Земляцтв України в Російській Федерації, що офіційно відбулося 21 серпня 2012 року. Хоча сама організація була створена набагато раніше – у 2004 році. Головою Правління так званої Ради Земляцтв було обрано Ляха Миколу Івановича, державного радника РФ. Очевидно, що структура цієї організації створювалася планомірно. Про це свідчить динаміка формування земляцтв, центри яких базувалися у Москві. Наприклад, протягом 1990-х років було створено Запорізьке (1995), Миколаївське (1996) земляцтва, “Земляцтво Донбасівців” (1996), Дніпропетровське земляцтво “Дніпrians” (1999). В свою чергу, у 2000-х роках утворювались: Луганське земляцтво “Лугань” (2001), а також Представництво Луганської області в місті Москві (2001); Чернігівське земляцтво (2002); Земляцтво киян (2003); Постійне представництво Одеської області в місті Москві (2003); Постійне представництво Харківської облдержадміністрації в РФ (2003); Кіровоградське земляцтво “Слисаветград” (2004); Земляцтво вихідців із Хмельницької області (2005); Полтавське земляцтво (2006). Пізніше, у 2013 році було утворено Вінницьке, Тернопільське, Харківське земляцтва. Розгорнута кампанія по створенню решти земляцтв (Волинського, Закарпатського, Івано-Франківського, Ровенського,

---

³⁰⁹У Сибіру заснували три українські громадські організації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/65259>

³¹⁰ У Росії зареєстрували українську громадську організацію [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/77978>

Черкаського)³¹¹. Цікавим є те, що усі земляцтва зареєстровані як громадські організації, а значить діють на основі уставу.

Для прикладу, звернемося до Регіонального земляцтва киян. Так, у статті 1 Статуту організації прописано, що під егідою установи об'єднуються громадяни, які народилися чи довгий час проживали в Києві або Київській області, працювали на підприємствах та установах міста та області. Звідси, основним був регіональний регіональний, який базується на адміністративно-територіальному поділі. Натомість, зовсім проігноровано етнічну приналежність вихідців з Києва та Київської області. Лише у 4-й статті, серед цілей діяльності Земляцтва, фігурує захист української мови. В свою чергу, у 7-й статті можна побачити права Земляцтва киян, серед яких ця організація може представляти та захищати свої інтереси в органах державної влади, а також проводити зібрання, мітинги, демонстрації, пікети тощо. Тобто, земляцтво фактично мало брати участь у політичному житті³¹². Для порівняння, реальна проукраїнська діаспорна установа Об'єднання Українців Росії, яка також була зареєстрована як громадська організація, право представляти свої інтереси в органах влади не мала.

Остаточно ідеологічну сутність Ради земляцтв України можна чітко усвідомити, якщо проаналізувати її офіційну позицію по відношенню до української Революції Гідності 2014 року. Оцінка тих подій подана організацією в дусі офіційного політичного курсу Москви. Зокрема, Рада Земляцтв України різко засудила так званий український націоналізм, русофобію, а також виступи проти української мови. Окрема увага була приділена і НАТО, в яке, нібито, Україну втягують силоміць, ламаючи тим самим дружні зв'язки братніх народів. У заяві українські патріоти прирівнюються до неонацистів, а по відношенню до України висловлюється термін – “Малая Родина”³¹³.

³¹¹ Совет землячеств Украины [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ukrzemsovet.ru/zemlyachestva-ukrainy>

³¹² Региональная Общественная Организация “Землячество Киевлян” [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://xn--dtbhbhino.xn--p1ai/about3.html>

³¹³ Заявление Союза Землячеств Украины, Союза православных братств [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bersenevka.info/patriotic%2029.01.2014.shtml>

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що впродовж 2000-х років створювалося підґрунтя для ліквідації українських діаспорних інституцій в Російській Федерації. Починаючи із 2006 року, коли офіційна влада здійснила ревізію Бібліотеки Української Літератури в Москві, заодно було здійснено й наступ на центральні українські діаспорні осередки. Так, внаслідок кадрових чисток із української бібліотеки було звільнено вісьмох патріотично налаштованих працівників, серед яких директор Валентина Писаренко, а також Ю. Кононенко – заступник голови ОУР, один із засновників бібліотеки. Із травня 2009 року він був оголошений персоною нон-грата в Росії. В свою чергу, новопризначений директор установи Наталія Шаріна взялася за знищення унікальних фондів, що містили матеріали видань українських організацій Росії. Тогочасний президент України Віктор Ющенко навіть звертався із листом до Володимира Путіна з метою запобігти свавіллю над українцями в Російській Федерації³¹⁴.

У 2009 році черговим об'єктом гонінь стала Федеральна національно-культурна автономія “Українців Росії”, яка нібито порушила власний Статут і внаслідок цього її діяльність призупинив Тверський суд Москви³¹⁵. Пізніше, у січні 2011 року Міністерство юстиції РФ звернулося до Верховного Суду із проханням ліквідувати й Об'єднання Українців Росії³¹⁶.

На фоні тіньового існування центральних українських інституцій, чи не єдиним легальним координуючим українським осередком лишався Національний культурний центр України в м. Москві. Так, у 2013 р. зусиллями центру було реалізовано культурно-мистецькі проекти, серед яких: “Тарас Шевченко”, “Микола Гоголь”, “Михайло Грушевський” та ін. Культурним центром проведено більше 500 заходів, які відвідало 22 тис. осіб. На основі матеріальної бази центру продовжували свої зібрання такі українські колективи як Товариство української культури “Славутич”, молодіжна літературна студія “Когорта”, український самодіяльний молодіжний театр, український музично-драматичний театр

³¹⁴ Гнатюк В.Р. Українці Росії у ХХІ столітті: під імперським пресом / В.Р.Гнатюк // Національний університет “Львівська політехніка” – 2013. – С. 220.

³¹⁵ Там само. – С.221.

³¹⁶ Українофобія в дії: ОУР ліквідовано [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://14dss.org.ua/news.php?item.827.6>

антрепризи “Еней”, Український музичний салон тощо. Продовжується співпраця центру із посольством України в Москві, Міністрством культури та освіти України, а також іншими українськими установами різного рівня³¹⁷. Проте, цього явно недостатньо аби підтримувати національно-культурне життя українців у віддалених регіонах РФ.

Численні українські громади регіонального рівня, чисельність яких станом на 2013 р. налічувала близько 156 організацій, продовжували активно функціонувати³¹⁸. Наприклад, на Х-му Світовому Конгресі Українців, що відбувався у 2013 році, від Росії було делеговано представників таких українських діаспорних організацій:

- Об’єднання “Українці Москви” (ОУМ);
- Далекосхідний духовний культурно-освітній центр “Просвіта”;
- Сибірський центр української культури “Сірий Клин”(СЦУК);
- Національно-культурна автономія українців Санкт-Петербурга;
- Саратовське земляцтво українців Поволжя (СЗУП).

Серед офіційних гостей заходу були присутніми близько 53 представників інших українських організацій різного рівня. Окремо були визначені делегати Конгресу від структурних підрозділів СКУ, які є громадянами Російської Федерації, серед них: Бірюк Микола (Ідеологічно споріднені націоналістичні організації), Дудко Тарас (Комісія людських і громадянських прав), Литвиненко Наталя (Ідеологічно споріднені націоналістичні організації), Паняк Стефан (Комісія людських і громадянських прав), Семененко Валерій (Рада директорів)³¹⁹.

В умовах жорсткого тиску важливу роль у підтримці українського національного життя у Російській Федерації відігравала Українська Всесвітня Координаційна Рада, яка виступила консолідуючим центром українців в усьому світі. В сучасних умовах єдиною легітимною центральною інституцією української

³¹⁷Звіт про роботу Національного культурного центру України в Москві за 2013 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/zviti/>

³¹⁸Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К.: НІСД, 2013. – С. 16.

³¹⁹Список делегатів і офіційних гостей на Х Світовий Конгрес Українців (Росія) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukroglyad.com/Audio/Photo/spisok_delegativ.pdf

діаспори в Російській Федерації є Український Конгрес Росії, який входить до складу Української Всесвітньої Координаційної Ради. До речі, одним із заступників голови УВКР є колишній голова ОУР – Тарас Дудка. Український Конгрес Росії має розгалужену регіональну мережу представництв, які об'єднані та координуються під проводом організації і є членами УВКР ³²⁰.

Таким чином, остаточне оформлення української діаспори в Російській Федерації відбувалося у межах її інституційного розвитку впродовж 1991 – 2010 рр. На основі значного демографічного та соціокультурного потенціалу творення мережі українських осередків відбувалося по всій території країни проживання. Слід зазначити, що становлення українських громад співпало у часі із виокремленням базових владних структур РФ та її національної політики. В умовах, коли Україна також лише проходила свій шлях демократизації, українська діаспора Росії зусиллями інтелігенції знизу вибудовувала структуру власних діаспорних установ. Однією із перших центральних українських інституцій було Об'єднання Українців Росії, яке виникло в Москві у 1993 р. Впродовж 1990-х рр. під проводом цієї установи єдналися українські організації різного рівня. Але найвищого щабля репрезентації вихідці з України досягли в 1998 р., коли офіційно було утворено Федеративну Національну Культурну Автономію “Українці Росії”. Обидві центральні установи взаємодіяли між собою, маючи навіть подекуди спільне керівництво. Завдяки діяльності центральних інститутів діаспори проблеми вихідців з України мали змогу бути підняті на рівні політичного керівництва обох країн. Зокрема, на рівні роботи Конгресу Українців Росії були задіяні представники українського та російського політикуму.

Найбільш сприятливим періодом інституційного розвитку діаспори в Росії був рубіж 1990-х – 2000-х рр., коли зовнішньополітичний курс України був орієнтований на поглиблення відносин із Російською Федерацією. Підтвердженням цьому є стрімке збільшення чисельності українських осередків в країні проживання, яких на початку 2000-х нараховувалося вже більше 100. Проте,

---

³²⁰Див.: Додатки. – Табл. 5.

Помаранчева революція якісно вплинула на подальшу долю українців Росії. Якщо на початку свого існування центральні інститути діаспори були відправною точкою її розвитку, то в подальшому ОУР та ФНКА “Українці Росії” стали лише індикатором тих проблем, із якими зіштовхнулися осередки вихідців з України. Не дивлячись на те, що українські інституції мали статус громадських організацій в РФ, вони так чи інакше піддавалися гонінням збоку місцевої влади.

Але легітимність української діаспори була підтверджена у 2012 р., коли більш ніж 50 делегатів від українських громад з різних регіонів утворили нову центральну інституцію діаспори – Український Конгрес Росії. Взагалі, попри тиск та денаціоналізацію, українці продовжували зберігати власну ідентичність у різних куточках РФ. Наприклад, на території Сірого клину вихідці з України зареєстрували діючу регіональну національно-культурну автономію в Омську. Аналогічно успішно національно-культурна автономія діяла і в Новосибірську. Вочевидь, найкращий розвиток українських громад традиційно зберігався в Москві, Санкт-Петербурзі, в містах Сибіру та Далекого Сходу. Натомість випереджальні тенденції створення діаспорних установ на Північному Кавказі (Малиновий клин) та на Поволжі (Жовтий клин) не спостерігаються. Попри це, само організовуючий потенціал української діаспори зберігається на високому рівні і присутній не завжди в регіонах, де історично завжди перебувала значна частка етнічних українців. Так, активно зберігали національну ідентичність українці Башкортостана, Ростова-на-Дону та інших регіонів, розташованих поза клинами. Цей факт можна пояснити тим, що національна політика РФ фактично загнала українські організації на низовий рівень розвитку в межах окремих суб’єктів федерації. Саме тому подальший інституційний розвиток української діаспори Росії потребує налагодження шляхом єднання якомога більшої кількості українських установ навколо новоутвореного Українського Конгресу Росії як інституції, що визнана УВКР, а значить і світовим українством.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТА ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У РОСІЇ

Важливою умовою функціонування будь-якої діаспори є її інтеграція в суспільні умови країни проживання. Існує чіткий взаємозв'язок між адаптацією вихідців з України та рівнем збереження ними власної національної ідентичності. Водночас, аби вийти на конкретні показники, які будуть ключовими у відображенні ролі та значення українців в соціально-економічному житті РФ, необхідно спочатку розкрити сутність соціальної структури. Тому економічні особливості та соціальні можливості, що допомогли українцям призвичаїтись до життя в сусідній країні, потребують більш ретельного вивчення.

Розглядаючи соціальну структуру української діаспори в Російській Федерації необхідно передусім мати на увазі, що соціальна структура суттєво відрізняється у таких моделях соціумів:

- розвинутого ринкового суспільства, яке базується на демократичних засадах. В цьому випадку наявний сильний середній клас, що може охоплювати 80 % громадян. Крім того, соціальний розвиток відбувається на основі ефективної діяльності демократичних інституцій.
- суспільстві, яке перебуває на низькому рівні розвитку й перехідній стадії. У такому типі соціуму існує нерівність, що проявляється у різкому поділі населення на багатих і бідних. В свою чергу, середній клас взагалі є не чисельним³²¹.

Відповідно до вказаної класифікації російський соціум досліджуваної епохи відносять до другого типу. Саме з початку 1990-х років у Росії було розпочато процес відновлення зруйнованого після 1917 року ринкового суспільства³²². Побудова ефективної ринкової економіки в РФ стримувалось у 1990-і рр. уповільненим розвитком демократичних інститутів та майже їх цілковитим

---

³²¹ Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник / Н. В. Коваліско. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – С. 6.

³²² Полетаєв В. Э. Государство и бизнес в России: инновации и перспективы / В. Э. Полетаев. – М.: ИНФРА+М, 2010. – С. 9.

згортанням з початком ХХІ століття. Централізація управління на різних рівнях, відсутність налагодженого зв'язку між органами влади та місцевими громадами стали тими вагомими чинниками, які гальмували не тільки економічний, але й соціальний розвиток країни³²³. Зрозуміло, що найбільш негативно вони відбивались на вразливих верствах населення та тих соціальних групах, які прагнули зберегти своєрідність свого соціально-економічного укладу і національних традицій.

До таких мікросоціальних груп належала й українська діаспора в Росії. Традиційно виділяють національно-етнічний, соціально-демографічний, поселенський, соціально-класовий (стратифікаційний) та професійно-кваліфікаційний рівні соціальної структури суспільства³²⁴. Враховуючи специфіку української діаспори в Російській Федерації, є доцільним розглядати її крізь призму таких блоків:

- соціально-етнічного (містить спільноти, які об'єднуються на основі спільної мови, культури);
- соціально-демографічного (характеризує спільноти, які різняться за віком, статтю, місцем народження);
- соціально-професійного (описує спільноти, що різняться за професійними знаннями, навичками);
- соціально-класового (характеризує соціальну нерівність на основі опису верств, станів, прошарків)³²⁵.

Необхідно зауважити, що конституювання української діаспори в Росії відбувалося саме на зламі 80 - 90-х рр. ХХ ст., що дало підстави для вивчення її місця в соціальній структурі російського суспільства.

Розглянемо передусім демографічний аспект проблеми. Після розпаду Радянського Союзу українці становили значну частку від загальної кількості

³²³Кудрин А., Гурвич Е. Новая модель роста для российской экономики / А. Кудрин, Е. Гурвич // Вопросы экономики. – 2014. – № 12. – С. 30.

³²⁴Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С.103.

³²⁵Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія: Навчальний посібник / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К.: КОНДОР, 2009. – С. 157.

населення Росії. Зокрема, за переписом 1989 року в РСФСР нараховувалося 4362,872 тис. українців, що відображало другий показник чисельності етносів після росіян³²⁶. Слід зазначити, що переважна більшість усіх українців проживала у містах РСФСР і дорівнювала 3402,165 тис. осіб. В свою чергу, у сільській місцевості перебувало 960,707 тис. українців³²⁷. Відповідно, вихідці з України становили 5,8 % від загальної чисельності населення у містах. Серед мігрантів, які осідали в містах, український етнічний елемент переважала лише кількість росіян – 63,3 %³²⁸. В своїй більшості, міграційні зв'язки склалися на основі найближчого сусідства. При цьому українці проявляли високий рівень мобільності, компактно розміщуючись в містах РСФСР. Найбільше українців проживало у Москві (252,670 тис. осіб) та Московській області (185,359 тис.), Санкт-Петербурзі (150,982 тис.). Високою була питома вага українців (більше 100 тис. у кожному з нижче наведених регіонів), що мешкали у Воронежській, Саратовській, Ростовській, Оренбурзькій, Челябінській, Омській, Тюменській областях, Краснодарському, Красноярському, Приморському, Хабаровському краях³²⁹. Вказані показники засвідчують, що українці компактно проживали по усій території Російської Федерації. Значна кількість вихідців з України мешкала у центральних містах країни, у Сибіру та на Далекому Сході³³⁰.

Поза клинами відсоток українців також продовжував лишатись значним. Традиційно, значний відсоток українців був і в суміжних із Україною територіях РФ. Але найбільше число українців продовжувало зосереджуватись у віддалених регіонах Росії.

Станом на 1989 рік найбільший відсоток українців було зафіксовано у Ханті-Мансійському автономному окрузі – 11,6 % від загальної чисельності населення. На другому місці за чисельністю українців була Мурманська область –

³²⁶Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=1

³²⁷ Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения республик СССР по полу и национальности [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=1

³²⁸ Там само.

³²⁹ Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=1

³³⁰Див.: Додатки. – Табл. 6.

9 %. Більше 8 % українців перебувало в складі населення таких регіонів: Тюменської області (8,4 %), Комі АРСР (8,3 %) та Приморського краю (8,2 %). В свою чергу, кількість українців в Хабаровському краї, Омській, Оренбурзькій та Ростовській областях переважала 4 %. Найменша частка українців була в Ленінградській області (3 %), а також в Москві та Московській області – 2,8 %.

Можна констатувати, що значна кількість українців продовжувала зосереджуватись на Сірому (Включаючи Тюменську, Омську області та ін.) та Зеленому клинах (Хабаровський край та ін.). Наприклад, у Краснодарському краї (складова територія Малинового клину) українців налічувалося 195,883 тис., що становило близько 3,9 % від загальної чисельності населення краю³³¹. Для порівняння, це було майже в двічі менше, ніж кількість українців на окремих територіях Сірого клину. Тобто розміщення українців не було рівномірним на теренах Росії.

Слід зазначити, що українці Росії були вихідцями із різних областей України. За офіційними даними найбільше у РСФРР були представлені українці, які народились у Донецькій області, їх чисельність становила 496 993 особи, що становило 10,8 % від загальної кількості українців Росії. Другою йшла Ворошиловградська (Луганська) область, вихідці з якої становили 329146 особи на території РСФРР – 7,1 %. Замикала чільну трійку Харківська область – 245 412 осіб (5,3 %). В свою чергу не менше 4 % в складі вихідців з України було представлено від кожної із таких областей: Дніпропетровська (4,9), Вінницька (4,7), Кримська (4,7), Житомирська (4,3), Полтавська (4,1), Київська (4,1), Сумська (4) та Одеська (4). В свою чергу не менше, ніж по 3 % українців в Росії перебувало з таких областей як Чернігівська (3,8), Хмельницька (3,5) та Запорізька (3). Не менше 2 % українців перебувало в складі діаспори від Черкаської (2,5), Львівської (2,4) та Кіровоградської (2,3) областей³³².

---

³³¹ Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=1

³³² Див.: Додатки. – Табл. 7.

Найменше ж українців Росії було представлено із Західної України. Зокрема, досить малу частку в загальній чисельності українців РФ становили вихідці із Івано-Франківської (1,3 %), Закарпатської (1,2 %), Тернопільської (1) та Чернівецької областей (0,8 %) ³³³.

В цілому, серед українців Російської Федерації переважали особи, які раніше проживали головним чином у східних областях України, центрі та на півдні країни. Виходячи із зазначених цифр, впливає, що еміграція до Росії була найбільшою із тих регіонів України, де частка російськомовного населення була значною. Постійний товарообіг та пасажиропотік сприяли більш інтенсивній взаємодії населення суміжних із Росією областей України. Активна еміграція стимулювалася економічною розрухою початку 1990-х років в Україні, яка змушувала фахівців шукати кращого життя за кордоном. При цьому, Росія із початку незалежності залишалася привабливою країною для вихідців з України, що було обумовлено легкістю в адаптації у тамтешніх культурних та соціально-економічних реаліях.

Таким чином, майже усі етнічні регіони України були репрезентовані на теренах Росії. Поступово чисельність українців Росії, які були народжені в Україні, скорочувалася. Якщо у 1989 році налічувалося 4 595 811 українців, то в 2002 р. це число становило вже 3 559 975 ³³⁴. Виходячи із цього, вихідців з України поменшало приблизно на 1 млн. осіб, тобто на 23 %.

Мусимо зауважити, що попри значну чисельність українців на теренах Росії, яка була офіційно зафіксована переписом 1989 року, вихідці з України поступово асимілювалися в країні проживання. У порівнянні із 1989 р. частка українців зменшилася в усіх регіонах, де вони були найбільше представлені. Так, у 1989 році в Ханті-Мансійському автономному окрузі було 11,6 % українців, то у 2002 р. – 8,6 %. Зменшилася кількість українців і в Приморському краї, Тюменській області, Комі АРСР та інших регіонах Росії. У Москві із 2,8 % залишалось 2,4 % українців ³³⁵.

---

³³³Там само.

³³⁴ Всероссийская перепись населения 2002 года. Население по месту рождения и месту проживания на территории Российской Федерации [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_pob_02.php

³³⁵Див.: Додатки. – Табл. 8.

У Тюменській області, Приморському краї та Республіці Комі вже було менше 8 % українців. Нижче 4 % впала чисельність українців в Омській, Оренбурзькій та Ростовській областях. На третину поменшало українців Мурманської області, а в Приморському краї взагалі майже в два рази скоротилася кількість вихідців з України³³⁶.

З одного боку, така динаміка зменшення чисельності українців на теренах РФ свідчила про поступове асимілювання вихідців з України. З іншого боку, етнічні українці глибше укорінювалися в різних сферах суспільного життя Росії. Вони тяжіли до міського життя, де легшим було працевлаштування та кращі умови побуту.

Проте, окрім регіонів, питома вага українців зменшувалася і в містах Росії. Так, в умовах зменшення числа жителів РФ із 147 до 142,9 млн. осіб упродовж 1989 – 2010 рр.³³⁷, найбільше людей проживало у Москві (8 % від загальної чисельності), Московській області (4,97 %), Краснодарському краї (3,66 %), Санкт-Петербурзі (3,42 %), Свердловській області (3,01 %). Щодо решти адміністративно-територіальних одиниць, то чисельність населення у кожному окремому регіоні Росії становила менше 3 % від загальної кількості. Станом на 2010 р. найбільшими містами-мільйонниками були: Москва, Санкт-Петербург, Новосибірськ, Єкатеринбург, Нижній Новгород, Самара, Омськ, Казань, Челябінськ, Ростов-на-Дону, Уфа, Волгоград. В національному складі вказаних населених пунктів українці становили менше 2 %³³⁸.

Так, найбільша частка українців по відношенню до загального етнічного складу населення налічувалася насамперед у містах-мільйонниках РФ. Наприклад, із 1,1 млн. населення в Омську українців налічувалося близько 1,9 %, що становило приблизно 20 тис. осіб. По 1,5 % українців нараховувалося у Санкт-Петербурзі та Ростові-на-Дону, що дорівнювало 73,1 тис. та 15 тис. осіб відповідно. В проміжку 1 – 1,4 % становила чисельність українців у таких містах-

³³⁶Там само.

³³⁷ Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики . – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 7.

³³⁸Див.: Додатки. – Табл. 9.

мільйонниках: Єкатеринбурзі, Самарі, Волгограді, Уфі, Москві та Челябінську. Менше 1 % українців зафіксовано у Новосибірську, Нижньому Новгороді та Казані³³⁹.

Отже, якщо не брати до уваги столицю РФ, то у Санкт-Петербурзі та Омську відсоток українців в етнічній структурі населення був дещо вищий у порівнянні з іншими містами-мільйонниками. Якщо споглядати по клинам, то щільність українців лишалась високою на Сірому Клині. Цікаво, що аж ніяк не виділявся за цим показником Малиновий клин. Натомість в суміжних регіонах із Україною у містах питома частка в складі населення належала саме українцям. Проте, треба констатувати, що в найбільших містах Росії українців налічувалося переважно до 20 тис. осіб (окрім Санкт-Петербурга), що є дуже слабким показником. Це означало, що переважна більшість вихідців з України проживала в регіонах або на периферії суб'єктів федерації.

Наприклад, розглядаючи регіони, де адміністративними центрами були названі міста-мільйонники, то чисельність українців у них також дещо відмінна від показників у найбільших містах. Так, на території Омської області перебувало 2,7 % українців, тобто близько 51 тис. осіб. Рівно 2 % українців знаходилося в Ленінградській області, що становило 32 тис осіб. Від 1 до 1,9 % налічувалося українців у національному складі Республіки Башкортостан (39 тис.), Волгоградської (35 тис.), Самарської (42 тис.), Челябінської (50 тис.), Московської (120 тис.) та Ростовської областей (79 тис.). Натомість менше 1 % українців було у Новосибірській (22 тис.), Свердловській (36 тис.), Нижегородській областях (16 тис.) та Республіці Татарстан (19 тис.)³⁴⁰.

На основі врахованої частки українців впливає, що в регіонах, де розташовані найбільші міста Російської Федерації, значна кількість українців перебувала у Московській, Ростовській та Омській областях. Якщо ж порівнювати чисельність українців в містах-мільйонниках та у регіонах, де вони є адміністративними центрами, то виходить, що в Омську проти 20 тис. міських

³³⁹Там само.

³⁴⁰Див.: Додатки. – Табл. 10.

українців в області нараховується 51 тис. вихідців з України, що в 2 з лишком рази більше. В свою чергу, в Ленінградські області налічувалося лише 32 тис. українців, в той час як у самому Петербурзі було більше 70 тис. українців. В решті згаданих областей питома вага українців в 1,5-2 рази більша, ніж їх чисельне представництво у відповідних містах-мільйонниках.

Тобто частка вихідців з України продовжувала бути розпорошеною по куточках суб'єктів федерації, що аж ніяк не сприяло збереженню національної само ідентифікації.

В цьому контексті треба звернути увагу на одну з ключових характеристик діаспори – визначення її представниками (вихідцями з України) своєї національної приналежності. Дані свідчать про високу динаміку зменшення чисельності українців в Росії на фоні значно менших темпів скорочення чисельності населення РФ в цілому. Чисельність українців в Росії знизилась з 4.36 млн. до 1.93 млн., тобто в 2,2 рази³⁴¹. Такі демографічні зміни не могли бути зумовлені лише високим рівнем смертності в країні. Згідно офіційних даних, цей показник станом на 1989 рік в середньому становив 10 осіб на 1 тис. населення, в той час як у 2001 р. – 15 осіб³⁴², а в 2009 р. – 14³⁴³. Не дає остаточної відповіді на питання й посилення в 1991 – 2010 рр. відтоку українців з Росії в Україну. За підрахунками спеціалістів, число тих, хто повернувся в Україну протягом 1990 – 1993 рр. не перевищувало 571,9 тис. осіб. Навпаки, впродовж 1994 – 2014 рр. спостерігалася тенденція щодо скорочення населення внаслідок еміграції, яка охопила 1220,3 тис. осіб. В свою чергу, протягом 2005 – 2010 рр. в Україну прибуло лише 80 тис. осіб³⁴⁴.

Таким чином, можна припустити, що процес скорочення чисельності українців в Росії мав місце внаслідок відмови від своєї української приналежності значної частки українців, які поступово визнавали себе росіянами. З огляду на ту обставину, що значну частину діаспори становили від початку вихідці зі сходу та

³⁴¹ Див.: Додатки. – Табл. 11.

³⁴² Демографический ежегодник России. 2002: Стат. сб. / Госкомстат России. – М., 2002. – С. 55.

³⁴³ Демографический ежегодник России. 2010: Стат. сб. / Росстат. – М., 2010. – С. 68.

³⁴⁴ Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

півдня України (Донецької, Луганської областей, Криму та ін.), такі трансформації можна визнати певною мірою закономірними.

В українській діаспорі в Росії відбувалися й зміни гендерного характеру. Станом на 1989 рік в РСФРР спостерігався приблизно рівний розподіл між чисельністю українських чоловіків та жінок. Так, чисельність чоловіків дорівнювала близько 2,19 млн. осіб, а жінок – 2,16 млн. Із цього числа в місті проживало 1,7 млн. чоловіків та 1,6 млн. жінок, в той час як в селі сумарна чисельність становило близько 494 тис. чоловіків та 466 тис. жінок відповідно ³⁴⁵.

Виходячи із загальних показників, переважна більшість українських чоловіків та жінок надавала перевагу проживанню у містах. Так, близько 78 % вихідців з України були міськими жителями, а решта 22 % перебувала у сільській місцевості ³⁴⁶.

Таким чином, в міській місцевості існувала незначна перевага чоловіків за чисельністю, а в сільській – жінок. Водночас, більше 3 млн українців проживало у містах РСФРР і майже 1 млн. у селах.

Слід зазначити, що негармонійне співвідношення чисельності жінок та чоловіків спостерігалось у регіонах Російської Федерації, де відсоток українців був найбільшим. Наприклад, в Краснодарському краї (Малиновий клин) у 1989 році 118307 жінок та чоловіків проживало в містах, а 77576 – в сільській місцевості. В свою чергу, на Сірому клині, в Омській області це число становило відповідно 64491 чоловіків та жінок в містах та 39889 – в селі; в Тюменській області – 229172 у місті та 31031 у селі. На Зеленому клині спостерігалися такі співвідношення: Приморський край – 117654 чоловіків та жінок жили у містах, а 67437 – в селах; Хабаровський край – 78392 та 34194 відповідно. А на Жовтому клині в Саратовській області проживало в містах 71865 осіб, а в селах – 29967 ³⁴⁷.

Окрім Хабаровського краю, у 1989 році серед міського українського населення у вказаних регіонах чоловіки дещо переважали жінок (відповідно: 51 %

---

³⁴⁵Див.: Додатки. – Табл. 13.

³⁴⁶Там само.

³⁴⁷Див.: Додатки. – Табл. 14.

49 % і). В той час у сільській місцевості незначну кількісну перевагу мали жінки – 52 % проти 48 % чоловіків. Загалом, співвідношення жінок і чоловіків було майже 1 до 1.

Щодо загальної статистики по Росії, то протягом 2002 – 2010 рр. число містян перебувало на рівні 73 %. У селі ж проживало лише 26 % населення Російської Федерації³⁴⁸. Так, міське населення більш ніж у 2,5 рази переважало за своєю чисельністю сільське. Проте, як у місті, так і в селі кількість жінок переважала кількість чоловіків. Зокрема, на 1 тис. чоловіків у місті припадало 1165 жінок³⁴⁹. Тобто на тлі загальноросійської тенденції, коли більшість населення РФ проживало у містах, розселення українців по території Росії відбувалося аналогічним чином.

Слід зазначити, що російські українці дотримувалися традиційного способу життя, утворюючи сім'ї. Зокрема, за кількістю шлюбів, що припадали на тисячу жителів, українці переважали росіян та татар. Більше того, в середовищі вихідців з України цей показник був вищим, ніж загальний по Росії. Так, впродовж 2002 – 2010 рр. чисельність українських чоловіків в Росії на 1 тис. населення, які перебували в шлюбі, зросла з 767 до 778 осіб. Натомість в українських жінок на 1 тис. осіб чисельність заміжніх дещо знизилася з 592 до 563 осіб. В свою чергу, в середньому по Російській Федерації з 2002 по 2010 роки кількість жонатих чоловіків досягла рівня 633 осіб на 1 тис., а в жінок – 524³⁵⁰.

Протягом 2002 – 2010 рр. кількість українських чоловіків, які перебували у шлюбі дещо зросла, в той час як у жінок навпаки число заміжніх зменшилося. В середньому на 1 тис. осіб близько 77 % чоловіків перебувало у шлюбі. У жінок цей показник становив 57 %.

Слід зазначити, що серед українських жінок спостерігався високий рівень народжуваності. Наприклад, у 2010 році 1,01 млн. українських жінок, які офіційно

³⁴⁸ Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики . – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 17.

³⁴⁹ Всероссийская перепись населения 2002 года. Возрастно-половой состав и состояние в браке [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=31>

³⁵⁰ Див.: Додатки. – Табл. 15.

вказали кількість народжених, народили на 1 тис. жінок 1749 дітей. Загальна чисельність народжених становила 995 тис. Для порівняння, на 1 тис. жінок у татар припадало 1623 народжені дитини, а у росіян – 1405³⁵¹.

Отже, серед російських, татарських та українських жінок зберігався високий рівень народжуваності, який становив відповідно 97 % (від загальної чисельності російських жінок), 99% (татарських) та 98 % (українських). Звідси, українці значно впливали на поліпшення демографічної ситуації в країні проживання.

Високий рівень шлюбності та народжуваності в українців Росії засвідчував їх побутову облаштованість та чималий внесок у стабілізацію соціально-демографічної сфери країни проживання, де смертність вже давно переважала народжуваність. Водночас, утворення сімей означало те, що в середньому матеріальний статок українців був на достатньому рівні, що не могло бути забезпечено без належного рівня освіти.

Саме тому важливою складовою соціального портрету українців в Росії є їх рівень освіти. У 1989 році в РФ спостерігався специфічний розподіл населення за освітою. Так, найбільше людей із вищою освітою було зафіксовано у віковій категорії 40 – 44 роки, де відповідним рівнем володіло 199 осіб на 1 тис. людей. Найменший показник осіб із вищою освітою був у людей вікового діапазону 20 – 24 роки і становив 64 особи. Натомість, чимало молодих людей вказаного віку володіли середньою спеціальною освітою³⁵².

В свою чергу, станом на 2002 рік значно збільшилася чисельність молоді із вищою освітою. Зокрема, 116 осіб (майже в 2 рази більше у порівнянні із 1989 р.) із вищою освітою на 1 тис. осіб було у віковій групі 20 – 24 роки. А найбільший показник освіченості демонстрували представники вікового діапазону 55 – 59 років, де нараховувалося 217 фахівців із вищою освітою³⁵³.

---

³⁵¹ Див.: Додатки. – Табл. 16.

³⁵² Всесоюзная перепись населения 1989 г. Распределение населения СССР и союзных республик по уровню образования и возрасту [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_89.php?reg=2

³⁵³ Всероссийская перепись населения 2002 года. Образование [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=15>

На загальному фоні освіченості населення в РФ українці демонстрували відносно високий рівень. Якщо, по Росії в цілому у 2002 році на 1 тис. осіб припадала 161 особа з вищою освітою, то в українців цей показник становив 200 осіб ³⁵⁴.

Протягом 2002 – 2010 рр. осіб із вищою освітою серед українців побільшало на 29 %. На 15 % зросла чисельність українських фахівців із професійною середньою освітою. Натомість чисельність українців із початковою освітою на 1 тис. осіб зменшилась на 60 %.

Загалом, освітній рівень українців залишався на відносно високому рівні і впродовж 2000-х рр. В середньому протягом 2002 – 2010 рр. на 1 тис. осіб в Росії припадало 197 фахівців із вищою освітою (19,7 %), а в середовищі українців – 229 (22,9 %). В свою чергу, спеціалісти із середньою професійною освітою по Російській Федерації становили 293 особи (29,3 %), а в українців – 327 (32,7 %). Чисельність професійних фахівців із вищою освітою та спеціалістів із середньою професійною освітою серед українців переважала аналогічний середній показник по країні. .

Освіта українців чітко визначала їх соціально-класову структуру. Ще у 1989 році за результатами соціологічного дослідження, здійсненого фондом “Общественное мнение”, було встановлено професійну приналежність опитаних українських респондентів в Росії. Серед учасників дослідження, які вказали свою професійну спрямованість, встановлено такі результати:

- 12 % українців працювали на керівних посадах;
- 13 % - інженерно-технічні працівники;
- 9 % - працювали у гуманітарній сфері;
- 4 % - займали кадрові посади у війську;
- 21 % - кваліфіковані робітники.

Близько 78 % респондентів вказали, що своєю роботою задоволені. Проте, лише 69 % із загального числа опитаних вихідців з України позиціонували себе як

---

³⁵⁴Див.: Додатки. – Табл. 17.

українці, 15 % осіб важко було національно самоідентифікуватися, а решта 16 % – українцями себе не вважали. Цікаво, що найбільший рівень національної самосвідомості проявили особи у віці 26 – 31 років³⁵⁵.

Українські фахівці опинялися на теренах Росії внаслідок різних обставин, в тому числі і за рахунок своїх дружніх зв'язків із співвітчизниками, які вже працювали в сусідній країні протягом тривалого часу. Наприклад, під Магаданом активну участь у будівництві траси Якутськ – Магадан брала бригада українських будівельників, керівник якої Анатолій Павлович Кирильченко ще з 1984 року працював у Якутії та набирає працівників з України. Всі чоловіки родом із Чернігівщини. Наприклад, Микола Дрань у якості члена бригади був відзначений золотою медаллю Президента Якутії В'ячеслава Штирова³⁵⁶. Звичайно, більшість членів бригади працює посезонно, повертаючись до України. Але такий досвід залучення українців до ринку праці РФ є доволі розповсюдженим й інколи виступає джерелом поповнення діаспори.

Слід зазначити, що в першій половині 1990-х років українці Росії проявляли ініціативу щодо налагодження соціально-економічних зв'язків із батьківщиною. Так, у 1994 році до МЗС України зверталось українське обласне товариство з Калінінграду – “Мрія”. Керівництво установи пропонувало будівництво у місті центру розвитку української комерції і культури, а також залучення до участі у цьому проекті окремих регіонів України. Йшлося про можливість залучення українських підприємців до видобутку нафти та бурштину в регіоні. На основі цього, товариство “Мрія” пропонувало створення в Калінінграді консульства і торговельного представництва України³⁵⁷. Керівництво українського осередку у Калінінграді мотивувало своє звернення тим, що в області на той час існувала вільна економічна зона “Янтар”, яка могла б бути привабливою для українців. На

---

³⁵⁵ Демографічна карта розселення українців у Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/doslidzhennja/506-demografichna-karta-rozselennja-ukrajinciv-u-rosiji-ukr.html>

³⁵⁶ Зустріч з Чернігівцями під Магаданом [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/trudovimigranty/2828-zustrich-z-chernigivcjamy-pid-magadanom.html>

³⁵⁷ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 7232, арк. 5.

думку голови Калінінградського товариства української культури А. Більчака, саме це мало стати передумовою для відкриття торгового представництва у регіоні³⁵⁸.

Пропозиція Калінінградської організації не залишилися без розгляду збоку виконавчих органів влади в Україні. На ініціативу відгукнулося будівництва центру розвитку української комерції і культури відгукнулось Міністерство інвестицій України. І у разі прийняття відповідної постанови ВР України воно було готове розглянути можливість про виділення грошей³⁵⁹.

Загалом, в офіційному листуванні українського товариство “Мрія” та Міністерства Закордонних Справ України констатувалася потреба у відкритті українських торговельних представництв у Санкт-Петербурзі, Єкатеринбурзі, Владивостоку та Тюмені³⁶⁰.

Разом із представниками двох інших найбільших національностей (росіян, татар) українці в Російській Федерації були задіяними переважно як наймані працівники. Так, 93,9 % українців працювало за наймом у Російській Федерації. В свою чергу, у росіян це число дорівнювало 94,8 %, а у татар – 94 %. Звідси, можна констатувати, що лише 6,1 % українців Росії працює не за наймом. Із цієї невеликої кількості господарників лише 2,4 % вказали, що офіційно використовують у своїх домогосподарствах найманих працівників. Решта 3,4 % вправляється самостійно³⁶¹.

В цьому контексті важливо прослідкувати динаміку зайнятості українців в РФ. У порівнянні із 2002 роком відбулися зміни у чисельності зайнятого в економіці населення у віці 15 – 72 років у Російській Федерації в цілому. Наприклад, у середовищі вихідців з України число зайнятих осіб в економіці у вказаному віковому проміжку зменшилося із 1,490 тис. у 2002 р. до 991 тис. у 2010 р. Натомість у росіян цей показник навпаки зріс із 49,730 тис. до 53,782 тис. осіб. В свою чергу, кількість зайнятих татар також збільшилася із 2,417 тис. до 2,579 тис. осіб³⁶².

---

³⁵⁸Там само. – Арк. 7.

³⁵⁹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 7232, арк. 11.

³⁶⁰Там само. – Арк. 6.

³⁶¹Див.: Додатки. – Табл. 18.

³⁶²Див.: Додатки. – Табл. 19.

Зазначене свідчить, що протягом 2002 – 2010 рр. значно зросла зайнятість росіян і татар в економіці. Натомість зайнятість українців різко знизилась і становила лише 66,5 % від даних 2002 року. Це можна пояснити, зокрема, співмірним зменшенням загального числа українців в РФ протягом 2002 – 2010 рр. (на 35 %).

Проте, основним джерелом існування українців залишалася саме трудова діяльність, де на 1 тис. українців протягом 2002 – 2010 рр. припадало 518 осіб. При цьому впродовж 2002 – 2010 рр. середнє число українців, задіяних в цьому напрямі, переважало відповідний середній показник по Росії, який становив 480 осіб зайнятих у трудовій діяльності на 1 тис. Іншим засобом заробітку для українців було ведення приватного господарства, в якому було залучено більше 100 осіб на 1 тис. українців в середньому³⁶³.

Виявляється, що трудова діяльність у Росії була джерелом доходів в середньому лише для 48 % населення, в той час як в українців цей показник становив 52 %. При цьому 38 % українців мали тільки одне джерело прибутку. Для прикладу, у росіян цей показник становив 23 %.

Слід зазначити, що збільшилася й частка населення непрацездатного віку, яке проживало тільки на пенсію. Цей вид грошових виплат був другим за чисельністю джерелом життя українців в РФ. Так, станом на 2002 рік на 1 тис. українців припадало 518 осіб, для яких основним джерелом прибутку була трудова діяльність. В свою чергу, на пенсію жили 362 особи. Згодом, у 2010 р. на 1 тис. вихідців з України припадало 519 осіб, які були активні на ринку праці, а 485 із 1 тис. проживали на єдине джерело доходу – пенсію. Третє місце серед джерел забезпечення життя вихідців з України становило займало приватне господарство, в якому у 2010 р. було залучено 114 осіб на 1 тис. Це дещо менше, ніж у 2002 р., коли на 1 тис. осіб припадало 122 людини, задіяні в приватному домогосподарстві³⁶⁴.

---

³⁶³Див.: Додатки. – Табл. 20.

³⁶⁴Див.: Додатки. – Табл. 20.

Вище зазначені факти свідчать про те, що в середовищі українців Росії активними темпами відбувалося старіння. Водночас, працездатні люди виїздили до міст, подекуди лишаючи приватні домогосподарства.

Слід зазначити, що окремою сферою економіки для громадян Росії було ведення домогосподарств. У тих регіонах Російської Федерації, де проживало найбільше число українців, в середньому приватні домогосподарства склалися із 2 осіб, пов'язаних чи то родинними, чи то дружніми стосунками. Так, станом на 2002 рік на 1 тис. домогосподарств припадало 497, які склалися лише із 2 осіб. А у 2010 році це число зросло до 594 одиниць. В свою чергу, домогосподарства, де було не менше 3 вихідців з України у 2002 р. склалися – 280 одиниць на 1 тис., а у 2010 р. – 249 одиниць відповідно. По 5 осіб нараховувалося лише у 49 тис. домогосподарствах українців на 1 тис. у 2002 р. та 38 тис. у 2010 р. Загальна ж чисельність українських домогосподарств у 2002 р. нараховувала 200 тис. одиниць, при чому вони були мононаціональними. Водночас у 2010 р. аналогічний показник знизився до 128 тис., тобто загальна кількість українських домогосподарств зменшилася на 36 % у порівнянні із 2002 р.³⁶⁵.

Загалом, спостерігалася тенденція дрібнення домогосподарств та зменшення їх загальної кількості, особливо серед українців. В загальній структурі домогосподарств РФ чисельність українських домогосподарств скоротилася впродовж 2002 – 2010 рр., в той час як чисельність домогосподарств в Росії загалом практично не зазнала змін, залишившись на рівні 34 тис. В середньому не мононаціональні домогосподарства в РФ нараховували по 3 особи. В свою чергу, домогосподарства зі складом 5 осіб становили у 2002 р. – 113 тис. на 1 тис., а у 2010 р. – 111 тис. відповідно³⁶⁶.

Зменшилася й кількість українців працездатного віку. Станом на 2010 рік на ринку праці РФ із загальної чисельності українців лише 57,3 % були працездатного віку. Це на 6,8 % менше, ніж у 2002 р.

---

³⁶⁵Див.: Додатки. – Табл. 21.

³⁶⁶Див.: Додатки. – Табл. 22.

На основі статистичних даних можна прослідкувати економічну активність українського населення приватних господарств у віці 15 – 72 років. Так, у 2010 році більше 1 млн. українців були економічно активними, при цьому 991 тис. була зайнята безпосередньо в економіці країни проживання. Водночас, 68 тис. вихідців з України офіційно були безробітними³⁶⁷. Ця статистика свідчить про вагомий економічний потенціал українців, котрі брали активну участь в соціально-економічних відносинах країни проживання, примножуючи тим самим виплату податків на користь держави та збільшуючи загальноросійський бюджет.

Необхідно зафіксувати, що за своєю економічною активністю українці посідали третє місце в Росії після росіян і татар. В свою чергу, якщо брати відсоток економічно активного населення відповідно чисельності кожної національності, то серед росіян економічно активними є 69,8 % осіб, у татар – 68,8 %, а в українців – 66,5 %. Проте, в українців Росії констатовано найменший рівень безробіття. Наприклад із 58 млн. росіян 4,3 млн. офіційно були безробітними (більше 7 %), а у татар із 2,7 млн. осіб безробітними були 219 тис. (8 %). В той час як в українців рівень безробіття був трохи більше 6 %.

В той же час, відсоток українців працездатного віку в РФ є тотожний питомій вазі працездатних росіян, яке впродовж 2002 – 2010 рр. залишилося майже незмінним. Так, у 2002 році по всій РФ нараховувалося 61 % працездатних росіян, а в українців це число дорівнювало 64 %. Згодом, у 2010 році цей показник серед росіян так і лишився на рівні 60 %, а серед українців кількість працездатних впала до 57 %³⁶⁸.

Звичайно, більшість етнічних українців самостійно працевлаштовувалися в країні проживання. Проте, впродовж 2000-х років відбувалися певні кроки аби на державному рівні Україна могла долучитися до вирішення проблем із працевлаштування українців в РФ. Зокрема, виходячи зі змісту Державної програми “Закордонне українство на період до 2010 р.” необхідно звернути увагу на тезу щодо сприяння відкриттю у Санкт-Петербурзі та Калінінграді українських

---

³⁶⁷Див.: Додатки. – Табл. 23.

³⁶⁸Див.: Додатки. – Табл. 24.

культурно-ділових центрів³⁶⁹. Тобто станом на середину 2000-х років таких осередків досі не існувало. Треба зауважити, що фінансування згаданої Державної програми покладалося на регіони України. Так, у грудні 2005 року МЗС України зверталось до Івано-Франківської, Київської, Луганської, Миколаївської, Полтавської, Черкаської обласних державних адміністрацій прискорити підготовку відповіді на запит МЗС щодо оцінки фінансових, матеріальних, трудових ресурсів, обсягів та джерел їх фінансування з розбивкою за роками, необхідної для виконання Державної програми “Закордонне українство” на період до 2010 р³⁷⁰. Тобто практика шефства українських міст над українськими громадами в Росії не втрачала своєї актуальності. Більше того, українські осередки намагалися допомагати українцям із працевлаштуванням. Наприклад, у 2005 р. “Товариство української культури Калина” виношувало плани стосовно створення комітету для юридичної, фінансово-правової допомоги українцям, що приїждять на заробітки³⁷¹. Такі наміри українського осередку були викликані форс мажорним випадком, коли у 2003 р. в Карелії згоріла бригада українців з Івано-Франківська. Цей інцидент лишився поза увагою тамтешніх правоохоронців. Із листування “Товариства української культури Калина” та МЗС випливало, що українські мігранти були фактично безправними в РФ³⁷².

Незахищеність вихідців з України в РФ була явищем доволі розповсюдженим. Подекуди, допомагати українцям, які постраждали від утиску їхніх прав чи у разі непередбачуваних обставин, бралися навіть установи діаспори. Наприклад, Краснодарська крайова регіональна громадська організація “Українська діаспора “Співдружність” спрямовувала свою діяльність на допомогу українцям, які бажали проживати в Росії, працювати, лікуватися, подорожувати, не порушуючи при цьому місцевого законодавства. В 2007 р. установа виношувала

---

³⁶⁹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 15545, арк. 12.

³⁷⁰ Там само. – Арк. 15.

³⁷¹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 2.

³⁷² ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 1.

плани по створенню хоча б крайових та обласних центрів, аби забезпечити доступну консульську допомогу українцям³⁷³.

Безперечно, економічна адаптація українців у Російській Федерації торкається усього українства. Зокрема, на фоні сумарного зниження числа працездатних осіб в українській діаспорі Росії спостерігається стала тенденція, пов'язана з підключенням до трудової діяльності українців із середовища трудових мігрантів, які також є індикатором економічного потенціалу українців Російської Федерації. Не слід забувати, що в деяких випадках трудові мігранти з України, які працюють у Росії, є одним із джерел поповнення української діаспори в цій країні.

Починаючи із 1993 року на ринку праці України зникло кілька мільйонів працівників, частина з яких емігрувала або пішла в тіньову економіку. Не дивлячись на європейську орієнтацію численних заробітчанин, в 90-ті роки переважав виїзд до Росії, при чому часто назавжди. Дана динаміка не була стабільною і коливалась в залежності від внутрішньої ситуації в середині України. Так, протягом 1994-1998 р. основним приводом до еміграції було покращення економічного благополуччя, навіть екологічних умов існування. І тільки в кінці 90-х років бажання знайти роботу стало провідним мотивом. Насамперед інтерес зростав серед підприємців³⁷⁴.

Станом на 2002 рік бажання українців розділилися у таких співвідношеннях: 48,8 % зазначили, що ніколи не полишать свої домівки і не поїдуть на заробітки; 10,5 % висловили бажання податися до Російської Федерації, інші 10,3 % до країн далекого зарубіжжя. Тут слід відзначити, що у порівнянні із 1994 роком зросло бажання емігрувати до далекого зарубіжжя із 4,6% до 10,3 %. А ті хто не визначилися становили 19,9 %. Тобто треба зауважити, що до початку 2000-х років панувала сприятлива для еміграції динаміка серед населення³⁷⁵.

---

³⁷³ Невеселі пригоди українців Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/trudovi-migranty/1887-neveseli-prygody-ukrajinciv-rosiji.html>

³⁷⁴ Розумний М. М. Світове українство перед викликами майбутнього / М. М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 73.

³⁷⁵ Прибыткова И. Миграции и время: украинский вариант развития / Постсоветские трансформации: отражение в миграциях / Под ред. Жанны Зайончковской и Галины Витковской. – Москва: ИТ "АдамантЪ", 2009 – С. 81.

У 2003 році міграційне скорочення населення України в рамках СНД традиційно відбувалося в напрямі Російської Федерації, куди подалося 91,1% всіх прибулих до пострадянських країн. З Росії до України повернулося 67,1% всіх прибулих з країн СНД. Терени колишнього СРСР продовжують користуватися широким попитом в плані міграції і займали частку 32,1% із загального потоку виїжджаючих українців за кордон³⁷⁶.

Загалом, дослідження трудової міграції країн СНД та Балтії показали, що найбільш масштабні міграційні потоки з метою працевлаштування характерні для України. При цьому даний міграційний потік ділився на керовану і некеровану частину – тобто на зареєстрованих і незареєстрованих мігрантів. Виїздили за кордон переважно чоловіки, 42-43 % із яких складають вікову категорію 28-40 років, 20,9 % трудових мігрантів належало до складу пенсіонерів. Хоча, удільну масу тих, хто виїжджає складає категорія людей, яким за 30 років – це 58,9 %.

Необхідно відмітити, що в міграційних потоках безпосередньо до Росії із загального числа мігрантів 60,4 % складають чоловіки, решта жінки. Трудові мігранти з України в РФ є вихідцями переважно зі Східного та Центрального регіонів країни. В плані освіченості людей, що шукали роботу за кордоном, то тут розклади були такі:

- особи, що мали повну/неповну середню освіту – 37,9/20,3 %;
- особи із середньою спеціальною освітою – 19,8 %;
- особи із вищою освітою – 12,6 %.

Щодо задоволення роботою та соціальним забезпечення, то тут 56,2% мігрантів відзначають ситуацію як незадовільну³⁷⁷.

Але помилково вважати, що їдучи на заробітки до тієї ж Росії наші громадяни нехтують етичними нормами. Більшість з них хочуть отримати досвід роботи за кордоном для подальшого кар'єрного зросту, а також вбачають перспективу саморозвитку. Тобто, українська діаспора є джерелом та носієм

³⁷⁶Чернова К.О. Національна діаспора та глобалізаційні процеси / К. О. Чернова // Український соціум. – 2006. – №6 (17).

³⁷⁷ Прибыткова И. Миграции и время: украинский вариант развития / Постсоветские трансформации: отражение в миграциях / Под ред. Жанны Зайончковской и Галины Витковской. – Москва: ИТ "АдамантЪ", 2009. – С. 86.

високих морально-етичних якостей, які культивуються та реалізуються у вигляді працьовитості українців та цілеспрямованості за наявності механізмів задовільної оплати праці.

Водночас потенціал до вираження протесту в трудових мігрантів вищий, ніж в українців, які живуть на теренах України. У випадку потреби на вулицю готові вийти 47,2 % мігрантів. Серед населення України ця цифра становить - 40,7 %.

Слід відмітити те, що національна статистика, яка фіксує мігрантів різниться із зарубіжною в рази. Наприклад, за 2002 рік згідно українських відомостей до Росії виїхало 2,5 тис. осіб, в той час як зарубіжна статистика говорить про 61,0 тис.³⁷⁸.

У середині 2000-х р. проблема трудової міграції в РФ набувала загальнодержавного характеру. Зокрема, восени 2005 р. під головуванням Міністра регіонального розвитку РФ В. Яковлєва відбулася нарада з питань міжнаціональних відносин у РФ. На ній був присутній один із керівників української діаспори В. Семененко, який у своєму виступі відзначив наростання шовіністичних настроїв у Росії, що є загрозою для українських заробітчан. Наголошувалося на необхідності вирішення проблем трудових мігрантів в Росії³⁷⁹.

Коридори міграції Україна-Росія, Росія-Україна довгий час були на другому, третьому місці за масовістю у світі. Через них 2010 року пройшло 3,7 і 3,6 млн. осіб відповідно. За підрахунками Всесвітнього банку Україна посідає 11 місце в списку країн із найбільшою кількістю мігрантів³⁸⁰.

Паралельно обидві країни намагаються вирішити питання неконтрольованої міграції. Планується змінити порядок заповнення міграційних карт, зокрема продовжити термін перебування українців на території РФ без реєстрації.

---

³⁷⁸ Рязанцев С.В. Масштабы и социально-экономическое значение трудовой миграции для стран СНГ// Практика привлечения и использования иностранной рабочей силы в России: тенденции, механизмы, технологии/ Материалы научно-практической конференции (16-17 октября 2006 г.). – М., 2006.

³⁷⁹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 36.

³⁸⁰ Рязанцев С.В. Масштабы и социально-экономическое значение трудовой миграции для стран СНГ// Практика привлечения и использования иностранной рабочей силы в России: тенденции, механизмы, технологии/ Материалы научно-практической конференции (16-17 октября 2006 г.). – М., 2006.

Загалом, на Росію припадає 5,6 % припливу мігрантів у світі. За цим показником РФ другий імпортер робочої сили у світі після США. В Україні кількість іммігрантів складає 5,3 млн. осіб, при чому велика кількість із них прибуває із Росії³⁸¹.

В 2006 році Україна отримала від емігрантів грошові перекази в розмірі 8,4 млрд. доларів (таким чином, за цим показником країна посіла шосте місце в світі), у свою чергу в 2008 році – 5,7 млрд. Спад у фінансових надходженнях пояснюється світовою економічною кризою.

Можна зауважити, що серед емігрантів України сформувалися своєрідні дві течії – західняки і слов'янофіли. Так, геополітичним пріоритетом частини мігрантів слугує зміцнення східнослов'янського блоку, 31,8 % вважає за необхідне зміцнювати незалежність України. Громадяни України, які не виїжджають за кордон також виступають за поглиблення стосунків із Росією, Білорусією. Цікаво, що ті мігранти, які мають досвід роботи за кордоном навпаки надають перевагу співпраці із західними країнами – це 19,8 % осіб³⁸².

Треба зазначити, що нині Російська Федерація є державою, економіка якої залежна від імпорту робочої сили. За різними прогнозами чисельність осіб працездатного віку до 2026 року у Росії зменшиться приблизно на 18-19 млн³⁸³. Згідно заяви голови Міністерства Закордонних Справ Російської Федерації Сергія Лаврова, Росія є другою країною після США у світі за кількістю прибулих на її територію мігрантів³⁸⁴. З одного боку, наплив трудових мігрантів створює тиск на економіку та соціальну сферу країни, але в умовах демографічної кризи та старіння населення Росія конче потребує залучення дешевої робочої сили.

---

³⁸¹ Прибыткова И. Предпосылки зарубежной трудовой миграции украинцев/ И. Прибыткова // Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы. Вестник Харьковского нац. у-та им. В. Н. Каразина. – 2007. – № 761. – С. 70

³⁸² Прибыткова И. Трудовые мигранты в социальной иерархии украинского общества: статусные позиции, ценности, жизненные стратегии, стиль и способ жизни (часть 1) / И. Прибыткова // Социология: теория, методы и маркетинг. – 2002. – №4. – С. 165

³⁸³ Прогноз численности населения Российской Федерации на среднесрочную перспективу (полностью опубликовано в докладе Института экономики переходного периода. Экономико-политическая ситуация в России. Январь 2007) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0277/analit02.php>

³⁸⁴ Лавров: Россия является второй страной в мире по числу мигрантов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2015/06/01/1403975.html>

В цьому контексті українські мігранти в Росії виступають у якості ресурсу, що задіяний в різних сферах народного господарства. Підтвердженням цьому є офіційні статистичні дані. Зокрема, ще 2000-му році 30,1 % (64,1 тис. осіб) усіх мігрантів із загальної кількості 213,3 тис. осіб, що працювали в Росії, становили вихідці з України. Другий показник за кількістю мігрантів у РФ належав Китаю – 12,3 %. Натомість, у 2006 році чисельність українських мігрантів становила 16,9 % (171,3 тис. осіб) із загальної кількості 1014,0 тис. осіб. В свою чергу, кількість китайських трудових мігрантів навпаки зросла до 20,8 %³⁸⁵. Треба зазначити, що більшість із усіх трудових мігрантів Росії знаходили місце роботи в сфері будівництва, торгівлі та сільського господарства³⁸⁶.

За даними Державного комітету статистики України впродовж 2005 – 2008 років серед українських трудових мігрантів в РФ значну частку займала молодь. Зокрема, особи у віці 24 – 35 років становили 34,9 % мігрантів в країні перебування. Натомість, люди у віці 35 – 49 років складали – 40,3 %³⁸⁷.

Переважно, українці віддавали перевагу офіційній реєстрації, щоб не мати перешкод для здійснення власної трудової діяльності. Стимулом до відкритої діяльності виступає також той факт, що, співвітчизники представляють собою висококваліфікованих фахівців, які задіяні у різних сферах економіки Росії³⁸⁸. Наприклад, близько 10 % українських трудових мігрантів займали керівні посади в своїх організаціях, а фахівці середнього рівня в українців становили 2,9 %. У свою чергу, на будівництві задіяними були 33 % українських трудових мігрантів, а в машинобудівній сфері – 14 %. Некваліфікованими були 13 % українських мігрантів у Росії. Звідси, українці, які перебували в Росії з метою заробітку, в своїй переважній більшості є працівниками різного рівня кваліфікації.

Загалом, соціальна структура української діаспори в Росії та економічні аспекти адаптації українців в країні проживання засвідчують високий

---

³⁸⁵Труд и занятость в России. 2007: Стат.сб. / Росстат. – М., 2007. – С. 292.

³⁸⁶Див.: Додатки. – Табл. 25.

³⁸⁷Див.: Додатки. – Табл. 26.

³⁸⁸Див.: Додатки. – Табл. 27.

соціотворчий потенціал українства в Російській Федерації. Підтвердженням цього є низка показників:

- українці й надалі становили третю за чисельністю етнічну групу в Росії після росіян і татар;
  - освітній рівень вихідців з України був вище, ніж середній рівень освіченості Російській Федерації в цілому;
  - в середовищі українців спостерігаються високі показники шлюбності та народжуваності;
  - в основі економічної діяльності українців лежала трудова діяльність (за наймом) та ведення приватних домогосподарств;
  - 66,5 % українців Росії (станом на 2010 р.) були зайнятими в економіці країни;
- Водночас, впродовж 1989 – 2010 рр. відбулося скорочення частки українців в деяких сегментах соціальної структури суспільства, зокрема:
- в етнічній структурі (із 4,36 млн українців (на 1989 р.) залишилося 1,93 млн (2010 р.), тобто відбулося скорочення чисельності українців на 56 %;
  - в соціально-професійній сфері впродовж 2002 – 2010 рр. частка українського населення працездатного віку скоротилася з 64,1 % до 57,3 %).

Таким чином, соціальна структура української діаспори в Росії є доволі багатоманітною. Українці в Російській Федерації були вихідцями майже з усіх регіонів України. Проте, найбільшу частку серед числа українців в країні проживання, зафіксованого офіційним переписом населення в 1989 р., представляли вихідці східних областей України, а саме з Донецької (10,8 %) та Луганської (7,1 %). Водночас найменше українців Росії було представлено із Західної України. Зокрема, досить малу частку по відношенню до загальної чисельності українців РФ становили вихідці із Івано-Франківської (1,3 %), Закарпатської (1,2 %), Тернопільської (1) та Чернівецької областей (0,8 %). Український етнічний елемент традиційно найбільше зосереджувався на Кубані, Поволжі, Далекому Сході та в Сибіру.

Попри те, що кількість українців, які проживали в містах значно перевищувала число українців, які мешкали в сільській місцевості, відсоток

вихідців з України в етнічній структурі населення російських міст лишався незначним. За чисельністю проживаючих у Москві та Санкт-Петербурзі українців, ці міста продовжували бути центрами української діаспори. Натомість найбільша частка українців по відношенню до загальної кількості населення в містах була зафіксована в Омську – 1,9 %. По 1,5 % українців зосереджувалося в етнічному складі мешканців Санкт-Петербургу та Ростова-на-Дону. Попри це, у самих регіонах, де адміністративними центрами були міста-мільйонники, у 1,5 – 2 рази більше українців було зосереджено в містечках та сільській місцевості, ніж у самих багатомільйонних містах.

Впродовж середини 1990-х – поч. 2000-х рр. українці практично не поверталися на батьківщину. Це свідчило про їх цілковите включення у суспільне життя сусідньої країни. Маючи належний рівень освіти, українці обіймали посади в управлінських структурах, займали свою нішу в технічній, гуманітарній та військовій сферах. Проте більшість представників української діаспори були найманими працівниками.

Слід зазначити, що матеріальна облаштованість сприяла укоріненню вихідців з України в Росії, що відобразилося на рівні укладених шлюбів, які подекуди перевищували загальноросійські показники.

Одним із дієвих джерел поповнення українства РФ лишалася трудова міграція, яка створила благотворний фон для виїзду українців до Росії. Однак на збереженні національної ідентичності української діаспори це особливо не позначалося, оскільки її чисельність продовжувала зменшуватись, що власне і було засвідчено даними офіційної статистики. Денаціоналізація вихідців з України в Росії супроводжувалася активним залученням етнічних українців до соціально-економічного життя країни проживання. Переважна більшість українців працювало у формі найманих працівників, проживаючи переважно в містах різного адміністративного значення. При цьому українські домогосподарства у своєму складі об'єднували переважно 2 – 3 осіб та були не чисельними.

Таким чином, економічні аспекти суспільної адаптації українців в Росії засвідчили, що за своїм соціально-економічним потенціалом українці належать до

чільної когорти найбільших етнічних меншин Росії, займаючи помітне місце в суспільному житті країни проживання.

РОЗДІЛ 5

КУЛЬТУРНИЙ ТА КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Однією з універсальних ознак діаспори є її самовияв у галузі культури. Українство Росії акумулює в собі значний духовний потенціал, здатний повноцінно розкритись у сприятливому соціальному середовищі. Однак з огляду на ту обставину, що культура є одним із ключових проявів національної ідентичності українців у Росії, важливо з'ясувати також, яким чином впливала на збереження національно-культурної своєрідності українців їхня етнічна структура, традиції того регіону України, вихідцями з якого вони стали. Так само важливо зрозуміти здатність українських переселенців творити навколо себе споріднений культурний простір.

Національно-культурний розвиток української діаспори вирішальною мірою залежав від динаміки формування відповідних інституцій загальноросійського і місцевого рівня. З цим пов'язана й періодизація культурного розвитку української діаспори в Росії 1991 – 2010 років.

Перший етап, який хронологічно охоплює 1991–1998 рр., характеризується формуванням мережі громад, задіяних в організації культурного життя українців в Росії. Упродовж цього відрізка часу українці ще не мали національно-культурної автономії. Водночас поява значної кількості українських установ культурницького спрямування засвідчила високий рівень самоорганізації української громади. Процес розвитку українського духовного життя відбувався “знизу”, оскільки центральні установи української діаспори на той момент перебували на стадії формування і не мали можливостей координувати культуротворчі зусилля місцевих громад.

Другий етап культурного розвитку української діаспори в Росії охопив 1998–2010 рр. Він відзначався організаційною консолідацією українських культурних осередків у масштабах всієї країни. Головною передумовою цих процесів стали

проголошення й подальша реєстрація національно-культурної автономії українців у Росії. Однак розвиток культурних процесів всередині української діаспори повною мірою залежав від характеру українсько-російських політичних відносин. Відтак революційні трансформації в Україні середини 2000-х рр. і подальше взаємне дистанціювання цих країн у контексті стратегії суспільного розвитку викликали неадекватну відповідь Росії. Її владні структури взяли курс на ліквідацію всієї системи інституцій української діаспори, включаючи й інституції у галузі культури.

У процесі формування української діаспори її культурницька діяльність була зосереджена на таких напрямках, як: мова, освіта й наукове осмислення минулого українства, література і мистецтво, релігійне життя й засоби масової інформації.

Одним із інтегральних показників рівня самоідентифікації української діаспори залишалась мова. Її застосування в Росії традиційно обмежувалось побутовою сферою, здебільшого у спілкуванні між самими українцями. Проте і ця обставина була важливою для збереження рідної мови як матеріалу культури.

Разом з тим панівна в Росії світоглядна парадигма сприяла утвердженню в суспільстві скептичного ставлення до ідеї популяризації української мови. За таких умов питома вага українців, які визнавали рідною свою національну мову, стабільно зменшувалася. За статистичними даними 1989 р., переважна більшість українців у Росії назвали рідною мовою саме російську. Українську визнали такою 42 % українців, тобто 1,86 млн з 4,36 млн осіб, які проживали в Російській Федерації³⁸⁹.

Всеросійський перепис населення 2010 р. засвідчив, по-перше, суттєве зменшення числа українців у Росії (порівняно з 1989 р.), а саме: з 4,36 млн до 1,926 млн осіб, тобто більше, ніж у два рази. По-друге, лише 669 тис. з них, тобто 34,7 %, зафіксували як рідну українську мову. Іншими словами, тільки 242 особи з кожної тисячі спілкувались українською мовою як рідною³⁹⁰. При цьому рівень володіння

---

³⁸⁹Див.: Додатки. – Табл. 29.

³⁹⁰Див.: Додатки. – Табл. 30.

російською серед вихідців з України становив 99,8 %³⁹¹. Таким чином, упродовж 21 року число українців, які зберегли своє ставлення до власної національної мови як до рідної, скоротилось на 7 %. Це було свідченням поступової русифікації українців на теренах Росії.

Цілковитим контрастом на цьому фоні виглядала мовна ситуація в Україні. Так, з 11 млн. росіян, які проживали в Україні станом на 1989 р., лише 177,534 тис. (1,7 %) визнавали рідною українську мову³⁹².

Рівень застосування української мови в середовищі діаспори проявлявся насамперед у сфері освіти. Навчання рідною мовою могло стати запорукою збереження належного рівня національної самосвідомості українців у країні проживання.

Безперечно, відносно кращі умови для розвитку української освіти на початку 1990-х рр. склалися в Москві. З початку навчального 1989 року в місті було налагоджено проведення факультативних занять із вивчення української мови у 9 школах³⁹³. Окремо діяли Український культурно-освітній центр при 124-ій школі та український клас при одному зі столичних ліцеїв³⁹⁴. Протягом 1996–2002 рр. працювала також недільна школа при бібліотеці української літератури в Москві³⁹⁵.

Однак поширення цієї практики зіткнулось із труднощами суб'єктивного порядку. Так, у 1995 р. були фактично провалені спроби відкриття низки недільних шкіл у столиці Росії. Попри виділення приміщення владою міста незручне його розташування спричинило те, що українці не змогли зібрати в кожному випадку

---

³⁹¹Там само.

³⁹²Всероссийская перепись населения 1989 г. Распределение населения Украинской ССР по наиболее многочисленным национальностям и языку [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_lan_89_uk.php

³⁹³Там само.

³⁹⁴Пешкова В. М. Инсценирование “украинскости”: некоторые культурные практики репрезентации этнических различий в современной Москве / В. М. Пешкова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т.8, № 1. – С. 6.

³⁹⁵Библиотека украинской литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mosbul.ru/history.shtml>

15–20 родин – необхідної передумови для започаткування роботи закладів такого типу³⁹⁶.

Окремі спроби налагодження українського освітнього процесу в Москві спостерігалися також з боку різних українських установ та організацій. Ще в 1993 р. Московське територіальне об'єднання № 1 Народного руху України виношувало плани щодо створення української школи та бібліотеки в столиці РФ³⁹⁷. Проте подібні проекти потребували державної підтримки і самотужки місцеві організації не мали змоги вирішувати подібні питання.

Серед інших прикладів відомо, зокрема, що за підтримки посольства України в РФ на базі СЗШ № 108 для учнів було організовано групу подовженого дня, а з першого вересня 1995 р. розпочали роботу спеціалізовані українознавчі курси³⁹⁸. Головними причинами їх несистематичної роботи були брак коштів та загальна недооцінка питання інституційного насичення діаспори з боку владних структур, політичних партій та організацій України.

Слід зазначити, що процес створення українських класів охопив передусім освітні заклади на території так званих українських клинів.

Впродовж 1990-х років відбувалися, зокрема, спроби поширення української мови на території Малинового Клину. Щоправда, українську зараховували в регіоні до так званого діалекту – балачки, котру «занесли» на Північний Кавказ українські переселенці. Зневажливе ставлення до української мови зберігалося на Кубані також упродовж 2000-х років. Так, у 2004р. у школі народного мистецтва в Краснодарі українська мова вивчалася під назвою “кубанского наречия”. Цей термін активно просувався крайовими владними структурами в усьому регіоні³⁹⁹. Пізніше так звану “кубанську балачку” російська влада визначила як діалект російської мови, що увібрав у себе застарілі слова⁴⁰⁰. Зокрема, у 2005 р. у школах

³⁹⁶Український вибір (Москва). – 1995. – № 2 – 3. – С. 9.

³⁹⁷ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 6888а, арк. 2.

³⁹⁸Український кур'єр. – 1995. – № 1. – С. 8.

³⁹⁹Семененко В. “Российско-украинские отношения обречены на улучшение” / В. Семененко // Еженедельник 2000. – 2009. – 13 ноября.

⁴⁰⁰Про лінгвоцид російської влади проти української мови [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/mova/4229-putin-doviv-chyslo-ukrainskykh-vnz-kubani-do-nulia.html>

Краснодарського краю було введено дисципліну “Кубановедение”, в програмі якої у розділі “Кубанские говоры” окремо приділялася увага ознайомленню із так званою балачкою⁴⁰¹. Цілком очевидно, що Малиновий клин як один із найбільших осередків українців свідомо піддавався політиці денаціоналізації. Підтвердженням цьому є відсутність українських шкіл у регіоні. Станом на 2008 р. українська мова вивчалася в крайовій експериментальній школі народного мистецтва при Кубанському козакому хорі. Яквлучно висловився дослідник української духовної спадщини на Кубані Віктор Чумаченко, українську мову було витіснено з повноцінного вжитку на Північному Кавказі⁴⁰².

Певне просування україномовної освіти відбувалося й на землях Сірого клину. За словами очільника ОУР, Олександра Руденко-Десняка, на рубежі 1990-х – 2000-х рр. планувалося відкриття української школи в Тюмені. Україномовні класи з’явилися у слов’янському ліцеї Томська.

У 2010 р. вже функціонували недільні школи в місцях компактного проживання українців у Сибіру. Зокрема, голова ради культурно-просвітницького товариства “Українська родина” Володимир Халімончук повідомляв, що в ряді міст, серед яких Нижнєвартовськ, Сургут, Ноябрьськ, Новий Уренгой, Нафтоюганськ, Тюмень, Ялуторовськ, Тобольськ, створено українські громадські організації, при яких діяли недільні школи із вивченням української мови. Впродовж 2000-х років на постійній основі функціонували недільні школи “Веселка” (м. Ялуторовськ), “Родослав” (м. Нафтоюганськ) та ін.⁴⁰³. Очевидно, громадський формат організації української освіти залишався чи не єдиною можливим за умов латентного несприйняття самої української ідеї з боку російських владних структур.

---

⁴⁰¹ Почему Кубань не республика? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rbardalzo.narod.ru/7/balachka.html>

⁴⁰² Івченко А. Українську мову давно витіснено на периферію культурного розвитку Кубані [Електронний ресурс] / А. Івченко. – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0174.html>

⁴⁰³ Про “подвиг” міністра Андрія Фурсенка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/osvita/3719-pro-podvug-ministra-andrija-fursenka.html>

Наприкінці 1990-х років практика створення українських класів поширилася на школи Ханті-Мансійського автономного округу (м. Сургут), Республіку Комі⁴⁰⁴.

До 2015 р. діяв український клас на Зеленому кліні в Петропавловську-Камчатську. Навчання української мови проводилося для молоді віком від 8 до 17 років⁴⁰⁵.

У цілому по всій Росії на початку 2000-х років ситуація з поширенням мережі українських освітніх осередків залишалася складною. На Всеросійському з'їзді українців Росії в 2002 р. цю проблему актуалізував голова Федеральної національно-культурної автономії “Українці Росії” О. Руденко-Десняк. Він констатував, зокрема, що “українська освіта в Росії знаходиться в ембріональному стані”⁴⁰⁶.

Поза етнічними масивами (клинами), де були розташовані відносно компактні поселення українців, також зустрічалися випадки функціонування освітніх закладів з викладанням української мови та літератури. Зокрема, у 1993 р. вивчення цих дисциплін було організовано в окремих школах Башкортостану. Наприклад, такі навчальні заклади функціонували у с. Золотоношка Стерлітамацького району та с. Санжарівка Чишминського району. В свою чергу, три недільні школи діяли в Уфі. Так, у Кіровському районі м. Уфи знаходиться “Українська національна недільна школа імені Тараса Шевченка” (вчитель української мови – Л. Ф. Гімазетдінова), в Калінінському районі – Національна українська недільна школа “Злагода – Согласие” (вчитель української мови – Ю. В. Сиренко). Також діяла українська недільна школа в м. Салават республіки

---

⁴⁰⁴Руденко-Десняк А. Я не люблю слово боротьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля.

⁴⁰⁵Как живут камчатские украинцы [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kamchatka.aif.ru/society/kak_zhivut_kamchatskie_ukraincy

⁴⁰⁶ Украинское обозрение. – 2002. – № 1(3). – С. 12.

Башкортостан⁴⁰⁷. Загалом у цій автономній республіці рідну мову вивчали 7 % українських дітей⁴⁰⁸.

Україномовна освіта в Росії залишалася на рівні факультативного викладання у профільних класах. Наявність розпилених і поодиноких українських осередків різного рівня аж ніяк не означала забезпечення прав українців на освіту рідною мовою. Існували цілі міста і регіони, де чисельність українських недільних шкіл поступово скорочувалася. Це стосувалося насамперед Сибіру та Далекого Сходу, де без підтримки України україномовні класи існували за кошти місцевих громад⁴⁰⁹.

Станом на 2005 р. викладання української мови та інших предметів українознавчого циклу відбувалося лише у 7 школах Москви, Республіки Башкортостан і Томської області. У факультативному форматі українські предмети вивчались у Москві, Республіці Комі, а також в Ханті-Мансійському автономному окрузі. Зокрема, у Московському лінгвістичному музеї № 1555 відбувся перший випуск українського класу⁴¹⁰.

Погіршення російсько-українських відносин із середини 2000-х років негативно позначилось на стані україніки в Росії. Для прикладу, в 2008 р. у Москві під офіційним приводом відсутності потрібної документації було закрито Український освітній центр при середній загальноосвітній школі № 124. Станом на 2011 р. у Москві продовжували діяти лише недільні класи, серед яких такі: при Національному культурному центрі України в Москві (вул. Арбат, 9); при державній установі культури “Бібліотека української літератури” (вул. Трифоновська, 61); у Палаці дитячої (юнацької) творчості на Воробйових горах, де

---

⁴⁰⁷Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостана “Кобзар” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobzarrb.ru/index.php/o-nas-istoriya/30-voskresnye-shkoly>

⁴⁰⁸ Бабенко В., Бабенко С. Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець XIX – поч. ХХІ ст.) / В. Бабенко, С. Бабенко // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 45.

⁴⁰⁹Про “подвиг” міністра Андрія Фурсенка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/osvita/3719-pro-podvyg-ministra-andrija-fursenka.html>

⁴¹⁰Бюлетень СКУ. – 2005. – № 1(4). – С. 20.

було відкрито експериментальну групу з вивчення української мови та літератури⁴¹¹.

На той час заступник голови Української Всесвітньої Координаційної Ради Михайло Ратушний був змушений констатувати, що заклади з факультативним вивченням української мови та літератури перестали функціонувати у Санкт-Петербурзі та Воронежі⁴¹². Українські недільні школи фактично були відсутні й на території Жовтого та Зеленого клинів, де питома вага українців традиційно залишалася значною.

Станом на середину 2000-х років українські владні структури намагалися окреслити ключові напрями допомоги діаспорі в Росії. Наприклад, Міністерство Закордонних Справ пропонувало виділити такі головні пріоритети:

- збільшення обсягів мовлення Всесвітньої служби радіо України на територію РФ;
- ініціювати проведення Днів українського телебачення/радіомовлення;
- в рамках щорічної Московської міжнародної книжкової виставки організувати презентацію окремого інформаційного стенду української книги;
- сприяти забезпеченню існуючих шкільних класів та студентських груп в російських навчальних закладах українською літературою, налагодити її випуск у Росії, враховуючи позитивний досвід російського видавництва “Схід-Захід”;
- надавати методичне сприяння проведенню Всеросійського фестивалю українських хорових колективів ім. О. Кошиця та діяльності семінару-лабораторії традиційної культури українців Росії на базі Лазаревського центру національних культур (Сочі) та ін⁴¹³.

Очевидно, що кошти із бюджету України, призначені для діаспори, не завжди реалізовувалися за своїм цільовим призначенням. Підтвердженням цьому є звернення до МЗС Федеральної Національно-Культурної Автономії “Українці Росії” восени 2005 р., яка сповіщала про обрання нового законного голови однієї із

---

⁴¹¹Про “подвиг” міністра Андрія Фурсенка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/osvita/3719-pro-podvyg-ministra-andrija-fursenka.html>

⁴¹²Там само.

⁴¹³ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15545, арк. 12.

центральных офіційних українських установ РФ – В. Семененка. Згідно тексту листа, новий голова ФНКА намагався таким чином попередити шахрайство збоку інших невідомих “українських” установ РФ, які могли звертатися до МЗС за грошовою допомогою від імені Федеральної Національно-Культурної Автономії “Українці Росії”⁴¹⁴.

У 2011 р. керівництво української держави виношувало плани відкриття у Москві першої школи з українською мовою викладання. На той час підготовчу роботу з російськими колегами в цьому напрямі вів міністр освіти і науки Дмитро Табачник. Але далі організаційних моментів справа не пішла і школа не була відкрита⁴¹⁵.

Слід зауважити, що практика вивчення української мови дедалі більше поширювалася за межі загальноосвітньої школи в Росії. Наприклад, в Іркутську в офісі міської громадської організації Український культурний центр “Дніпро” з 2008 р. були організовані курси української мови для всіх охочих. Проте загальна статистика щодо кількості слухачів є невтішною, оскільки протягом 2008 – 2009 рр. мову вивчали лише 5 учнів, а у 2009–2010 – 7⁴¹⁶.

Формування мережі українських недільних шкіл стало найпомітнішим на зламі 1990-х – 2000-х рр. Це пояснюється, по-перше, підписанням у 1997 р. українсько-російського Договору про дружбу, співробітництво і партнерство, яким урегульовувалися спірні проблеми, по-друге, тим, що українці в Росії отримали право скористатися власною національно-культурною автономією. Але надалі реалізація нових і, як з’ясується, тимчасових можливостей стримувалась обмеженими ресурсами України та місцевих українських громад у Росії.

Проблеми відкриття українських класів та української школи були тісно пов’язані з методичним забезпеченням навчальних осередків, зокрема навчальною літературою. Ще у 1993 р. радник МЗС України В. Г. Крикуненко інформував

⁴¹⁴ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 5.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Зав’ялов А. “Кажете, на українську в Росії немає попиту? Мушу вас розчарувати!” [Електронний ресурс] / А. Зав’ялов. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/klekit-irkutsk/4714-kazhete-na-ukrainsku-v-rosii-nemaie-popytu-mushu-vas-rozcharuvaty.html>

українську сторону про можливість випуску української навчальної літератури у московському видавництві “Просвещение”, директором якого був Д. Д. Зуєв⁴¹⁷.

Проте пріоритетним джерелом поповнення шкільних бібліотек українськими підручниками залишалася співпраця діаспори з освітніми установами в Україні за підтримки українського посольства та консульств у Російській Федерації. Таким чином діяло, наприклад, Генеральне консульство України в Тюмені, яке періодично надсило начальнику Управління з питань закордонних українців МЗС України О. Б. Новосолову перелік необхідних підручників і навчальних посібників для шкіл консульського округу, де вивчалася українська мова, література та інші українознавчі дисципліни⁴¹⁸. Потребу в навчальних матеріалах виявляли, зокрема, муніципальна загальноосвітня установа “Середня школа № 26” у Сургуті, де здійснювалося факультативне вивчення української мови; місцева українська недільна школа⁴¹⁹. Так було замовлено 20 підручників з української мови для учнів 10–11 класів. Для молодших школярів щорічно замовляли від 5 до 10 підручників. До 10 навчальних посібників замовляли з інших дисциплін. До недільної школи підручники з України надходили через посередництво Українського культурного центру, що розташовувався в Сургуті⁴²⁰. Така практика, але у значно більших масштабах мала місце і в освітніх центрах української діаспори в країнах Європи, зокрема в Італії⁴²¹, Німеччині, Португалії, Іспанії, Великій Британії⁴²². Однак в Росії через бюрократичні перепони систематичні поставки навчальної літератури були унеможливлені.

Звісно, класи й недільні школи для дітей української діаспори потребували фахівців відповідної кваліфікації. Саме тому очільники діаспори з метою підготовки українських педагогічних працівників ще наприкінці 1990-х рр. мали наміри створити Український інститут при Московському відкритому

---

⁴¹⁷ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 4, спр. 7236, арк. 32.

⁴¹⁸ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15543, арк. 184.

⁴¹⁹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15543, арк. 185.

⁴²⁰ Там само. – Арк. 186.

⁴²¹ Там само. – Арк. 14.

⁴²² Там само. – Арк. 24.

педагогічному університеті⁴²³. Однак ця ідея так і не була реалізована. Вчителів шкіл традиційно шукали в середовищі філологів або й просто знавців української мови й літератури за місцем проживання.

Свого розвитку потребувала й вища освіта для українців діаспори. Одним із перших спеціалізованих українських закладів із комплексної підготовки фахівців із вищою освітою гуманітарного, природознавчого та технічного спрямувань став Український державний університет м. Москви (УУМ), створений у 1992 р.⁴²⁴. Серед завдань закладу слід виділити здійснення просвітницьких і соціально-культурних програм, спрямованих на розвиток української діаспори, а також налагодження зв'язків з Україною та українською діаспорою країн Західної Європи. Навчання у закладі мало проводитися трьома мовами: українською, російською та англійською. У 1992 р. була остаточно сформована структура Університету по факультетах, де пріоритетними визнавались: факультет українознавства, історичний, філологічний та технічний. Важливу роль в організації Університету відіграв тодішній ректор Т. Муранівський, а також доктор історичних наук, професор, галичанин за походженням, – Віктор Ідзьо. Однак через відсутність спонсорів та фінансування як з боку України, так і зі сторони РФ, навчальний процес в Університеті так і не розпочався⁴²⁵. Університет із кінця 1990-х років переорієнтувався на науково-дослідну роботу. З 2000 року Вчену Раду Українського університету в Москві очолював професор, академік П. Кононенко. З того часу й до 2010 р. до наукової творчості залучалися пошукачі, предметом дослідження яких була, зокрема, й україністика⁴²⁶.

Важливим фактором консолідації українства в Росії була й періодична преса. Впродовж 1990-х рр. поставала об'єктивна необхідність створення українських газет всеросійського рівня. Перші спроби були здійснені восени 1993 р., коли

⁴²³Руденко-Десняк А. «Я не люблю слово борьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык» / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля.

⁴²⁴ Ідзьо В. Тиск влади і спецслужб лише додає сили[Електронний ресурс] / В. Ідзьо – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/7726-viktor-idzo-tisk-vladi-i-specsluzhb-lishe-dodaye-snagi.html

⁴²⁵Ідзьо В. Український Університет міста Москви (1992–2007) – 15 років звитяжної праці в розбудові українознавства в Росії / В. Ідзьо // Технічні вісті. – 2008. – № 1(27), 2(28). – С. 145.

⁴²⁶Там само. – С. 148.

почала видаватися газета українців Росії “Український вибір”, головним редактором якої був голова ОУР О. Руденко-Десняк⁴²⁷. Згодом, виданням всеросійського масштабу мав стати “Український огляд”. Проте з початку 2000-х років аж до IV Конгресу українців Росії, який відбувся навесні 2005 р., вийшло лише два номери часопису “Український огляд”⁴²⁸. Як зазначав у своїй доповіді на IV Конгресі українців Росії О. Руденко-Десняк, станом на 2006 р. українські газети малим тиражем виходили лише на Камчатці, у Поволжі (Самарі), Північно-Західному Сибіру (Тюмені) та на Північному Кавказі у Краснодарі⁴²⁹. З огляду на таку ситуацію у планах керівництва центральних українських інституцій Росії був проект із систематичного випуску українського часопису⁴³⁰.

Щодо друку українських газет у Москві, то, починаючи із 1989 р., періодично виходила газета “Український кур’єр”, заснована товариством Славутич. Іноді її тираж сягав 6 тис. примірників⁴³¹. Згодом разом із Бібліотекою української літератури в Москві у 1992–1993 рр. Об’єднання українців Росії підготувало видання свого інформаційного бюлетеня. Своєю чергою, в бібліотеці, попри фінансові труднощі, було налагоджено видання тематичної серії “Палати Мазепи”⁴³².

Поступово формувалася й регіональна українська преса. У Санкт-Петербурзі друк українських часописів був тісно пов’язаний із діяльністю місцевої національно-культурної автономії українців. Восени 1998 р. зусиллями місцевої Української національно-культурної автономії було налагоджено випуск журналів “Українці та Петербург”, а також “Кобзар”⁴³³. Тематика публікацій у виданнях була присвячена висвітленню діяльності місцевого українського осередку, на базі

---

⁴²⁷Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

⁴²⁸Бюлетень СКУ. – 2005. – № 1(4). – С. 19.

⁴²⁹Украинское обозрение. – 2006. – № 1-2. – С. 3.

⁴³⁰Там само. – С. 6.

⁴³¹Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>

⁴³²Библиотека украинской литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mosbul.ru/history.shtml>

⁴³³Українці та Петербург. – 2007. – № 3(24). – С. 6.

якого проводилися численні мистецькі вечори, приурочені до вшанування Тараса Шевченка і Миколи Гоголя.

В 1997 р. на теренах Жовтого Клину тиражем 1 тис. примірників друкувалася газета “Промінь” (м. Самара)⁴³⁴. Газета була щоквартальною та видавалася самарською регіональною місцевою організацією “Український національно-культурний центр «Промінь»”. Першим редактором газети був М. І. Карпенко, який пізніше став почесним головою згаданої організації. З 2003 р. редактором газети став історик, дослідник О. О. Лазаревський. Станом на 2004 р. газета видавалася обсягом 1 аркуш. До того часу вийшло 29 номерів⁴³⁵.

На території Малинового клину (м. Краснодар) з 2004 р. виходив “Вісник товариства української культури Кубані” накладом 300 примірників. У віснику оприлюднювалася інформація про творчу самодіяльність українських колективів на Кубані, а також друкувалися історичні довідки про видатних українців Північного Кавказу, серед яких був Яків Кухаренко – наказний отаман Чорноморського козачого війська⁴³⁶. Редактором «Вісника» був заслужений діяч культури України та Кубані – кандидат філологічних наук, професор В. Чумаченко⁴³⁷.

Натомість, на просторах Сірого клину також виходили україномовні видання. Так, у м. Сургут упродовж 1996–1998 рр. випускалися газета “Українська родина”⁴³⁸. У Тюмені із 2000 р. видавалася газета “Голос України в Західному Сибіру”, головним редактором якої був М. Свінтицький. Газета виходила щомісяця тиражем 5 тис. примірників і розповсюджувалась у 12 областях РФ. У

---

⁴³⁴Попок А. А. Українці в суміжних пострадянських державах: на шляху до нової ідентичності /А. А. Попок // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2007. – № 2 (28). – С. 77.

⁴³⁵Обласна українська газета “Промінь”(Самара) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/rus-samara/794-oblasna-ukrajinska-gazeta-qprominq-samara-ukr.html>

⁴³⁶Вісник товариства української культури на Кубані – 2004. – № 1(36).

⁴³⁷Івченко А. Українську мову давно витіснено на периферію культурного розвитку Кубані [Електронний ресурс] / А. Івченко – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0174.html>

⁴³⁸Іваненко В. В., Кавун М. Е. Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис, 2010. – Вип. 1. – С. 47.

газеті публікувалися новини про суспільно-політичне життя України, матеріали про українську діаспору Західного Сибіру, з історії України тощо⁴³⁹.

Не відставало друковане українське слово й на Далекому Сході (Зелений клин). Зокрема, накопичений досвід проведення літературно-музичних вечорів, презентований на святкуванні річниць діяльності українського земляцтва на Камчатці, сприяв поширенню в регіоні українського друкованого слова⁴⁴⁰. Так, тиражем 1 тис. примірників друкувалася газета “Батьківщина”, заснована Національно-культурною автономією українців Камчатки⁴⁴¹. Ця газета висвітлювала актуальні події з суспільно-політичного життя України, а також подавала окремі факти про діяльність української громади Камчатки. Газета “Батьківщина” виходила впродовж 1998–2015 рр. за підтримки спонсорів-українців і крайового уряду⁴⁴².

Звісно, поза межами регіонів компактного проживання українців (клинів) також існували окремі видання. Так, з 1993 р. зусиллями Оренбурзького науково-просвітницького Інституту Тараса Шевченка розпочалося видання інформаційного бюлетеня “Інститут Тараса”. У виданнях висвітлювалися події, що відбувалися з нагоди вшанування творчості діячів української літератури, а також діяльність самого Інституту, присвячена вивченню життєвого шляху Кобзаря⁴⁴³.

Зусиллями українських громад було налагоджено видання української газети в Башкортостані. В Уфі протягом 1993–1995 рр. виходила щомісячна газета “Криниця”.

---

⁴³⁹Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26584

⁴⁴⁰Батьківщина. – 2002. – № 8(20). – С. 5.

⁴⁴¹Попок А. А. Українці в суміжних пострадянських державах: на шляху до нової ідентичності /А. А. Попок // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2007. – № 2 (28). – С. 77.

⁴⁴²Как живут камчатские украинцы [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://www.kamchatka.aif.ru/society/kak_zhivut_kamchatskie_ukraincy

⁴⁴³Научно-просветительский Институт Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://it-shevchenko.ru/index.php/ytsh/5-informatsionnye-byulleteni-itsh.html>

У другій половині 2000-х років друк діаспорних газет було налагоджено і в Ростові-на-Дону. Зусиллями міської української національно-культурної автономії двічі на рік видавалися газета “Кобзар Дона” та журнал “Ковчег Кавказа”⁴⁴⁴.

Загалом українські видання друкувалися в основному місцевими українськими громадами, а значить, були обмеженими у тиражі й залежали від наявного фінансування. За таких обставин важко вести мову про системність у справі видання україномовної преси в Росії⁴⁴⁵.

Слід зауважити, що поширення преси серед українських читачів здійснювалося в різний спосіб. Так, представники діаспори мали змогу ознайомитися із українською пресою у приміщенні Бібліотеки української літератури в Москві. З 2006 р. до установи надходило понад 70 назв українських газет і 130 назв журналів і видань⁴⁴⁶. За підтримки Об’єднання українців Росії понад 10 років здійснювалася підписка на українські видання, оскільки вони були відсутніми в будь-якому російському каталозі⁴⁴⁷. Наприклад, на Кубані українську пресу можна було передплатити за допомогою каталогів “Роспечати” та “Прессы России”⁴⁴⁸.

Варто взяти до уваги, що видання газет українською мовою мало нерегулярний характер у середовищі українських громад. Більше того, переважна більшість осередків діаспори фінансово не могли собі дозволити публікацію власних книг, брошур і статей часописів (газет). Наприклад, журнал “Українці та Петербург”, який видавався Українською національно-культурною автономією Санкт-Петербурга, існував на пожертви⁴⁴⁹. Навіть за таких умов цей часопис був відзначений Василем Думою (головою ОУР та ФНКА) як один із найкращих українських журналів у Росії⁴⁵⁰. Це свідчить про те, що в культурній столиці Росії

---

⁴⁴⁴ Гражданский форум Ростовской области [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://civil-society.donland.ru/Default.aspx?pageid=97475>

⁴⁴⁵ Див.: Додатки. – Табл. 28.

⁴⁴⁶ Бюлетень СКУ. – 2006. – № 1(6). – С. 30.

⁴⁴⁷ Семененко В. Российско-украинские отношения обречены на улучшение / В. Семененко // Еженедельник 2000. – 2009. – 13 ноября.

⁴⁴⁸ Вісник товариства української культури на Кубані – 2004. – № 1(36). – С. 8.

⁴⁴⁹ Українці та Петербург. – 2005. – № 4(15). – С. 23.

⁴⁵⁰ Українці та Петербург. – 2007. – № 3(24). – С. 6.

місцева громада ледь знаходила можливості для випуску українських друкованих органів.

Свідченням браку коштів в українських культурних організаціях були випадки їх звернення до МЗС України з проханням надати фінансування. Наприклад, у 2005 р. до МЗС із проханням профінансувати заходи, у т. ч. видавничі, звернулося Карельське республіканське громадське Товариство української культури “Калина”⁴⁵¹. Так, у планах українського осередку в Карелії було створення українських товариств в районах регіону (Костомукша, Пудож, Сегежа та ін.)⁴⁵². Цього ж року до Міністерства закордонних справ України зверталось Товариство української культури Кубані (від 9 серпня 2005 р.). Зокрема, голова товариства М. Г. Сергієнко М. Г., який водночас представляв товариство “Україна” в Краснодарському краї, надсилав на розгляд міністерства план заходів, які за умови своєчасного фінансування з боку України, могли бути виконані до кінця 2005 року. Наприклад, до Дня Незалежності України та Всесвітнього форуму українців планувалося видати газету «Вісник ТУКК»⁴⁵³. Тобто випадки фінансової допомоги українським регіональним осередкам з боку України мали місце, але вони були поодинокими і не могли сприяти системному розвитку видавничих осередків української діаспори.

Таким чином, українська преса виходила не періодично і ознайомитись із нею могло обмежене число українців. В умовах, коли тираж газет не перевищував 1 тис. примірників на території кожного Клину, це означало, що на один примірник газети припадало кілька сотень, а то й тисяч українців. Звісно, у таких випадках актуальним могло стати всеросійське видання українською мовою. Але його видрук також був епізодичним.

Так само, як і українські періодичні видання, нерівномірно в середовищі української діаспори поширювалася книга рідною мовою. Одним із головних місць, де читачі із числа діаспори мали змогу ознайомитися з українською книгою,

---

⁴⁵¹ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 1.

⁴⁵² Там само. – Арк. 2.

⁴⁵³ ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15538, арк. 4.

була бібліотека української літератури в Москві. В її фондах зберігалися книги з історії, мистецтва, мовознавства, релігії, художня література різними мовами. Загалом станом на 1 березня 2006 р. фонди бібліотеки нараховували понад 50 тис. одиниць зберігання⁴⁵⁴. Крім того, бібліотека української літератури мала безпосередні зв'язки із українськими профільними організаціями. Було налагоджено книгообмін із Публічною бібліотекою імені Лесі Українки, Львівською науковою бібліотекою ім. В. Стефаника НАН України, Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, Національною парламентською бібліотекою України та ін.⁴⁵⁵. Восени 2004 р. відбулися заходи в рамках діяльності Українського музичного салону, а також Бібліотеки української літератури в Москві. Зокрема, у бібліотеці діяла книжково-ілюстративна виставка, присвячена 235-річчю від дня народження І. Котляревського, під назвою “Час нам сльози осушити”⁴⁵⁶.

Ефективним засобом ознайомлення зацікавлених читачів із українськими книжками були численні презентації. Такі заходи відбувалися переважно в Українському культурному центрі Москви, у приміщенні якого проводилися також книжкові ярмарки, дні української книги, зустрічі із представниками інтелігенції та керівниками українських організацій Москви, виступи фольклорних українських колективів із різних регіонів Росії тощо⁴⁵⁷. Наприклад, 15 січня 2005 р. у Культурному центрі України в Москві відбувалася презентація книги Л. Кучми “Україна – не Росія”⁴⁵⁸. В цьому ж році в українській установі відбулася низка заходів, присвячених Дню слов'янської писемності у межах проекту “Діалог культур”, де взяли участь митці з України, Росії, Польщі, Болгарії та Словаччини⁴⁵⁹.

---

⁴⁵⁴Бюлетень СКУ. – 2006. – № 1(6). – С. 30.

⁴⁵⁵Библиотека украинской литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mosbul.ru/history.shtml>

⁴⁵⁶ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15153, арк. 17.

⁴⁵⁷Пешкова В. М. Инценирование “украинскости”: некоторые культурные практики репрезентации этнических различий в современной Москве / В. М. Пешкова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т.8. – № 1. – С. 139.

⁴⁵⁸ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15153, арк. 8.

⁴⁵⁹ГДА МЗС. – Ф. 1, оп. 6, спр. 15153, арк. 54.

Подібні мистецькі заходи проводилися в окремих регіонах РФ. Так, у Нижньому Новгороді на базі бібліотеки імені Кольцова у 2006 році було проведено літературний вечір, присвячений 150-річчю з дня народження видатного українського письменника І. Франка. Участь в організації заходу взяло Нижегородське товариство української культури “Джерело”⁴⁶⁰.

Куточок української літератури існував і в Магадані. Зусиллями Регіональної української національно-культурної автономії “Колима-Славутич” до обласної бібліотеки імені О. С. Пушкіна було передано 63 екземпляри книг українською мовою⁴⁶¹.

У 2006 р. в Бібліотеці української літератури в Москві було презентовано друге видання книги “Убієнним синам України. Сандармох”, де вперше оприлюднювалися прізвища українців, розстріляних у Карельському урочищі у 1937–1938 рр.⁴⁶².

Інколи українські книжки можна було віднайти на полицях магазинів. У 2009 р. в Москві на “Рождественському бульварі” 10/7 було відкрито книгарню “ДОДО”, де, окрім російськомовних книг, були представлені й книжки українською мовою видавництва “Грані-Т”. Варто звернути увагу, що згадане українське видавництво було відзначене на конкурсі “Искусство книги”⁴⁶³.

Своєю чергою, у 2010 р. в районному центрі Рудня Волгоградської області книгу “Традиционная культура и быт украинцев Волгоградской области” презентувала широкому загалу науковець Валентина Сінельнікова. Монографія присвячувалася етнографічним аспектам життя нижньоволзьких українців⁴⁶⁴.

Звісно, не кожен регіон Росії, де проживала значна кількість української діаспори, міг дозволити собі видання книги для українського читача. Так, учасники

---

⁴⁶⁰Голос ветерана. – 2006. – № 42(265). – С. 5.

⁴⁶¹Украинское обозрение. – 2003. – № 1(5). – С. 22.

⁴⁶²Бюлетень СКУ. – 2006. – № 2(7). – С. 24.

⁴⁶³Українські книги в Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/3076-ukrajinski-knygy-v-moskvi.html>

⁴⁶⁴ Книга пошла в народ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/3550-knyga-poshla-v-narod.html>

самодіяльного українського хору “Горлиця” з Владивостока в 2009 р. намагалися віднайти кошти на видання книги про історію діяльності колективу⁴⁶⁵.

У 2011 році широкому загалу було представлено книгу дослідника Далекого Сходу – В’ячеслава Чорномаза. Його енциклопедичний довідник “Зелений Клин (Український Далекий Схід)” містить інформацію про історичне формування та сучасний стан українського населення Далекого Сходу. Книга була видана у Владивостоці⁴⁶⁶.

Книговидавнича справа не обмежувалася виданням окремих праць. Подеколи вона знаходила своє продовження в роботі українських наукових інституцій в Росії. Починаючи з 1990-х років, у середовищі українських науковців активізувалися дослідження в галузі української історії та культури. Так, Український історичний клуб (УІК) став важливим українознавчим осередком у Москві. На базі УІК відбувалася наукова, освітня та міжнародна діяльність, до участі в якій залучалися науковці з України та РФ. Українським історичним клубом у Москві видавався “Український історичний альманах в Росії”, а також “Науковий вісник УІК”⁴⁶⁷.

У співпраці із Українським історичним клубом Москви та Національним культурним центром відбувалося проведення наукових досліджень і в Українському університеті в м. Москві⁴⁶⁸. Крім того, університет активно долучався до проведення конференцій, присвячених українській діаспорі в РФ. Після 2007 р. Український університет відкрив українознавчі науково-дослідні представництва у багатьох регіонах РФ, серед яких такі: у Владивостоці (очолював – В. Чорномаз), Петрозаводську (А. Литвин), Єкатеринбурзі (С. Паняк), Мурманську (Н. Литвиненко-Орлова), в Республіці Якутія (Л. Дяченко), Республіці

⁴⁶⁵Создается книга об украинском хоре “Горлица” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/3171-sozdaetsja-knyga-ob-ukraynskom-hore-gorlyca.html>

⁴⁶⁶ Зелений Клин. Енциклопедичний довідник / Укл. В. А. Чорномаз. – Владивосток: Вид-во Далекох. федерал. ун-ту, 2011. – 288 с.

⁴⁶⁷Український Історичний Клуб міста Москви: деякі підсумки десятилітньої роботи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1011-ukrajinskyj-istorychnyj-klub-mista-moskvy-dejaki-pidsumky-desjatyitnoji-roboty.html>

⁴⁶⁸VII Міжнародна наукова конференція “Українська діаспора в Росії” (Москва 27 – 28 листопада 2003 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/838-vii-mizhnarodna-naukova-konferencija-qukrajinska-diaspora-v-rosiji-q-moskva-27-28-lystopada-2003r-uk.html>

Татарстан (Є. Савенко), Пермі (О. Яременко), Республіці Хакасія (М. Лазебнюк), Воронежській області (Н. Бірюк) та ін. Планувалося також відкриття науково-дослідних представництв установи в Санкт-Петербурзі, Уфі, Новосибірську, Тюмені та в інших містах⁴⁶⁹.

У свою чергу в Оренбурзі на базі науково-просвітницького Інституту Тараса Шевченка проводилися наукові дослідження творчого та життєвого шляху видатних діячів української культури, у тому числі Т. Г. Шевченка. Інститут було створено зусиллями Оренбурзького українського культурно-просвітницького товариства у 1993 р., а директором новоствореної установи було призначено Л. Н. Большакова, який опублікував три томи під назвою “Быль о Тарасе”. Згодом, у 1994 р., це дослідження було відзначене державною премією України ім. Т. Г. Шевченка⁴⁷⁰.

Загалом центром української книги залишалася Москва, де українці мали змогу ознайомитися з наявними та новими українськими виданнями на базі різних установ, насамперед в Бібліотеці української літератури. Мали місце поодинокі випадки друку української книги на Поволжі (Жовтий клин), Далекому Сході (Зелений клин) тощо.

Проте українська книга не набула широкого розповсюдження серед діаспори, що можна пояснити малим тиражем та відсутністю механізму розсилки книг, які у своїй більшості залишались у межах центральних інституцій діаспори. Звісно, наукові розвідки, здійснені українською інтелігенцією Росії, збагачували духовний потенціал діаспори. Але досі залишається актуальним донесення української духовної спадщини до пересічних вихідців з України, котрі проживають у Російській Федерації.

Разом із обмеженими можливостями українців у видавничій справі українська діаспора відчувала нестачу радіо і телепередач, які б виходили рідною мовою. Усе, чим задовольнялися українці, це були переважно короткі

---

⁴⁶⁹Ідзьо В. Український Університет міста Москви (1992 - 2007) – 15 років звитяжної праці в розбудові українознавства в Росії / В. Ідзьо // Технічні вісті. – 2008. – № 1(27), 2(28). – С. 148.

⁴⁷⁰Інститут Тараса. – 2001. – № 17. – С. 1.

радіопередачі, які виходили в окремих містах РФ. Так, у м. Сургуті протягом 1996–1998 р. діяла програма “Благовість”⁴⁷¹, а в Уфі впродовж 1994–1997 рр. широкому загалу була доступна програма “Обрій”⁴⁷².

Українське мовлення у ЗМІ мало місце також на Північному Кавказі. Зокрема, у 1997 р. державна телерадіокомпанія «Кубань» показувала на другому каналі крайового ТБ програми й документальні фільми українською мовою⁴⁷³. Станом на 2008 р. окремі українські канали були доступні в Краснодарі лише на супутниковому телебаченні. А українське радіо взагалі було важко налаштувати, особливо на півдні Кубані. Водночас інші іноземні радіопередачі надходили до слухачів регулярно⁴⁷⁴.

У 2004 р. Президент СКУ Аскольд Лозинський та голова ОУР Олександр Руденко-Десняк разом відвідали північно-західну територію РФ, а саме: побували у Санкт-Петербурзі, Петрозаводську, Медвежегорську та Сандармоху. У ході зустрічі з урядом Санкт-Петербурга керівники українських інституцій порушували питання стосовно виділення постійного приміщення для української громади та радіоефіру⁴⁷⁵.

З початку 2000-х років зростає роль мережі Інтернет в налагодженні системи комунікації українців у самій Росії та зі співвітчизниками в інших країнах світу. Так, у 2000 р. було створено сайт “Сірий Клин”, розроблений Дмитром Савулієм з Омська та Олександром Бобком із Києва⁴⁷⁶. Метою цього ресурсу мало стати висвітлення історії та діяльності української громади Сибіру. Але подальшого розвитку він не отримав. Це був один із небагатьох прикладів створення електронного ресурсу української громади конкретно до взятого регіону.

---

⁴⁷¹Там само. – С. 47.

⁴⁷²Бабенко В., Бабенко С. Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець XIX – поч. XXI ст.) / В. Бабенко, С. Бабенко // Народна творчість та етнографія. – № 4. – 2010. – С. 46.

⁴⁷³Вісник товариства української культури на Кубані. – 1997. – № 3(5). – С. 1.

⁴⁷⁴Івченко А. Українську мову давно витіснено на периферію культурного розвитку Кубані [Електронний ресурс] / А. Івченко – Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0174.html>

⁴⁷⁵Бюлетень СКУ. – 2004/2005. – № 2(3). – С. 4.

⁴⁷⁶Вісник товариства української культури на Кубані. – 2004. – № 1(36). – С. 8.

Після 2006 р. розпочав роботу сайт громадської організації “Ростовська регіональна українська національно-культурна автономія”⁴⁷⁷. Також доступним був сайт Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану “Кобзар”⁴⁷⁸. Нині продовжує свою роботу сайт української діаспори “Кобза”, де публікуються новини регіональних українських часописів Росії в тому числі.

Загалом можна констатувати, що переважна більшість українців не мали доступу до україномовних засобів масової інформації. Так, у 2004 р. у Москві на III Асамблеї народів Росії О. Руденко-Десняк відзначив наявність проблеми міжнаціонального співробітництва, зокрема відвертої ксенофобії та шовінізму на російських телеканалах. Голова ФНКА “Українці Росії” та ОУР вкотре звернув увагу на те, що Концепція національної політики Росії просто не виконується⁴⁷⁹.

Серед інших модерних засобів комунікації українців діаспори, які допомагають у справі збереження національної ідентичності, є соціальні мережі. Наприклад, у російській соціальній мережі “Вконтакте” були діючими групи, що об’єднували українських студентів. Так, студенти МДУ ім. М. В. Ломоносова створили групу під назвою “Украинцы МГУ”, де мали змогу обговорювати різні питання, у тому числі й щодо проведення українського фестивалю культури у своєму навчальному закладі. Чисельність членів групи сягала 88 осіб⁴⁸⁰. Аналогічно зареєстровані у згаданій соціальній мережі й інші групи: “Українці та Українки Росії” (об’єднувала 17, 751 тис. осіб), “Украинцы России в Москве” (близько 3,948 тис. осіб), “Украинцы в России Нижний Новгород” (близько 2,474 осіб) та ін. Варто розуміти, що станом на 2016 р. мережа “Вконтакте” є найпопулярнішою в Росії, у ній мають свої акаунти близько 39 % жителів РФ. Друге місце посідає соціальна мережа “Одноклассники” – 32 %⁴⁸¹. При цьому мережею “Вконтакте” користується переважно молодь до 24 років. Зрозуміло, що

⁴⁷⁷ГО “РРУНКА” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobzar-na-donu.ru>

⁴⁷⁸Республіканський національно-культурний центр українців Башкортостана “Кобзар” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobzarrb.ru/index.php/o-nas-istoriya/30-voskresnye-shkoly>

⁴⁷⁹Бюлетень СКУ. – 2004. – № 1(2). – С. 25.

⁴⁸⁰Украинцы МГУ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://vk.com/club5260697>

⁴⁸¹Самые популярные социальные сети в России 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pro-smm.com/populyarnye-socialnye-seti-v-rossii-2016/>

електронні засоби інформації значно посилюють динаміку комунікації українців у Росії, відкриваючи перед ними нові можливості внутрішньої консолідації.

В середовищі діаспори поступово визріває нове покоління ровесників суверенної України. Українська молодь в Росії відстежує процеси суспільного розвитку України, зберігаючи з нею духовний зв'язок. Саме тому важливо в умовах обмежених можливостей традиційних українських ЗМІ в Росії якомога інтенсивніше просувати українську інформацію засобами Інтернет.

Зважаючи на те, що національно-культурні права українців у сфері освіти та просвітництва не реалізовувалися повною мірою, важливою формою збереження національної ідентичності залишалася мистецька діяльність українських громад. Вона відображалася насамперед у роботі самодіяльних творчих колективів.

Традиційно українське життя вирувало в Москві. Так, у місті діяла Спілка аматорів української музики, Українська народна хорова капела, Театр української музики “Чуєш брате мій...” та ін.⁴⁸². У 2006 р. за організаційної підтримки ОУР, ФНКА “Українці Росії” та регіональної громадської організації “Українці Москви” було проведено низку концертів у залах Москви та Підмосков'я. Вони були приурочені до Всеросійського фестивалю-конкурсу імені Олександра Кошиця. На святі української пісні були представлені колективи із 30 регіонів Росії. Зокрема, відзнаки отримали такі колективи: народний колектив хор “Українська пісня” (Петрозаводськ, Республіка Карелія), український хор “Дніпро” (Тольятті, Самарська область), вокальна група “Водограй” (Омськ), ансамбль етнічного співу “Край” (Москва), вокальний дует солістів Хабаровського муніципального українського хору “Криниця”, народний колектив української музики “Покуть” (Лазаревське, Сочі, Краснодарський край) та ін.⁴⁸³.

Пізніше, у 2007 р., відбулося відзначення 15-річчя діяльності Української народної хорової капели Москви під керуванням заслуженого працівника культури України і Росії Вікторії Скопенко, яка водночас брала участь в керівництві

---

⁴⁸²Бюлетень СКУ. – 2006. – № 1(6). – С. 29.

⁴⁸³Яскраве свято української пісні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/1583-jaskrave-svjato-ukrajinskoji-pisni.html>

організацією “Українці Москви”(див. додатки). На заході виступали художні українські колективи з різних куточків Росії, серед яких Вокальний ансамбль “Калинове гроно” із Нижнього Новгорода⁴⁸⁴.

З кінця 1980-х рр. значно пожвавилася українське мистецьке життя в регіонах Росії. Наприклад, на землях Малинового клину в 1988 р. було утворено свій творчий колектив. Зокрема, в м. Геленджику Краснодарського краю діяв український фольклорний ансамбль “Чумаки” у складі 12 осіб⁴⁸⁵.

На території Зеленого клину в 2003 р. на засадах Регіональної національно-культурної автономії Колима-Славутич (Магаданська область) було організовано роботу хору української пісні, який очолила Ольга Чумаченко⁴⁸⁶.

На Далекому Сході в 2000-х роках діяло також Товариство української культури Приморського краю (Владивосток), етнокультурне товариство “Київська Русь” (Южно-Сахалінськ). У Новосибірську функціонував ансамбль української народної пісні, а в Красноярську – хор “Барвінок” тощо⁴⁸⁷.

Як і зазвичай, помітну нішу в українській художній самодіяльності Росії займав Сірий клин. Одним із мистецьких центрів залишалося місто Омськ, де на базі Сибірського центру української культури були створені такі колективи, як Народний хор української пісні “Сірий Клин”, театральнo-художній колектив “Цвітень” (дипломант I та III ступенів фестивалю у Москві), а також вокально-інструментальний ансамбль “Водограй”, який ставав неодноразовим лауреатом всеросійських та міжнародних конкурсів і фестивалів. Згадані колективи задіяні у жанрах народного та естрадного співу. Щорічно Центр “Сірий клин” під керівництвом художнього керівника Є. П. Сенкевич разом із самодіяльними організаціями області проводив десятки творчих заходів. Станом на 1 січня 2010 р. до Народного хору СЦУК “Сірий клин” входило 20 учасників, до дитячого театру

---

⁴⁸⁴Величне свято української пісні в Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/1878-velychne-svjato-ukrainskoji-pisni-v-moskvi.html>

⁴⁸⁵Вісник товариства української культури на Кубані. – 1997. – № 3(5). – С. 2.

⁴⁸⁶Украинское обозрение. – 2003. – № 1(5). – С. 22.

⁴⁸⁷Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 96-99.

“Цвітень” – 11, а до вокально-інструментальної групи “Водограй” – 3. Також діяло вокальне тріо української пісні “Смерічка”⁴⁸⁸.

Разом із регіональним осередком українців Омська до художньої самодіяльності залучені колективи із області. Зокрема, на святкуванні 15-річчя СЦУК “Сірий клин” були присутні народні фольклорні ансамблі української пісні “Калинонька” та “Селяночка” з Одеського району Омської області, “Червона калина” з Москаленського району та хореографічний ансамбль “Забава” з Омська. Як зазначала у місцевій пресі художній керівник дитячого ансамблю “Барвінок” Т. В. Кондратьєва, без пісні не обходилося жодне місцеве українське свято⁴⁸⁹.

У 2010 році в Національному культурному центрі України в Москві за участі СЦУК “Сірий клин” було проведено виставку традиційної української вишивки. В цьому ж році на відзначенні 20-річчя створення організації “Українці Москви” за участю українських художніх колективів з Омська було репрезентовано обряд “Весілля батьків”⁴⁹⁰.

Слід зазначити, що безпосередньо в Омську популярним було проведення днів української культури. Так, у 2011 році частково власним коштом та на гроші, виділені із обласного бюджету, було проведено День національної культури “Українська хата”⁴⁹¹.

Цікавим є той факт, що представники СЦУК “Сірий клин” брали участь у заходах, організованих Омською і Тарською єпархіями РПЦ. Наприклад, під благословенням митрополита Омського і Тарського Феодосія у 2014 р. в Омську відбулася концертна програма, присвячена Різдву. Учасником заходу був Народний хор “Сірий Клин”. Зі сцени лунали колядки українською, російською та польською мовами⁴⁹².

У свою чергу на теренах Зеленого клину ще з 1986 р. в Приморському краї діяв ансамбль народного танцю “Райдуга”, до якого були долучені представники

---

⁴⁸⁸ Див.: Додаток В.

⁴⁸⁹ Ваш ОРЕОЛ. – 2012. – № 16. – С. 45.

⁴⁹⁰ Див.: Додаток В-2.

⁴⁹¹ Див.: Додаток В-1.

⁴⁹² Шаг к парнасу. – 2014. – 28 февраля. – С. 2.

українських родин регіону. До репертуару ансамблю входили різні танці народів світу, у тому числі й українські народні танці. Так, програма включала: Гопак, Буковинський парубочий, Козачок, Веселята, Березянка, Плескач та ін.⁴⁹³

Протягом 25 років існування української громади в Петропавловську-Камчатському діяли також українські колективи різного сценічного жанру. Серед них – відомий широкому загалу хор “Славянский” (колишній “Дніпро”), вокально-інструментальний ансамбль “Украинская душа”, самодіяльний театр “Мрія”, художня студія “Червона Калина” та ін.⁴⁹⁴

Отже, розвиток українського мистецтва в Росії можна простежити переважно у регіонах компактного розселення українців. Однак художні колективи формувалися й поза межами так званих українських клинів.

Наприклад, багату історію діяльності має фольклорний ансамбль “Чаровницы”, який розпочав свою діяльність у с. Казанка Республіки Башкортостан ще у 1982 р. Звісно, поява українського колективу в згаданому селі не є випадковістю, оскільки свого часу в регіон масово переселялись українці з Харківщини. У 2012 р. колектив відзначав ювілей – 30 років діяльності. На той час він уже отримав статус народного⁴⁹⁵.

На початку 1990-х років у Нижньому Новгороді в якості музичного гуртка з’явився творчий колектив “Калинове Гроно”, який здобув своє визнання лише на початку 2000-х років із приходом в ансамбль нового художнього керівника Л. І. Волдиревої. Із особистого листування з головою Нижньогородської громади української культури «Криниця» Олександром Криницьким дізнаємося, що свою діяльність гурток розпочинав із різдвяних музичних постановок “Вертеп”, а також тематичних концертів у школах. Ансамбль став лауреатом I ступеня Всеросійського конкурсу ім. О. Кошиця, одержавши звання народного. Пізніше в

---

⁴⁹³ Зелений Клин. Енциклопедичний довідник / Укл. В. А. Черномаз. – Владивосток: Вид-во Далекох. федерал. ун-ту, 2011. – С. 168.

⁴⁹⁴ Как живут камчатские украинцы [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kamchatka.aif.ru/society/kak_zhivut_kamchatskie_ukraincy

⁴⁹⁵ Черниенко Д. А., Пилипак М. А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района / Д. А. Черниенко, М. А. Пилипак. – Уфа, 2012. – С. 57.

Нижньому Новгороді було створено квартет “Горлиця”, а також тріо “Славутич” – лауреат всеросійського конкурсу “Сорочинський ярмарок” в Москві⁴⁹⁶.

У 2007 р. в Нижньому Новгороді відзначали дні української культури, де відбувалася презентація українських книг, а також виставка виробів народних майстрів. Водночас також виповнилося 10 років із моменту заснування народного ансамблю “Калинове Гроно”⁴⁹⁷. В цьому ж році ансамбль із постановою “Вертеп” виступив на території Свято-Покровського жіночого монастиря⁴⁹⁸.

Загалом у Нижньому Новгороді активно підтримували українські традиції. Це виявлялося у проведенні різдвяних вечорів із українськими колядками, вшануванні пам’яті Тараса Шевченка, що відбувалося в приміщенні обласної дитячої бібліотеки⁴⁹⁹.

У 2004 році зусиллями колективів, організованих у рамках української національно-культурної автономії “Батьківщина” у Калінінграді, було проведено перший дитячий український фольклорний фестиваль. У заході взяли участь творчі колективи української діаспори в Польщі, зокрема: ансамбль народного танцю “Думка” (керівник Ольга-Марія Сич), гурт “Сонечко” (Ніна Шелест) та ін. Також було представлено колективи з Калінінграда: гурт “Веселі нотки” (керівник Галина Пестова), ансамбль Вітерець (Юлія Ковалева) та ін.⁵⁰⁰.

Безперечно, підтримка українських звичаїв в усій їхній різноманітності була характерною більшою мірою для тих регіонів, де існували потужні українські громади.

Так, українські національні традиції підтримували в Республіці Комі. Зокрема, на базі Троїцько-Печерської української громадської організації “Доля” під керівництвом Г. М. Рубан діяв ансамбль “Доля”. Крім того, при Центрі

---

⁴⁹⁶Див.: Додаток С-1.

⁴⁹⁷Нижегородская Правда. – 2007. – 15 декабря.

⁴⁹⁸Див.: Додаток Б.

⁴⁹⁹Див.: Додаток А.

⁵⁰⁰Перший дитячий український фольклорний фестиваль [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/burshtyn-kaliningrad/306-pershij-dytjachyj-ukrajinskyj-folklornyj-festyval.html>

національних культур району працював гурток прикладного мистецтва для дітей та дорослих “Українська хата”⁵⁰¹.

Подекуди в заходах, організованих українською діаспорою Росії, брали участь художні колективи з України. Зокрема, у 1996 р. в с. Лазаревському проходили дні української культури, девиступали художні колективи “Дивоцвіт” (Вінницька обл.), “Муравський шлях” (Харків) та ін.⁵⁰². У 2002 р. до Росії завітав також український фольклорний ансамбль “Кралиця” Київського національного університету культури і мистецтв. У м. Брянську на міжнародному конкурсі “Красная горка” ансамбль став лауреатом⁵⁰³. Пізніше, у 2003 р., у м. Сочі проходили дні української культури, в результаті чого Лазаревський район міста підписав угоду про співробітництво із Луцьком. На урочистостях виступали співаки та танцюристи з Волині⁵⁰⁴. Пізніше, у 2010 р., у рамках фестивалю “Країна мрій” до Пермі завітали сучасні українські музиканти, яких запросив міністр культури Пермського краю Борис Мільграм⁵⁰⁵.

В цілому активізація українських творчих колективів у регіонах РФ спостерігалася саме в 2000-х роках. Характерно, що дисперсне розташування українців на теренах Росії не завжди призводило до зниження рівня національного творчого самовияву. Головною установою, де організації української діаспори мали змогу себе представляти на рівні центральних українських інституцій, залишався Національний культурний центр України в Москві.

Таким чином, можна констатувати, що самовираження українських громад у сфері мистецтва вирізнялося позитивною динамікою порівняно з іншими сферами культурного життя діаспори.

---

⁵⁰¹Українці в Республіке Коми [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrainakomi.ru/about-the-organization/struktrua-nca/?ELEMENT_ID=111

⁵⁰²Вісник товариства української культури на Кубані. – 1997. – № 3(5). – С. 1.

⁵⁰³Про київську “Кралицю” у Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/3524-pro-kyjivsku-kralycju-u-rosiji.html>

⁵⁰⁴Українское обозрение. – 2003. – № 1(5). – С. 11.

⁵⁰⁵Гогольфест в Пермі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/3408-gogolfest-v-permi.html>

Поряд із мистецькою складовою національного життя українців Росії важливою залишалася конфесійна сфера. Йдеться про поширеність на території Росії українського православ'я та греко-католицизму, яке, на відміну від російського, характеризувалося конфесійною толерантністю, демократизмом у системі організації, тяжінням до соборності, високим рівнем свободи у відносинах із державою та відкритістю щодо інших церков.

Після проголошення незалежності України й створення у 1992 р. Київського патріархату деякі парафії з українцями, розташовані на території Росії, вийшли зі складу РПЦ. Зокрема, першою парафією, яка вийшла з-під юрисдикції Московського патріархату, стала православна община Богоявленського собору міста Ногінська Московської області на чолі з архимандритом Адріаном (Стариною). Із грудня 1993 р. община приєдналася до Української православної церкви Київського патріархату. Пізніше, у 1994 р., на основі цієї парафії, Свято-Тихвінського жіночого монастиря та Ногінської духовної семінарії було створено Богородську єпархію УПЦ КП, оскільки старою назвою міста Ногінськ до 1930 р. був Богородськ. Своєю чергою, в 1995 р. виникло ще дві єпархії Київського патріархату: Тобольська та Білгородсько-Обоянська⁵⁰⁶. Отже, на теренах Росії існувало три єпархії УПЦ Київського патріархату. Так, в Богородській єпархії в різний час налічувалося 10 священників, 8 монахинь, а також працювала недільна школа та було налагоджене власне господарство⁵⁰⁷.

Поряд із Богородською, Білгородсько-Обоянською та Тобольською єпархіями Української православної церкви Київського патріархату протягом 2000-х років поступово розросталася й українська греко-католицька громада. Власне, під зверхністю ординарія для католиків візантійського обряду єпископа Йосипа Верта здійснювали душпастирську діяльність 18 священників греко-католицької церкви, які служили на території Москви та Московської області,

---

⁵⁰⁶ Бондаренко А. Розвиток, сучасний стан і проблеми українських церков в Росії. – [Електронний ресурс] / А. Бондаренко. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/cerkva/2366-rozvytok-suchasnyj-stand-i-problemy-ukrajinskykh-cerkov-v-rosiji.html>

⁵⁰⁷ Із особистої розмови з отцем Меркурієм – священником УПЦ КП, який довгий час працював в Богородській єпархії.

Санкт-Петербурга, Калузької, Кемеровської, Новосибірської, Омської, Томської, Тюменської, Челябінської областей та Ханті-Мансійського автономного округу. В Москві українською греко-католицькою громадою опікувався отець Олександр Сімченко. Проте основну масу його парафіян складали українські заробітчани. В регіонах Сибіру та Уралу існувало 9 греко-католицьких громад, де більшість парафіян мали українське походження. Зокрема, в Кемеровській, Тюменській та Омській областях діяло по дві громади. Крім того, по одній громаді було зосереджено у Томській, Новосибірській та Челябінській областях.⁵⁰⁸

Наприклад, в Омську діяла греко-католицька громада на базі Церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Нею опікувалися студенти-семінаристи зі Львівщини. Окрім ГКЦ, що діяла в Україні, підтримку українським греко-католикам Омська надавала американська Філадельфійська митрополія⁵⁰⁹.

Слід зазначити, що 24 серпня 2014 р. у Москві відбулася Божественна літургія у Хрестовоздвиженському храмі, приміщення якого у 1996 р. освячував владика Адріан, будучи на той час архієпископом⁵¹⁰. У тяжких умовах функціонування митрополит Адріан продовжує свою духовну службу в Московській області, хоча його єпархія у Ногінську зазнає постійного тиску. Так, місцевим віруючим негласно радять не сприяти українській православній церкві, оскільки це може ускладнити їхнє життя⁵¹¹.

Отже, в 1990-х – 2000-х рр. у Росії існували лише окремі єпархії УПЦ Київського патріархату та української греко-католицької громади, які не могли задовольнити релігійні потреби в усіх українських вірян.

Маємо зауважити, що важливе місце в духовному житті української діаспори в РФ займало вшанування великих українців. Наприклад, у рамках відзначення дня української культури в місті Калінінград 12 березня 1995 р. обласне товариство

---

⁵⁰⁸Там само.

⁵⁰⁹Греко-католицька громада в Омську [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.siryj-klyn.narod.ru/hUGKC.htm>

⁵¹⁰Божественна літургія в Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/cerkva/4974-bozhestvenna-liturgiia-u-moskvi.html>

⁵¹¹Інтерв'ю митрополита Адріана [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/cerkva/4736-ukraintsi-upts-kyivskoho-patriarkhatu-v-rosii-i-u-vsomu-sviti-v-kanun-kh-ho-svitovoho-konhresu-ukraintsiv.html>

української культури “Мрія” разом з обласною філармонією вшанувало пам’ять Тараса Шевченка⁵¹².

Традиційно Дні Шевченка відзначалися у Санкт-Петербурзі та Москві. Так, 22 травня 1995 р. у Санкт-Петербурзі на Васильківському острові було встановлено пам’ятник Тарасу Шевченку. Автором стели став Леонід Молодожанин – дійсний член Академії Королівських Мистецтв Канади українського походження (народився на Хмельниччині)⁵¹³. В культурній столиці Росії стало доброю традицією щорічне відзначення днів народження Т. Г. Шевченка. Так, у 2007 році було відзначено 193-тю річницю з дня народження видатного українського поета, письменника і художника. На заході були присутні голова Національно-культурної автономії українців Санкт-Петербурга В. Ю. Тегза, а також генеральний консул України в Санкт-Петербурзі – Микола Рудько⁵¹⁴. У 2008 р. голова місцевої автономії та генеральний консул України завітали до Академії мистецтв, де розміщена музей-квартира Шевченка⁵¹⁵.

Про рівень поваги до творчості українського письменника свідчить факт традиційних запрошень творчих колективів на заходи вшанування. Так, у Москві 9 березня 2006 р. вшанування пам’яті Тараса Шевченка проходило за участі Української народної хорової капели під керівництвом Вікторії Скопенко. На заході були присутні російські посадовці та представники центральних українських інституцій діаспори в Росії⁵¹⁶.

Пам’ять про Кобзаря активно підтримувалася українцями в багатьох регіонах Російської Федерації. Наприклад, на Кубані, в м. Краснодар у 2004 р. було відкрито перший на території Росії осередок Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка⁵¹⁷.

В Сибіру, в м. Сургуті було зведено пам’ятник Тарасу Шевченку, за що у 2011 р. автора монумента А. А. Цимбала було відзначено державною нагородою

⁵¹²Український вибір (Москва). – № 4-5. – С. 10.

⁵¹³Український кур’єр. – 1995. – № 2 – 3. – С. 1.

⁵¹⁴Українці та Петербург. – 2007. – № 2(23). – С. 14.

⁵¹⁵Українці та Петербург. – 2008. – № 2(26). – С. 22.

⁵¹⁶Бюлетень СКУ. – 2006. – № 1(6). – С. 29.

⁵¹⁷Вісник товариства української культури на Кубані. – 2004. – № 1(36). – С. 3.

згідно з указом Президента України. Урочиста подія відбулася 26 січня у Музеї імені М. Врубеля. За задумом автора пам'ятника Шевченкові він мав символізувати єднання українців Омська⁵¹⁸.

Вшановували Т. Г. Шевченка й члени діаспори м. Новосибірська. Так, у 2015 р. зусиллями регіональної української національно-культурної автономії було зведено пам'ятник славетному українському поету, на спорудження якого місцева українська громада витратила близько 3 млн. російських рублів. Станом на 2015 р. це був 31-й пам'ятник Кобзарю, встановлений у Російській Федерації. Для порівняння: в Україні таких монументів налічувалося 1256 одиниць⁵¹⁹. До речі, голова української національно-культурної автономії Новосибірська В. Павук був визнаний “Українцем року у Росії” за версією незалежного сайту діаспори “Кобза”, у тому числі й за те, що проявив неабиякий організаторський хист при спорудженні пам'ятника⁵²⁰.

Пізніше тематика шевченкознавства порушувалася на українознавчих студіях у різних містах Росії. Так, 25 квітня 2014 р. на базі Московського державного інституту міжнародних відносин було проведено третю наукову конференцію Російської асоціації українців під назвою “Українська історія, культура і національна думка у спадщині Тараса Шевченка: досвід переосмислення від XIX ст. до наших днів”. На заході виступив керівник Управління філологічної підготовки і Болонського процесу Інституту Г. Гладков, який зазначив, що викладання української мови є одним із перспективних напрямів наукової діяльності навчального закладу⁵²¹.

Подальшому просуванню україністики в Росії сприяла також голова НКОУ “Криниця” (м. Пушкіно) Тетяна Миколаївна Ключникова. Як член Консультативної ради у справах національностей при уряді Московської області

⁵¹⁸Мы вместе! – 2011. – 16 февраля.

⁵¹⁹В Новосибирске открыли памятник Шевченко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://m.kp.ua/kyev/life/514393-v-novosybyrske-otkryly-pamiatnyk-shevchenko>

⁵²⁰Визначені переможці “Кобзи” в номінаціях “Українець року у Росії” та “Українець року в Україні” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/povidomlennja-redakciji/5236-vyznachen-i-peremozhtsi-kobzy-v-nominatsiiakh-ukrainets-roku-u-rosii-ta-ukrainets-roku-v-ukraini.html>

⁵²¹Научная конференция в 200-летию Т. Г. Шевченко [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://it-shevchenko.ru/index.php/otdely/rossijskoe-shevchenkovedenie/72-nauchnaya-konferenciya-v-200-letiiu-t-g-shevchenko.html>

першого і другого скликання вона стала ініціатором низки заходів на міжнародному, федеральному та регіональному рівнях. За результатами діяльності Тетяна Миколаївна була нагороджена Президентом України орденом княгині Ольги III ступеня за значний внесок та пропаганду української культури в РФ (2013 р.). Зокрема, за підтримки Т. Ключникової було проведено українські молодіжні форуми в м. Пушкіно, Москві та Твері⁵²². Перший Український молодіжний форум Росії було проведено у 2011 р. в Москві⁵²³.

Таким чином, упродовж 1991–2010 рр. українські громади діаспори мали суперечливі результати у сфері культурного самовияву.

По-перше, у сфері освіти відбувалося факультативне викладання предметів українського циклу в Москві, Сургуті, Томську, Республіці Комі, Республіці Башкортостан, Ханті-Мансійському автономному окрузі. А в галузі вищої освіти українська мова та література вивчалася у навчальних закладах Москви, Воронежа, Красноярська, Тюмені, Томська. Проте в цілому українська мова була витіснена на периферію культурного життя в усіх регіонах Росії.

По-друге, досягнення у сфері науки видаються більш ґрунтовними. Вони полягали в написанні історії українців в Росії, вивченні української етнографії, започаткуванні усної історії сучасності тощо. Виникли українські науково-дослідні осередки в регіонах РФ. Набирала силу книговидавнича справа. Разом з тим діаспора в Росії так і не спромоглася створити свою цілісну історію, архів і бібліотеки на місцях.

По-третє, становлення української преси, навіть за наявності окремих центральних, регіональних і місцевих видань, відбувалося уповільнено через бюрократичні й матеріальні перепони на різних рівнях. Забезпеченість українською пресою різних регіонів була вкрай нерівномірною. Електронні засоби масової інформації ще не набули до 2010 року значення основного засобу комунікації українців у діаспорі. Досі бракує всеросійських газет та журналів

---

⁵²²Найширіші вітання Тетяні Ключниковій! [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/barvinok-krynusja-pushkino/4958-naishchyirishi-vitannia-tetiani-kliuchnykovii.html>

⁵²³Український молодіжний форум Росії в 2012 році хоче зібратись вдруге [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uvkr.org/news/1153>

українською мовою, які представники української діаспори з різних куточків Федерації могли би передплатити незалежно від місця проживання. Разом з тим необхідно зазначити, що відомості про наявну українську періодику повною мірою представлені на базі Національного культурного центру України та Бібліотеки української літератури в Москві.

По-четверте, мистецтво виступало одним із головних показників національної самоідентифікації українців в Росії. В усіх регіонах Росії з компактним проживанням українців діяли чисельні художні колективи з багатим національним репертуаром. Водночас на величезних теренах країни залишалися сотні населених пунктів, які не знали українських фестивалів, художніх виставок чи концертів художньої самодіяльності.

По-п'яте, в конфесійному плані українці діаспори залишалися переважно парафіянами Російської православної церкви і лише окремі єпархії, радше символічні за чисельністю віруючих, належали до УПЦ Київського патріархату та до Української греко-католицької церкви.

Слід зазначити, що українська культура на загальноросійському рівні знайшла своє відображення у роботі центральних інституцій української діаспори, серед яких яскраво виділяється Національний культурний центр України в Москві. На низовому рівні українські громади були представлені переважно творчими художніми колективами міст і сіл РФ.

Загалом культурний розвиток української діаспори в Російській Федерації можна охарактеризувати як роботу українських освітніх, наукових, просвітницьких та мистецьких колективів, які залишалися розпорошеними і мали низький коефіцієнт охоплення етнічних українців. Українські громади не мали чіткого механізму взаємодії та усталених зв'язків у масштабах країни. Подальші перспективи культурного самовияву української діаспори в Росії будуть залежати не тільки від загальнополітичної атмосфери в російському суспільстві, а й від соціально-культурної мобільності самих українців, рівня їхньої консолідації та взаємодії зі співвітчизниками в Україні.

ВИСНОВКИ

1. З'ясовано, що наукова розробка досліджуваної проблеми відбувається головним чином у руслі двох протилежних концептуальних підходів щодо тлумачення історії української діаспори в Росії: російської великодержавної та української національної. Перша, ґрунтується на триєдиноросійській міфологемі з її запереченням самого факту окремішнього існування українського народу, а отже відкидає історичність української діаспори взагалі й безпосередньо в Росії. Друга базується на визнанні українського народу об'єктивною історичною реальністю, яка в умовах відродження своєї державності закономірно поповнюється діаспорними інституціями в різних країнах світу і, зокрема, в Росії.

Комплексне обґрунтування української національної концепції й системний виклад історії вітчизняної діаспори в Росії здійснено на основі опрацювання різноманітних типів джерел, у тому числі актових, наративних, інформаційно-тлумачних, статистичних, епістолярних. Залученими є документальні матеріали вітчизняної та російської періодики, а також матеріали архівів України. В процесі особистого листування з окремими українськими осередками Росії автором зібрано унікальний особовий архів документів, що дозволив ґрунтовніше розкрити діяльність Сибірського Центру Української Культури, товариства “Джерело” з Нижнього Новгорода та інших регіональних інституцій діаспори.

2. Обґрунтовано висновок про об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії. Вона стала результатом багатовікових міграційних процесів українців як у межах однієї (російської) держави, так і в часи налагодження транскордонних зв'язків. Її зумовили також вростання українців у російський суспільний ґрунт, їх самоорганізація та збереження національної ідентичності. У цьому зв'язку окреслено ключові історичні передумови формування української діаспори в Росії: демографічні, соціокультурні та політичні. З'ясовано, що найбільш інтенсивно основи майбутньої діаспори закладалися в XVII–XX ст. Осідання українців на російських землях мало різну мотивацію. Домінуючим упродовж усієї історії був економічний фактор. Проте на переломних етапах, зокрема в часи української визвольної революції середини

XVII ст. чи руйнації Росією автономного устрою Гетьманщини, а також російської окупації західноукраїнських земель, на перше місце виступав політичний чинник переважно у його насильницькій формі.

Представлена авторська періодизація історичних передумов формування української діаспори в Росії засвідчує, що на кожному етапі до процесу переселення були залучені фактично всі соціальні верстви українців. Однак і тут визначалися домінуючі категорії населення. Так, у XVII ст. переселенці в Росію були представлені переважно селянством та козацтвом. У XVIII – на початку XIX ст. відбувалася справжня культурна експансія в Росію української інтелектуальної еліти. Наприкінці XIX – початку XX ст. знову переважала селянська міграція. Нарешті, за радянської епохи процес переселення українців набув і характеру цілеспрямованої великодержавної політики.

Підтверджено, що переважна частина українців селилася компактно, утворюючи локальну етнічну більшість на території цілих регіонів. На початку XX ст. за ними закріпилася назва «Клини»: (Малиновий клин (Північний Кавказ), Жовтий клин (Середнє та Низове Поволжя), Сірий клин (Південно-Західний Сибір) та Зелений клин (Далекий Схід). Їх населення успішно утверджувало на нових землях основні соціокультурні ознаки національної ідентичності: мову, віросповідання, господарський уклад, традиції. Саме на тому етапі загалом визріли передумови для якісної зміни своєрідного статусу українців в Росії. Національно революційні процеси 1917-1921 рр., що супроводжувались відродженням української державності, стали й часом повноцінного творення інституціолізованої вітчизняної діаспори в Росії. На її території проголошувались навіть українські народні республіки. Формалізація державності України в радянські часи формалізувала й життя діаспори, що проявилось у вихолощенні його політичної складової та обмеженні діяльності українських осередків винятково етнографічною сферою.

Проте станом на 1989 р. на території клинів проживали чисельні громади українців: на Зеленому – 620,552 тис., Малиновому – 479,500 тис., Сірому – 232,595 тис., Жовтому – 199,477 тисяч осіб. Тобто із 4,3 млн українців Росії 1,532

млн, а отже більше третини, концентрувалися в межах компактних поселень - клинів.

3. Стверджується, що з відновлення державності в Україні на початку 1990-х рр. розпочинається новий етап в історії вітчизняної діаспори в Росії. Він характеризується передусім міжнародно-правовою й політико-дипломатичною підтримкою діаспори з боку української держави та її інституційним наповненням. Відтворено динаміку інституційного розвитку діаспори на центральному (загальноросійському), регіональному та місцевому рівнях. Виділено ключові етапи розвитку українських інституцій, що охоплюють 1991 – 1998 рр. та 1998 – 2010 рр. Переломним моментом на шляху створення широкої мережі українських організацій було відкриття в 1998 р. Національного культурного центру України в Москві – одного з головних координаційних центрів діаспори. Доведено, що на основі інституцій діаспори, утворених ще в середині 1980-х рр. (товариство “Славутич” в Москві та ін.), виникли й функціонували організації, які мали розгалужену мережу структурних підрозділів по всій Росії. Ними були Об’єднання Українців Росії (ОУР) на чолі із О. Руденком-Десняком та Федеральна Національно-Культурна Автономія “Українці Росії”, очолювана В. Семененком. Під проводом останньої вже наприкінці 1999 р. перебувало 10 національно-культурних автономій українців, що були утворені в Ханті-Мансійському національному окрузі, Республіці Карелія, Пензенській та Камчатській областях, Санкт-Петербурзі, а також у містах Владивосток, Челябінськ, в інших регіонах РФ. Проте українські центральні інституції в Росії не охоплювали своїм впливом всю діаспору. Зокрема, Український Конгрес об’єднував менше половини українських громад в Росії.

Прослідковано тенденцію поступового зростання чисельності місцевих українських громад. Так, упродовж 1995 – 2013 рр. їх кількість збільшилася з 73 до 156, тобто в 2,1 рази. Серед найбільш активних громад виділялись: Саратовське земляцтво українців Поволжя (Жовтий клин, голова – А. Шелест), Товариство українців Кубані (Малиновий клин, голова – М. Сергієнко), Сибірський Центр Української Культури “Сірий клин” (на чолі із С. Вінником), Громадська

організація “Товариство української культури Хабаровського краю “Зелений клин” та інші.

Разом з тим, в досліджуваний період мережа регіональних й особливо місцевих інституцій нерівномірно охоплювала етнічний український простір в Росії. Поза територією українських клинів функціонували переважно українські установи місцевого рівня, серед яких: Об'єднання українців “Промінь” (Республіка Бурятія), Карельська республіканська громадська організація “Товариство української культури “Калина” (Республіка Карелія), громадське об'єднання “Україна” (Республіка Комі), Товариство української культури “Блакитна Десна” (Брянська область), Воронежська регіональна громадська організація “Українське товариство “Перевесло” (Воронежська область) та ін.

В ході дослідження доведено, що становище української діаспори цілком залежало від російських владних інституцій та характеру україно-російських міжнародних відносин. Показано, що в умовах загалом цілковитого правового забезпечення діяльності діаспори саме політична складова стала наріжним каменем у процесі ліквідації Російською Федерацією центральних українських інституцій після 2010 року. Проте навіть в умовах розгортання політичного курсу РФ на викорінення української діаспори, пасіонарними зусиллями діаспорян було утворено нові інституції. Серед них загальноросійський, дотепер незареєстрований, Український Конгрес Росії (26 травня 2012 р.) на чолі із Любов'ю Дяченко, регіональна сибірська громадська організація "Національно-культурна автономія українців Омської області" (квітень 2013 р.).

4. Визначено, що українська діаспора в Росії 1991-2010 рр. мала відносно сталу соціальну структуру. Після розпаду СРСР питома вага українців, що опинилися на території сусідньої держави, були вихідцями із різних областей України. Так, станом на 1989 р. найбільше українців в Росії було представлено від Донецької та Луганської областей, 10,8 та 7,1 % відповідно. Найменше ж українців Росії (до 1,3 %) були вихідцями із Західної України. При цьому близько 78 % вихідців з України розташувались у містах, а решта (22 %) - у сільській місцевості. В наступні роки подібне співвідношення залишалося сталим.

За свідченням джерел, українське населення в Росії вирізнялося відносно високим освітнім рівнем. Так, якщо загальноросійський показник вищої освіти на початку 2000-х рр. не перевищував 160 осіб на 1 тис. населення, то в українців він становив 200 осіб. До того ж, упродовж 2000–х рр. частка українців із вищою освітою зросла на 29 %, а чисельність українських фахівців із професійною середньою освітою збільшилась на 15 %.

Для української діаспори характерним був високий рівень укоріненості в країні проживання, що підтверджувалося, зокрема, високим відсотком шлюбності (до 77 %). Про це свідчив також рівень народжуваності серед українських жінок (до 98 %).

Проте зафіксована й тенденція старіння діаспори. Так, у 2000-і рр. частка українців працездатного віку в Росії скоротилася з 64 до 57,3 %.

У певному сенсі деградація вітчизняної діаспори в Росії спостерігалась і за негативною динамікою її загальної чисельності. Так, зменшення числа українців в Росії з 4,3 до 1,92 млн осіб тобто більше, ніж у два рази, не можна пояснити винятково природними та міграційними причинами. Це означає, що значна частина українців відмовилася визнавати свою національність або внаслідок політичної упередженості та конформізму, або через остаточну русифікацію.

5. Обґрунтовується висновок про те, що відносно високий рівень освіти й соціальної мобільності українців діаспори забезпечив загалом успішну їх адаптацію в російському соціально-економічному просторі.

Після 1989 р. близько 12 % українців працювали на керівних посадах в країні проживання; 13 % були інженерно-технічними працівниками; 9 % працювали у гуманітарній сфері; 4 % займали кадрові посади у війську; 21 % - становили категорію кваліфікованих робітників.

В 1990-і рр. в окремих регіонах РФ діаспорні організації намагалися налагодити підприємницьку діяльність своїх співвітчизників. Йшлося, зокрема, про можливість залучення українських підприємців до видобутку нафти та бурштину. Проте загалом участь інституцій діаспори в розгортанні підприємницької діяльності українців у Росії була малопомітною, а відтак вона

залишалася справою особистої ініціативи. На початку 2000-х рр. близько 93,9 % українців працювало у Російській Федерації за наймом. При цьому впродовж 2002 – 2010 рр. близько 40 % українців мали лише одне джерело прибутку. Українці успішно працевлаштовувалися в таких сферах діяльності як: транспорт, металообробна/машинобудівна промисловість; гірськорудна, лісообробна та нафтогазова промисловість, будівельно-монтажні й ремонтні роботи тощо.

6. Визначено основні напрями культурно-національного самовираження української діаспори, серед яких: поширення серед співвітчизників української мови, світських і релігійних традицій, діяльність художніх творчих колективів, наукове осмислення минулого українства, література і мистецтво, засоби масової інформації. Координуючу роль в процесі культурного самовираження українців в РФ відігравав Національний Культурний Центр України в Москві. Він став майданчиком для проведення численних заходів в середовищі діаспори.

В організації науково-дослідної роботи провідною установою був Український Історичний Клуб, який мав розгалужену мережу осередків в окремих регіонах РФ і сприяв дослідженням з історії українців в Росії.

Серед постійно діючих творчих колективів виділялися Народний хор української пісні “Сірий Клин”, театральнo-художній колектив “Цвітень” (дипломант I та III ступенів фестивалю у Москві), Українська народна хорова капела під керівництвом Вікторії Скопенко, а також ансамбль “Калинове Гроно” з Нижнього Новгорода, який впродовж 2000-х років став лауреатом I ступеня Всеросійського конкурсу ім. О. Кошиця, одержавши звання народного. Збереження національних традицій українців проявилось також у повсюдному вшануванні пам’яті Т. Г. Шевченка. Традиційно Дні Шевченка проходили в Санкт-Петербурзі, Москві, Новосибірську та інших містах. У 2015 р. в Росії нараховувався 31 пам’ятник Кобзарю.

Разом з тим, культурний самовияв українців супроводжувався створенням на цьому шляху штучних владних бар’єрів. Так, у Росії 1991-2010 рр. не було створено жодної української школи. Викладання предметів українського циклу залишалося факультативним і мало місце в окремих навчальних закладах, у тому

числі недільних школах Москви, Сургуту, Томська, Республіки Комі, Республіки Башкортостан, Ханті-Мансійського автономного округу. Як наслідок у 2010 р. лише 669 тис. з 1,926 млн співвітчизників у Росії (тобто 34,7 %) зафіксували як рідну українську мову. Загалом упродовж 20 років число українців, які зберегли своє ставлення до національної мови як до рідної, скоротилось на 7 %.

Спорадичний характер мало поширення україномовних ЗМІ. На всеросійському рівні були відсутні як друковані органи діаспори, так і телевізійні та радіо передачі. Лише епізодично виходили газети “Український огляд” (Москва), “Український кур’єр” (Москва). Мізерним тиражем виходили українські часописи на Камчатці, у Поволжі (Самарі), Північно-Західному Сибіру (Тюмені) та на Північному Кавказі (у Краснодарі).

Загалом, упродовж 1990-х – 2000-х років в Росії побачили світ до 30 різних видань: “Тинди-Ринди”, “Невідома газета”, журнал української фантастики “Брати”, “Інформаційний бюлетень Об’єднання українців Москви” (всі - Москва), “Криниця” (Уфа), “Рідне слово” (Челябінськ), “Українське слово” (Мурманськ), “Українська родина” (Сургут), “Козацьке слово” (Краснодар), “Український вісник” (Сиктивкар), дайджест “Забута країна” (Санкт-Петербург) та інші. Відносно регулярно виходили “Український вибір” (Москва) і “Криниця” (Уфа). Тенденція скорочення числа україномовних видань пояснювалася насамперед браком фінансової підтримки українських громад.

Не були повною мірою задоволеними й конфесійні права українців, що знайшло свій вияв у функціонуванні на території Росії лише трьох українських єпархій УПЦ КП: Богородської, Тобольської та Білгородсько-Обоянської. Натомість, українська греко-католицька церква мала у своєму розпорядженні на території Уралу та Сибіру тільки 9 громад.

7. Виявлені тенденції поступового посилення підтримки вітчизняної діаспори з боку української держави та її замороження з боку суспільства. Йдеться про політико-дипломатичну підтримку діаспори, створення на міждержавному рівні правової бази для її повноцінного функціонування, ухвалення загальнодержавних програм розвитку діаспори, консультування у галузі

інституційного будівництва. Зокрема, за участі Уряду України Бібліотека Української Літератури у Москві отримала нове велике приміщення (2006 р.). Слабкою ланкою в системі заходів, спрямованих на підтримку діаспори залишалась фінансова допомога та створення необхідної матеріальної бази. Разом з тим, вітчизняна діаспора в Росії так і не виробила механізму політичної підтримки України.

8. Доведено, що українська діаспора в Російській Федерації залишається однією з найчисельніших вітчизняних громад у світі. Проте в умовах наростаючого політичного тиску на центральні українські інституції питання подальшого розвитку української діаспори залишається відкритим.

Виходячи з необхідності збереження й подальшого розвитку української діаспори, важливими видаються пропозиції, спрямовані на реалізацію цих завдань. У межах самої діаспори є доцільним:

- створення єдиного Координаційного центру діаспори в Росії, який би опікувався організацією основних сфер її життєдіяльності та мав свої представництва на всіх регіональних рівнях;
- створення галузевих координаційних центрів діаспори за напрямками її діяльності (соціально-економічного, культурного, релігійного розвитку);
- активізація діаспорного кооперативного руху з метою поєднання ресурсів та зусиль українських громад в регіонах Росії;
- створення українських земляцтв у межах Малинового, Жовтого, Сірого й Зеленого клинів, а також у Москві та Санкт-Петербурзі;
- налагодження комунікацій із західною українською діаспорою.

На рівні державної допомоги діаспорі актуальним є :

- створення при Міністерстві закордонних справ підрозділу зв'язків зі світовою українською діаспорою та відповідним аналітичним центром. Позаштатними співробітниками центру могли б стати спеціальні представники українських інституцій, у тому числі з діаспори в Росії, керівники СКУ та УВКР;

- розгортання в Україні інформаційно-пропагандистської роботи, спрямованої на підтримку етнічних українців в Росії; створення у цьому зв'язку державного телеканалу або періодичної програми, присвячених життю діаспори у Росії;

На громадському рівні допомога діаспорі може бути зосереджена на:

- організації допомоги з боку громадських організацій України місцевим українським громадам в РФ; пошуку меценатів та спонсорських коштів для підтримки інституцій діаспори;
- відновленні практики шефської допомоги українським громадам в Росії з боку підприємств, організацій та установ України;
- залучення до підтримки діаспори волонтерського руху в Україні;
- сприяння діаспорі у виданні україномовного журналу всеросійського рівня, присвяченого життєдіяльності діаспори та її взаємозв'язкам з Україною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

I. Неопубліковані архівні джерела

Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (ГДА МЗС України)

Ф. 1, 1988 – 1998 рр.

1. Оп. 4. – Спр. 7232. Листування, пов'язане з діяльністю українських товариств дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами, 1993 р. – 84 арк.
2. Оп. 4. – Спр. 7236. Наукове співробітництво, учбові й освітні питання. Розповсюдження і вивчення української мови за кордоном, 1994 р. – 114 арк.
3. Оп. 4. – Спр. 7429. Ноти МЗС України до МЗС Російської Федерації щодо підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною та Росією, 1994 р. – 5 арк.
4. Оп. 4. – Спр. 6888а. Українці за межами України (закордонне українство), 1992 р. – 169 арк.

Ф. 1, 2003 – 2006 рр.

5. Оп. 6. – Спр. 15153. Інформаційно-культурні центри України за кордоном, 2005 р. – 67 арк.
6. Оп. 6. – Спр. 15538. Організація української громади за кордоном, 2005 р. – 40 арк.
7. Оп. 6. – Спр. 15543. Задоволення національно-культурних потреб української національної меншини в інших державах, 2005 р. – 188 арк.
8. Оп. 6. – Спр. 15545. Забезпечення реалізації Державної програми “Закордонне українство”, 2005 р. – 15 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДІАК України)**

Ф. 442, Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, 1827 – 1916 рр.

9. Оп. 788-А. – Спр. 365 Справа про реорганізацію університету св. Володимира. Іменний список студентів Київського університету, призначених у Петербурзький університет, 1838 – 1839 рр. – 74 арк.

Ф. 486, Київська палата цивільного суду, 1782 – 1880 рр.

10. Оп. 1. – Спр. 6814 Указ Сенату про затвердження положення про управління Донським Військом, 1836 р. – 270 арк.

Ф. 365, Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини, 1914 – 1915 рр.

11. Оп. 1. – Спр. 185 Сообщение помощнику начальника Управления в г. Станиславе от 3 мая 1915 г. о предписании Министра внутренних дел направлять лиц, высылаемых из районов состоящих на военном положении, исключительно в Енисейскую губернию, 1915 р. – 1 арк.

Ф. 1196, Київський відділ Російського військово-історичного товариства

12. Оп. 1. – Спр. 125 Карта Дальнего Востока со статистическими сведениями хозяйственного и военного характера, 1906 р. – 1 арк.

Ф. 711, Київська духовна академія

13. Оп. 2. – Спр. 546 – 547 Дела о поездке архимандрита Амвросия для чтения проповедей в Леценский Петропавловский монастырь, 1822 р. – 4 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

Ф. 1, Верховна Рада України, 1917 – 2002 рр.

14. Оп. 2. – Спр. 3146 Доповідь Курського губерньського відділу народної освіти про стан освітньої роботи серед національних меншостей в губернії, 1925 – 1926 рр. – 31 арк.

Ф. 166, Міністерство освіти України, 1917 – 2000 рр.

15. Оп. 10. – Спр. 1571 Заяви вчителів, проживаючих на Україні, про надсилку їх на педагогічну роботу в братні республіки СРСР, 1932 р. – 186 арк.

**Ф. 3766, Міністерство закордонних справ Української держави, м. Київ, 1918
р.**

16. Оп. 1. – Спр. 141 Листування по дипломатичним зносинам з урядом Кубані – про призначення українських представників і їхні документи, заключення економічного і поштового договорів, торговельні операції, по справам окремих громадян. Листи Чорноморської української ради про українців на Кубані, 1918 р. – 72 арк.

II. Актові джерела

17. Віденська Декларація від 25.06.1993 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_189
18. Доклад Российской Федерации о выполнении положений Рамочной Конвенции о защите национальных меньшинств (2000) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://ipolitics.ru/articles/database/global/analiticheskie_otche/doklad_rossiyskoij_federatsii_o_vyipolnenii_poloz.shtml
19. Договор от 19 ноября 1990 г. между Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой и Украинской Советской Социалистической Республикой // Ведомости СНД и ВС РСФСР. – 1990. – № 27.
20. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_006
21. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
22. Закон України “Про правовий статус закордонних українців” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1582-15/ed20120209>
23. Конституция Российской Федерации (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г., с поправками) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/rf/chapter/2/#block_2000
24. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996, № 909) [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>
25. Конституція України. – Х., 2008. – 46 с.
26. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. – Т. 54. – 59884а.

27. Постанова Кабінету Міністрів України “Про створення Культурного центру України в Москві” (від 14 травня 1993 р., № 350, Київ) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/350-93-%D0%BF>
28. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Російською Федерацією [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_015
29. Постанова Кабінету Міністрів України “Про створення Культурного центру України в Москві” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/350-93-п>
30. Постанова Верховної Ради України “Про Основні напрями зовнішньої політики України” [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T336000.html
31. Постанова КМУ від 22 січня 1996 р. №119 Про державну програму “Українська діаспора на період до 2000 р.” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=119-96-%EF>
32. Постанова Кабінету Міністрів від 26 липня 2006 р. N 1034 Київ Про затвердження “Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року” [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1034-2006-п>
33. Постанова Верховної Ради України Рекомендації парламентських слухань на тему: “Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці” [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/International/2001_9.php
34. Постановление ГД ФС РФ “О проекте Федерального закона “О национальных меньшинствах в Российской Федерации” [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://news-city.info/akty/law-05/tekst-gr-trud-norma.htm>
35. Рамкова Конвенція про захист національних меншин від 1.02.1995 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_055

36. Розпорядження Президента України Про Всесвітній форум українців у місті Києві [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_5d/pg_ifgsxi.htm
37. Резолюція V Всесвітнього Форуму українців [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/objednannja-ukrajinciv-rosiji/3858-rezoljucija-v-vsesvitnogo-forumu-ukrajinciv.html>
38. Рекомендація працівників-мігрантів (переглянута в 1949 році) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_171
39. Розпорядження Кабінету Міністрів від 22 червня 2011 року №572-р Про схвалення Концепції Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2015 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/572-2011-p>
40. Сибирские переселения. Документы и материалы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sibistorik.narod.ru/project/peres1/index.html>
41. Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о дальнейшем развитии межгосударственных отношений. Дагомыс, 23 июня 1992 года. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sevkrimrus.ru/docs/5-russia/136-soglashenie-dagomys-23-06-1992>
42. Указ Президента Российской Федерации об утверждении Концепции государственной национальной политики Российской Федерации [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bulgars.ru/np/cnp.htm>
43. Указ Президента України “Про Національну програму “Закордонне українство” на період до 2005 року” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/892/2001>
44. Указ Президента України.
«Про Національну концепцію співпраці із закордонними українцями» від 13 жовтня 2006 року № 875/2006 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/8111.htm>

45. Федеральный Закон РФ “О Национально-культурной автономии”
[Электронный ресурс] – Режим доступа:
<http://www.minnac.ru/minnac/info/13882.html>

III. Наративні джерела

46. Библиотека украинской литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа:
<http://www.mosbul.ru/history.shtml>

47. Доклад Российской Федерации о выполнении положений Рамочной Конвенции о защите национальных меньшинств (2000) [Электронный ресурс] –
Режим доступа:
http://ipolitics.ru/articles/database/global/analiticheskie_otche/doklad_rossiyskoij_federa tsii_o_viipolnenii_poloiz.shtml

48. Заявление Союза Землячеств Украины, Союза православных братств [Электронный ресурс] – Режим доступа:
<http://bersenevka.info/patriotic%2029.01.2014.shtml>

49. Звіт про роботу Національного культурного центру України в Москві за 2013 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/zviti/>

50. Звіт про IV Всесвітній форум Українців [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.oocities.org/finukr/ivforum.htm>

51. Звітна доповідь голови Федеральної національно-культурної автономії "Українці Росії", голови Об'єднання Українців Росії, О. Руденко-Десняка [Електронний ресурс] – Режим доступу:

52. Мапа Жовтий Клин [Електронний ресурс] – Режим доступу:
http://kalusz.io.ua/s120685/mapa_jovtiy_klin

53. Научно-просветительский институт Тараса Шевченко [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://it-shevchenko.ru/index.php/ytsh/6-orenburg-shevchenkovskij.html>

54. Національний культурний центр України у м. Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/magazin-ukraïnska-kniga/>

55. Посольство України в Російській Федерації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://russia.mfa.gov.ua/ua/embassy/history>
56. Региональная Общественная Организация “Землячество Киевлян” [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://xn----dtbhbhino.xn--p1ai/about3.html>
57. Резолюція V Всесвітнього Форуму українців [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/objednannja-ukrajinciv-rosiji/3858-rezoljucija-v-vsesvitnogo-forumu-ukrajinciv.html>
58. Світовий Конгрес Українців [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org/index.php/id/231>
59. Список делегатів і офіційних гостей на X Світовий Конгрес Українців (Росія) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukroglyad.com/Audio/Photo/spisok_delegativ.pdf
60. Український музичний салон [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/bez-rubriki/ukraïnskij-muzichnij-salon-3/>
61. УВКР [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.uvkr.org/about>

IV. Інформаційно-тлумачні джерела

62. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=1
63. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения республик СССР по полу и национальности [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=1
64. Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=1
65. Всероссийская перепись населения 2002 года. Население по месту рождения и месту проживания на территории Российской Федерации [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_pob_02.php

66. Всесоюзная перепись населения 1989 г. Распределение населения СССР и союзных республик по уровню образования и возрасту [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_edu_89.php?reg=2
67. Всероссийская перепись населения 2002 года. Возрастно-половой состав и состояние в браке [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=31>
68. Демографический ежегодник России. 2002: Стат. сб. / Госкомстат России. – М., 2002. – 397 с.
69. Демографический ежегодник России. 2010: Стат. сб. / Росстат. – М., 2010. – 525 с.
70. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
71. Демографічна карта розселення українців у Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/doslidzhennja/506-demografichna-karta-rozselennja-ukrajinciv-u-rosiji-ukr.html>
72. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – 518 с.
73. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II). – Париж, Нью-Йорк, 1980. – Т.9. – С. 3200 – 3600.
74. Енциклопедія української діаспори. – Т. 4. / Голов. ред. В. Маркусь. – Київ; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995.
75. Прогноз численности населения Российской Федерации на среднесрочную перспективу (полностью опубликовано в докладе Института экономики переходного периода. Экономико-политическая ситуация в России. Январь 2007) [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0277/analit02.php>
76. Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – 183 с.
77. Труд и занятость в России. 2007: Стат. сб. / Росстат. – М., 2007. – 611 с.

78. Труд и занятость в России. 2013: Стат.сб. / Росстат – М., 2013. – 661 с.
79. Філософська думка в Україні: бібліографічний словник. – К., 2002. – С. 162-164.
80. Українці зарубіжжя та Україна: Довідник / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов. – К.: Знання, 2007. – 399 с.

V. Матеріали преси

81. Батьківщина. – 2001. – № 5(11).
82. Батьківщина. – 2002. – № 8(20).
83. Бюлетень СКУ. – 2005. – №1(4).
84. Бюлетень СКУ. – 2004. – № 1(2).
85. Бюлетень СКУ. – 2004/2005. – № 2(3).
86. Бюлетень СКУ. – 2005. – № 1(4).
87. Бюлетень СКУ. – 2006. – № 1(6).
88. Бюлетень СКУ. – 2006. – № 2(7).
89. Ваш Ореол. – 2012. – № 16.
90. Вісник товариства української культури на Кубані – 2004. – № 1(36).
91. Вісник товариства української культури на Кубані. – 1997. – № 3(5).
92. Голос ветерана. – 2006. – № 42(265).
93. Інститут Тараса. – 2001. – № 17.
94. Мы вместе! – 2011. – 16 февраля.
95. Нижегородская Правда. – 2007. – 15 декабря.
96. Резолюція ЦК КП(б)У про підсумки Українізації//Вісті ВУЦВК. – 1927. – 19 квітня.
97. Руденко-Десняк А. «Я не люблю слово борьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык» / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля.
98. Самостійна Кубань. 94 роки проголошення незалежності//Історична правда – 2012. – 16 лютого.
99. Семененко В. “Российско-украинские отношения обречены на улучшение” / В. Семененко //Еженедельник 2000. – 2009. – 13 ноября.

100. Український вибір (Москва). – 1995. – № 1.
101. Український вибір. – 1995. – № 2-3.
102. Український вибір (Москва). – № 4-5.
103. Український кур'єр. – 1995. – № 1.
104. Український кур'єр. – 1995. – № 2-3.
105. Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 2.
106. Українська Народна Республіка: орган Української Ради на Закавказзі. – 1918. – № 3.
107. Украинское обозрение. – 2002. – № 1(3).
108. Украинское обозрение. – 2003. – № 1(5).
109. Украинское обозрение. – 2006. – № 1-2.
110. Українці та Петербург. – 2005. – № 4(15).
111. Українці та Петербург. – 2007. – № 2(23).
112. Українці та Петербург. – 2007. – № 3(24).
113. Українці та Петербург. – 2008. – № 2(26)
114. Українці в РСФРР//Вісті ВУЦВК. – 1930. – 20 липня.
115. Українці в союзних республіках//Вісті ВУЦВК. – 1930. – 9 січня
116. Хвиля України: Український щотижневий часопис. – 1917. - № 1.
117. Чорноморець. – 1938. – № 1.
118. Чорноморець. – 1939. – Ч. 3.
119. Шаг к парнасу. – 2014. – 28 февраля.

VI. Епістолярні джерела

**Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України
(ГДА МЗС України)**

Ф. 1, 1988 – 1998 рр.

120. Оп. 4. – Спр. 7232. Листування, пов'язане з діяльністю українських товариств дружби та культурних зв'язків з зарубіжними країнами, 1993 р. – 84 арк.
121. Особовий архів автора дисертації Волкова В. О.

Листування із керівниками українських організацій в РФ (Матеріали СЦУК “Сірий Клин”), 2013 – 2015 рр.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)**

**Ф. 3766, Міністерство закордонних справ Української держави, м. Київ, 1918
р.**

122. Оп. 1. – Спр. 141 Листування по дипломатичним зноси́нам з урядом Кубані – про призначення українських представників і їхні документи, заключення економічного і поштового договорів, торговельні операції, по справам окремих громадян. Листи Чорноморської української ради про українців на Кубані, 1918 р. – 72 арк.

ЛІТЕРАТУРА

І. Монографії

123. Абдулатипов Р. Г. Российская нация: Этнонациональная и гражданская идентичность россиян в современных условиях / Р. Г. Абдулатипов. – М., 2005. – 290 с.
124. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на Півдні України 1775 – 1869 / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – О.: Маяк, 1995. – 55 с.
125. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей: Монографія / Д. Д. Білий. – Львів – Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
126. Васільєв І. Ю. Украинское национальное движение и украинизация на Кубани 1917 – 1932 гг. / И. Ю. Васильев. – Краснодар, 2010. – 215 с.
127. Вдовенко С.М. Закордонне українство в національному державотворчому процесі: ідентифікація, організація, взаємовідносини / С. М. Вдовенко – Ч., 2004. – 209 с.
128. Вдовин А. И., Зорин В. Ю., Никонов А. В. Русский народ в национальной политике. XX век / А. И. Вдовин, В. Ю. Зорин, А. В. Никонов. – М., 1998.
129. Вербець В. В., Субот О. А., Христюк Т. А. Соціологія: Навчальний посібник / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К.: КОНДОР, 2009. – 550 с.
130. Винниченко І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / І. Винниченко. – Житомир: РВДП "Льонок", 1992.
131. Губарець В. В. Преса і книга діаспори. З історії видавничої діяльності українського зарубіжжя / В. В. Губарець. – К. : Університет “Україна”, 2008. – 266 с.
132. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
133. Євтух В., Камінський Є., Ковальчук О. та ін. Зберігаючи українську самобутність / В. Євтух, Є. Камінський, О. Ковальчук. – К., 1992. – 100 с.

134. Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Євтух. – К.: Стилос, 2000. – 236 с.
135. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – 170 с.
136. Ідзьо В. Українська діаспора в Росії / В. Ідзьо. – Львів, 2002. – 304 с.
137. Катаргіна Т.І. Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурницька спадщина / Кер.авт.кол. В.О. Горбик. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 276 с.
138. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – 658 с.
139. Культурний центр України в Москві. – Москва: ОЛМА Медіа Групп, 2008. – 524 с.
140. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: Навчальний посібник / Н. В. Коваліско. – Львів: «Магнолія 2006», 2009. – 328 с.
141. Лановик Б. Д., Траф'як М. В., Матейко Р. М., Матисякевич З. М. Українська еміграція від минушини до сьогодення / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко. – Тернопіль: Чарівниця, 1999.
142. Лихачев Д. С., Макоголенко Г. П. История русской литературы в 4 т. Т. 1.: Древнерусская литература. Литература XVIII века / Отв. ред. Д. С. Лихачев, Г. П. Макоголенко. – М.: Наука, 1980. – 313 с.
143. Макаренко П. Л. З життя Кубані під комуністичною владою в 1920 – 1925 рр. / П. Л. Макаренко. – Прага: Вид. Громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927 р. – 120 с.
144. Макаренко П. Про діяльність Громади кубанців в Чехословацькій республіці від 1.11.1921 до 1.11.1926 / П. Макаренко. – Прага, 1927. – 74 с.
145. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 Т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: “Дмитрий Буланин”. – Т. 2. – 566 с.
146. Мазука Л. І. Українська держава та світове українство: актуальні питання, потенціал і перспективи взаємодії / Л. І. Мазука. – К.: НІСД, 2013. – 32 с.

147. Осипова Н. П., Воднік В. Д., Клімова Г. П. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
148. Полетаев В. Э. Государство и бизнес в России: инновации и перспективы / В. Э. Полетаев. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 282 с.
149. Полоскова Т. Современные диаспоры: внутривыполитические и междунароные проблемы / Т. Полоскова. – М., 2000.
150. Полоскова Т. В. Современные диаспоры: внутривыполитические и междунароные аспекты / Т. В. Полоскова. – М.: Науч. кн., 1999. – 252 с.
151. Попков В. Д. Феномен этнических диаспор // В. Д. Попков. – М.: ИС РАН. – 2003. – 340 с.
152. Романов М. В., Степанова М. В. Национальный вопрос в российской общественно-политической жизни / М. В. Романова и В. В. Степанова. – М.: Общественная палата РФ, 2013. – 168 с.
153. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Вид. 3-є, доповнене / В. Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 560 с.
154. Сергійчук В. І. “Українізація Росії”. Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923 – 1932 роках / В. І. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – 336 с.
155. Тишков В. А. Единство в многообразии: публикации из журнала “Этнопанорама” 1999 – 2011 / В. А. Тишков. – 2-е изд., перераб. и доп. – Оренбург: Издательский центр ОГАУ, 2011. – 232 с.
156. Тишков В. А., Амелин В. В., Степанов В. В. Межэтнические отношения и религиозная ситуация в Приволжском федеральном округе. Экспертный доклад за первое полугодие 2015 года / В. А. Тишков, В. В. Амелин, В. В. Степанов. – М.-Оренбург: ООО ИПК “Университет”, 2015. – 161 с.
157. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі / В. П. Трощинський, А. А. Шевченко. – Т. 15. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 351 с.
158. Цимбалістий П. Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII – XVIII ст.) / П. Цимбалістий. – Мюнхен-Рим-Париж, 1966. – 178 с.

159. Чернієнко Д. А., Пилипак М. А. Село Казанка и украинцы Альшеевского района / Д. А. Чернієнко, М. А. Пилипак. – Уфа, 2012. – 134 с.
160. Vic Satzewich, The Ukrainian Diaspora (London, 2002). 271 p.

III. Статті

161. Ажнюк Б. Українська мова в Приморському краї: стан і перспективи/Б. Ажнюк // Українська діаспора. – 1997. – Ч. 7. – С. 49-56.
162. Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40х годах / Н. Ф. Бугай // История СССР. – 1989. – №6.
163. Бабенко В., Бабенко С. Українці Башкортостану: основні тенденції етнокультурного розвитку (кінець XIX – поч. XXI ст.) / В. Бабенко, С. Бабенко // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 4. – С. 39-47.
164. Бондаренко А. Розвиток, сучасний стан і проблеми українських церков в Росії. – [Електронний ресурс] / А. Бондаренко. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/cerkva/2366-rozvytok-suchasnyj-stan-i-problemy-ukrajinskyh-cerkov-v-rosiji.html>
165. Брацун В. В. Державна програма «Українська діаспора до 2000 р.» та її значення для трудових мігрантів–громадян України на території Російської Федерації [Електронний ресурс] / В. В. Брацун – Режим доступу:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_56/Gileya56/I30_doc.pdf
166. Винниченко І. До історії шефства над районами Далекого Сходу / І. Винниченко // Українська діаспора. – Київ-Чикаго. – 1994. – № 5. – С. 74-82.
167. Винницький М. “Україна і діаспора – процес формування світового українства” [Електронний ресурс] / М. Винницький – Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/lib/diaspora.html>
168. Гнатюк В. Р. Українці Росії у ХХІ столітті: під імперським пресом / В. Р. Гнатюк // Національний університет “Львівська політехніка” – 2013. – С. 219-225.
169. Греко-католицька громада в Омську [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.siryj-klyn.narod.ru/hUGKC.htm>

170. Демографічна карта розселення українців у Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/doslidzhennja/506-demografichna-karta-rozselennja-ukrajinciv-u-rosiji-ukr.html>
171. Ерохин И. Ю. Политическое состояние кубанской казачьей эмиграции / И. Ю. Ерохин // Фундаментальные и прикладные исследования: проблемы и результаты. – 2013. – № 8.
172. Жовтий С. А. Участь українців у розвитку освіти в Росії в першій половині XVIII ст. [електронний ресурс] / С. А. Жовтий – Режим доступу: <http://memorial.kiev.ua/statti/894-uchast-ukrajinciv-u-rozvytku-osvity-v-rosiji-v-pershij-polovyni-xviii-stolittja.html>
173. Зав'ялов А. “Кажете, на українську в Росії немає попиту? Мушу вас розчарувати!” [Електронний ресурс] / А. Зав'ялов. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/klekit-irkutsk/4714-kazhete-na-ukrainsku-v-rosii-nemaie-popytu-mushu-vas-rozcharuvaty.html>
174. Ідзьо В. Історико-статистичний аналіз джерел чисельності українського населення в Росії (XVII-XXI ст.) [Електронний ресурс] / В. Ідзьо. – Режим доступу: <http://www.товарищ.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1695-ukrajinci-v-rosijskij-derzhavi.html>
175. Ідзьо В. Тиск влади і спецслужб лише додає сили [Електронний ресурс] / В. Ідзьо. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/7726-viktor-idzo-tisk-vladi-i-specsluzhb-lishe-dodaye-snagi.html
176. Іваненко В. В., Кавун М. Е. Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис, 2010. – Вип. 1. – С. 46-50.
177. Кошман Т.В. Влияние сибирской железной дороги на переселение в степной край (1896 - 1896 гг.) [Электронный ресурс] / Т. В. Кошман. – Режим доступа: <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/3972/blyanie-severskii.pdf>

178. Кузьменко В. Б. До історії формування північно-східного та східного кордонів України (1917 – 1925 рр.) / В. Б. Кузьменко // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4(16). – С. 26-30.
179. Кудрин А., Гурвич Е. Новая модель роста для российской экономики / А. Кудрин, Е. Гурвич // Вопросы экономики. – 2014. – № 12. – С. 4-36.
180. Лазур Я. В. Поняття, ознаки та види національно-культурної автономії / Я. В. Лазур // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 24. – С. 393- 400.
181. Лавров С. Россия является второй страной в мире по числу мигрантов. [Электронный ресурс] / С. Лавров. – Режим доступа: <http://www.rosbalt.ru/main/2015/06/01/1403975.html>
182. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К., 1994. – С. 125-129.
183. Малюська А. Проблеми функціонування міжнародних механізмів захисту прав та свобод національних меншин на регіональному рівні (на прикладі українського прикордоння) [Електронний ресурс] / А. Малюська – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/minzv/20.pdf>
184. Мазука Л. І. Українська діаспора в Росії: актуальні проблеми збереження національної ідентичності / Л. І. Мазука // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). – С. 91-102.
185. Научная конференция в 200-летию Т. Г. Шевченко [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://it-shevchenko.ru/index.php/otdely/rossijskoe-shevchenkovedenie/72-научная-конференция-в-200-летию-т-г-шевченко.html>
186. Овдін О. Державне регулювання міграційного руху з України до Сибіру, Середньої Азії та Далекого Сходу на початку ХХ ст. / О. Овдін // Державне управління та місцеве самоврядування . – 2013. – Вип. 1. – С. 157-168.
187. Паин Э. Россия между империей и нацией / Э. Паин // Pro et Contra. – 2007. – Май-Июнь. – С. 42-59.
188. Пасічник І. Кубань у державотворчих поглядах Павла Скоропадського / І. Пасічник // Емінак. – 2016. – № 2 (14). – С. 40-49.

189. Попок А. Глушко Юрій / А. Попок // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2005. — С. 124-125.
190. Попок. А. А. Малиновий Клин [Електронний ресурс]/ А. А. Попок. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Malinovy_klyn
191. Попок А. А. Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. / А. А. Попок // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 54-68.
192. Петровський А. Формування кордону Російської імперії з Китаєм у XVIII – XIX ст. [Електронний ресурс] / А. Петровський — Режим доступу: <http://kuprienko.info/etrovs-kij-a-formuvannya-kordonu-rosijs-koyi-imperiyi-z-kitayem-u-xviii-hih-st/2/>
193. Полумисна О. О. Діяльність журналу “Украинская жизнь” (1912 – 1917) в оцінці українських і російських періодичних видань початку ХХ століття / О. О. Полумисна // Вісник Харківського національного університету. — 2010. — № 910. — С. 412-415.
194. Пономаревський С. Особливості розбудови українського шкільництва в Росії у 1923 – 1932 роках (на прикладі центральних областей) / С. Пономаревський // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. — 2012. — Вип. 40. — С. 277-283.
195. Попок А. А. Українці в суміжних пострадянських державах: на шляху до нової ідентичності / А. А. Попок // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. — Д.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2007. — № 2 (28). — С. 38-44.
196. Пешкова В. М. Инсценирование “украинскости”: некоторые культурные практики репрезентации этнических различий в современной Москве / В. М. Пешкова // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2005. — Т.8. — № 1. — С. 136-148.
197. Представники української національно-культурної автономії встановили пам’ятник Шевченку в Новосибірську [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/world/countries/predstavniki-ukrajinskoji-natsionalno-kulturnoji-avtonomiji-vstanovili-pam-jatnik-shevchenku-v-novosibirsku-71568.html>

198. Ратушний М. Інтереси етнічних українців у Росії ігноруються [Електронний ресурс] / М. Ратушний. – Режим доступу: http://ukrros.info/news/index.php?ELEMENT_ID=4190
199. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1(496). – С. 34-51.
200. Росія хоче кинути за ґрати керівника української громади Федеральної національно-культурної автономії українців Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.una-unso.org/av/mainview.asp?TT_id=27&TX_id=1769
201. Руденко-Десняк А. Я не люблю слово боротьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля.
202. Сидоренко Т. Н. Социально-экономические предпосылки возникновения и развития кооперации на Кубани в конце XIX – начале XX вв. / Т. Н. Сидоренко // Историчний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. — Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. — Вип. 12. — С. 89-95.
203. Сушко О. В. Становлення та розвиток українських національно-культурних об'єднань і організацій Російської Федерації 20-х – початку 30-х рр. XX ст. / О. В. Сушко // Вісник Кам'янець-Подільського Національного Університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2010. – Вип. 3. – С. 446-452.
204. Семко В. Л. Українська діаспора в Російській Федерації: стан та перспективи [Електронний ресурс] / В. Л. Семко. — Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/21/21/semko.pdf
205. “Справа бібліотекарів”: слідство вимагає анкетні дані читачів БУЛ в Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/1998392-sprava-bibliotekariv-slidstvo-vimagae-anketni-dani-citaciv-bul-v-moskvi.html>
206. Тарасов-Камчатский Ю. Сельскохозяйственные промыслы [Электронный ресурс] / Ю. Тарасов-Камчатский – Режим доступа: <http://www.proza.ru/2012/01/30/333>

207. Традиційна культура і побут українців Волгоградської області [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/6-informacija-analityka/doslidzhennja/3238-tradycijna-kultura-i-pobut-ukrajinciv-volgogradskoj-oblasti.html>
208. Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>
209. Українській національно-культурній автономії Санкт-Петербургу – 15! [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinski-novyny-s-peterburg/4378-ukrainskii-natsionalno-kulturnii-avtonomii-sankt-peterburhu-15.html>
210. Український Історичний Клуб міста Москви: деякі підсумки десятилітньої роботи [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinskyj-istorychnyj-klub/1011-ukrajinskyj-istorychnyj-klub-mista-moskvy-dejaki-pidsumky-desjatylyitnoji-roboty.html>
211. У Росії створять нове національне об'єднання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/65614>
212. У Москві створено Український Конгрес Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/u_moskvi_stvoreno_ukrayinskiy_kongres_rosiyi.html
213. У Сибіру заснували три українські громадські організації [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/65259>
214. У Росії зареєстрували українську громадську організацію [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/77978>
215. Українофобія в дії: ОУР ліквідовано [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://14dss.org.ua/news.php?item.827.6>
216. Українські книги в Москві [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinska-kultura-v-rf/3076-ukrajinski-knygy-v-moskvi.html>
217. Украинцы в Республике Коми [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrainakomi.ru/about-the-organization/struktrua-nca/?ELEMENT_ID=111

218. Українська діаспора у Росії скаржиться на “зачистки” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/ukrayinska-diaspora-v-rosiyi-poskarzhilasya-na-zachistki.html>
219. Українська недільна школа імені Павла Поповича [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ukrcentr.ru/ukraïnska-nedilna-shkola-imeni-pavla-popovicha/>
220. Український огляд [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukroglyad.com/news/iz_zhittja_diaspori/2013-07-30-2300
221. У Москві пройшла конференція дитячих робіт з україністики [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2005679-u-moskvi-projsla-konferencia-ditacih-robit-z-ukrainistiki.html>
222. Українці у Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://russia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ru/ukrainians-in-ru>
223. Українська Правда “Росія ліквідує ще одне об’єднання українців” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2011/01/19/5806898/>
224. Хлынина Т. П. Украинская диаспора Ростовской области: механизмы и практика поддержания этнического самосознания / Т. П. Хлынина // Былые годы. – 2012. – № 2 (24). – С. 62-68.
225. Цой Ю. М. Діяльність української петербурзької громади в контексті революційних подій 1905 р. [Електронний ресурс] / Ю. М. Цой – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1646>
226. Чорномаз В. До 125-річчя початку масового переселення українців на Далекий Схід [Електронний ресурс] / В. Чорномаз – Режим доступу: <http://www.ukrainistika.ru/wp-content/uploads/ch008.pdf>
227. Чорномаз В. “Юрій Глушко-Мова – провідник українського руху на Зеленому Кліні” [Електронний ресурс] / В. Чорномаз. – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/gorlycja-vladyvostok/1913-providnyk-ukrajinskogo-ruhu-na-zelenomu-klyni.html>
228. Чому Росія взялася за ліквідацію українських організацій? Інтерв’ю із Валерієм Семененком [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/7258-chomu-rosiya-vzyalasya-zalikvidaciyu-ukrayinskix-organizacij-intervyu-z-valeriyem-semenenkom.html

229. Шаповал Л. І. Козаки-переселенці з Полтавщини на Кубань: побут та устрій // Л. І. Шаповал // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 2. – С. 85-92.

230. Шиян Р. Чорноморське козаچه військо 1788-1792 роки [Електронний ресурс] / Р. Шиян – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/s/shiyan_chernomvoisko.htm

231. Шульга І. Українці Низового Поволжя та їх національне самовизначення [Електронний ресурс] / І. Шульга. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/128456789/17533/03-Shulga.pdf?sequence=1>

232. John-Paul Himka A Central European Diaspora under the Shadow of World War II: The Galician Ukrainians in North America//Australian History Yearbook. 2006. P. 17 – 31.

ДОДАТКИ

Таблиця 1. Динаміка чисельності українців у Росії в регіонах їх компактного проживання (1959 – 2002 рр.)⁵²⁴

Територія компактного проживання українців	1959 р.	1979 р.	1989 р.	2002 р.
<i>Малиновий клин (Північний Кавказ):</i> переважно Краснодарський край, Республіка Адігея, Ставропольський край, Карачасво-Черкеське Республіка, південна частина Ростовської області	388 тис.	398 587	479 500	308 574
<i>Жовтий клин (Низове Поволжя):</i> Астраханська, Волгоградська, Саратовська області	196 140	197 723	199 477	136 143
<i>Сірий Клин (Південно-Західний Сибір):</i> Омська, Новосибірська області, частково Алтайський край	302 147	224 689	232 595	164 377
<i>Зелений Клин (Далекий Схід):</i> Приморський, Хабаровський край; Амурська, Камчатська, Магаданська, Сахалінська області; Якутська АРСР (Респ. Саха)	441 531	493 013	620 552	269 557
<i>Урал:</i> Курганська, Оренбурзька, Пермська, Свердловська, Челябінська області.	532 442	442 388	442 756	246 584
<i>Східно-Сибірський економічний район</i> (Красноярський край, Іркутська, Читинська обл.)	216 957	226 967	279 482	134 136
<i>Північ та Північно-Західний регіони Європейської Росії:</i> Архангельська, Вологодська, Мурманська області; Карельська	325 316	375 924	602 754	377 456

⁵²⁴Складено за: Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 64 – 107; Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89.php?reg=18; Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_79.php?reg=8; Всероссийская перепись населения 2002 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php?reg=78

АРСР (Республіка Карелія), Комі АРСР (Республіка Комі); м. Ленінград (Санкт-Петербург) та Ленінградська обл., Новгородська, Псковська, Калінінградська обл.				
<i>Центральний економічний район:</i> Брянська, Володимирська, Івановська, Калузька, Костромська області, м. Москва та Московська область, Орловська, Рязанська, Смоленська, Тверська, Тульська, Ярославська області.	387 090	558 080	674 769	579 446

Таблиця 2. Динаміка чисельності українців у Москві та Ленінграді⁵²⁵

Місто	1926 р.	1959 р.	1979 р.	1989 р.	2002 р.
Москва	16 000	115 489	206 875	252 670	253 644
Ленінград	11 000	57 419	117 412	150 982	87 119

Таблиця 3. Чисельність українців в Росії в другій половині XIX – поч. XXI ст. (тис. осіб)⁵²⁶

Країна	1858 р.	1897-1900 рр.	1910-1917 рр.	1926-1931 рр.	1939 р.	1979 р.	1989 р.	1999-2002 рр.	2010 р.
Росія	1923,2	3617,4	5778,0	6949,2	3204,4	3657,6	4360,0	2943,5	1900,0

⁵²⁵ Таблицю складено за: Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів: Світ, 1992. – С. 98 – 103; Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89.php?reg=18; Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_79.php?reg=8; Всероссийская перепись населения 2002 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php?reg=78

⁵²⁶ Таблицю складено за: Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан. – М., 2006. – С. 441; Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора. – Львів: Світ, 1992. – С. 37.

Таблиця 4. Частка українців в загальній кількості населення Росії у 1970 – 2010 рр.⁵²⁷ (%)

Рік	1970	1979	1989	2010
Загальна кількість населення Росії	130 079 210	137 409 921	147 021 869	142 856 536
Чисельність українців у Росії	3 345 885	3 657 647	4 362 872	1 927 988
Частка українців в складі загального населення (%)	2,6	2,7	3	1,3

Таблиця 5. Сучасні українські інституції в Російській Федерації, що є членами Української Всесвітньої Координаційної Ради⁵²⁸

Всеросійські громадські організації	Об'єднання Українців Росії, Український Конгрес Росії, Український молодіжний Конгрес Росії
Регіональні інституції (Структурні підрозділи Українського Конгресу Росії в регіонах)	Санкт-Петербург; Башкортостанська, Кабардино-балкарська республіки; Республіки Карелія, Комі, Саха (Якутія); Краснодарський, Красноярський, Приморський, Хабаровський, Архангельський край; Волгоградська, Вологодська, Воронежська, Калінінградська, Калузька, Камчатська,

⁵²⁷ Таблицю складено за: Всесоюзная перепись населения 1970 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php; Всесоюзная перепись населения 1979 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_79.php; Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php.

⁵²⁸ Складено з: Українська Всесвітня Координаційна Рада [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.uvkr.org/members/eastern_diaspora

	Московська, Мурманська, Нижегородська, Новосибірська, Омська, Оренбурзька, Самарська, Саратовська, Свердловська, Тверська, Томська, Тульська, Тюменська, Ульяновська, Ярославська, Брянська, Ленінградська області; Хантимансійський автономний округ.
Регіональні інституції	Нижегородська регіональна громадська організація “Товариство української культури Джерело”; Омська регіональна громадська організація “Сибірський центр української культури Сірий клин”; Регіональна громадська організація “Провісник”; Регіональна громадська організація “Українці Москви”.
Міські громадські українські організації	Нижнекамська міська національно-культурна організація “Українське товариство Вербиченька”; “Національно-культурне об’єднання українців Криниця”.
Республіканські громадські українські організації	Карельське республіканське громадське товариство “Товариство української культури Калина”; Регіональна громадська організація Удмуртської Республіки “Товариство української культури Громада”.

Таблиця 6. Розподіл українців по регіонах їх найбільшого скупчення в РСФРР за чисельністю (1989 р.)⁵²⁹

Адміністративна Одиниця	Загальна чисельність населення регіону	Чисельність українців	Частка українців у загальній чисельності населення регіону (%)
Ханти-Мансійський автономний округ	1282396	148317	11,6
Мурманська область	1164586	105079	9
Тюменська область	3097657	260203	8,4
Комі АРСР	1250847	104170	8,3
Приморський край	2256072	185091	8,2
Хабаровський край	1811828	112586	6,2
Воронезька область	2466661	122622	5
Омська область	2141909	104830	4,9
Оренбурзька область	2170692	102017	4,7
Ростовська область	4292291	178803	4,2
Краснодарський край	5052922	195883	3,9
Саратовська	2684471	101832	3,8

⁵²⁹ Складено за: Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения областей и краев РСФСР по полу и национальности [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89_gs.php?reg=78.

область			
Красноярський край	3605454	118763	3,3

Таблиця 7. Розподіл українців РСФРР за місцем їх народження (станом на 1989 р.)⁵³⁰

Вихідці з території УРСР у РРФСР			
№	Області	Чисельність (в порядку спадання)	Частка по відношенню до загальної чисельності українців в РФ (%)
1	Донецька	496 993	10,8
2	Ворошиловградська (Луганська)	329 146	7,1
3	Харківська	245 412	5,3
4	Дніпропетровська	228 916	4,9
5	Вінницька	219 557	4,7
6	Кримська	218 880	4,7
7	Житомирська	201 051	4,3
8	Полтавська	191 429	4,1
9	Київська	190 568	4,1
10	Сумська	186 297	4
11	Одеська	185 073	4
12	Чернігівська	176 461	3,8
13	Хмельницька	162 172	3,5
14	Запорозька	141 585	3

⁵³⁰ Складено за: Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение населения республик СССР и их регионов по месту рождения [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_pob_89.php?reg=1.

15	Черкаська	114 599	2,5
16	Львівська	113 401	2,4
17	Кіровоградська	107 784	2,3
18	м. Київ	101 155	2,2
19	Миколаївська	89 357	1,9
20	Волинська	78 898	1,7
21	Херсонська	78 039	1,7
22	Рівненська	72 919	1,6
23	Івано-Франківська	58 741	1,3
24	Закарпатська	56 781	1,2
25	Тернопільська	46 144	1
26	Чернівецька	36 595	0,8
Загальна чисельність вихідців з УРСР у РРФСР		4595811	

Таблиця 8. Національний склад населення Російської Федерації за регіонами (2002 р.)⁵³¹

Адміністративна Одиниця	Загальна чисельність населення регіону	Чисельність українців	Частка українців по відношенню до загальної чисельності населення регіону (%)
Ханти- Мансійський автономний округ	1432817	123238	8,6
Тюменська область	3264841	211372	6,5

⁵³¹ Складено за: Всероссийская перепись населения 2002 года. Национальный состав населения по регионам России [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_02.php?reg=20.

Мурманська область	892534	56845	6,3
Республіка Комі	1018674	62115	6
Приморський край	2071210	94058	4,5
Омська область	2079220	77884	3,7
Оренбурзька область	2179551	76921	3,5
Хабаровський край	1436570	48622	3,4
Воронезька область	2378803	73716	3
Ростовська область	4404013	118486	2,7
Краснодарський край	5125221	131774	2,6
Саратовська область	2668310	67257	2,5
Москва	10382754	253644	2,4
Красноярський край	2966042	68662	2,3
Московська область	6618538	147808	2,2
Челябінська область	3603339	76994	2,1
Санкт-Петербург	4661219	87119	1,9

Таблиця 9. Частка українців в містах РФ з чисельністю населення більше 1 млн. осіб (2010)⁵³²

Місто	Загальна чисельність населення (тис. осіб)	Чисельність Українців (%)
Омськ	1154,1	1,978
Санкт-Петербург	4879,6	1,525
Ростов-на-Дону	1089,3	1,524
Челябінськ	1130,1	1,445
Москва	11503,5	1,422
Уфа	1062,3	1,238
Волгоград	1021,2	1,222
Самара	1164,7	1,141
Єкатеринбург	1349,8	1,028
Новосибірськ	1473,8	0,919
Нижній Новгород	1250,6	0,623
Казань	1143,5	0,422

Таблиця 10. Частка українців у національному складі населення регіонів РФ, де адміністративними центрами є міста-мільйонники⁵³³

Суб'єкт Федерації	Загальна чисельність населення (тис. осіб)	Чисельність Українців (%)
Омська обл. (Омськ)	1920147	2,7
Ленінградська область	1602121	2

⁵³² Складено з: Градотека [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gradoteka.ru/>.

⁵³³ Складено з: Информационные материалы об окончательных итогах Всероссийской переписи населения 2010 года [Электронный ресурс] – Режим доступу: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/perepis_itogi1612.htm.

Ростовська обл. (Ростов-на-Дону)	4201241	1,9
Московська область	6675443	1,8
Челябінська обл. (Челябінськ)	3377073	1,5
Самарська обл. (Самара)	3091841	1,4
Волгоградська обл. (Волгоград)	2565620	1,4
Республіка Башкортостан (Уфа)	3974720	1
Новосибірська область (м. Новосибірськ)	2541052	0,9
Свердловська область (Єкатеринбург)	4064769	0,9
Нижегородська обл. (Нижній Новгород)	3268248	0,5
Республіка Татарстан (Казань)	3780436	0,5

Таблиця 11. Національний склад населення РФ (1989 – 2010 рр.)⁵³⁴

	Млн. осіб		
	1989 р.	2002 р.	2010 р.
Росіяни	119,87	115,89	111,02
Татари	5,52	5,55	5,31
Українці	4,36	2,94	1,3

⁵³⁴ Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 72.

Таблиця 12. Розподіл українців у РРФСР за статтю (1989 р., тис. осіб)⁵³⁵

Етнічна група РСФРР	Кіл-ть чоловіків	Кіл-ть жінок	Загалом
Українці	2,194318	2,168554	4,362872

Таблиця 13. Українське міське та сільське населення в РРФСР (1989 р.)⁵³⁶

Етнічна група РСФРР	Міське населення		Сільське населення	
	Чисельність	Чисельність	Чисельність	Чисельність
	Жінок	чоловіків	Жінок	чоловіків
Українці	1674511	1727654	494043	466664

Таблиця 14. Гендерний аспект чисельності українців у найбільших регіонах їх зосередження в Росії (1989 р.)

Адміністративна Одиниця	Чисельність українців	Загальна чисельність Чоловіків і жінок У містах	Міське населення		Сільське населення		Загальна чисельність чоловіків і жінок у сільській місцевості
			Чисельність Жінок	Чисельність чоловіків	Чисельність Жінок	Чисельність чоловіків	
Краснодарський край	195883	118307	64270	54037	44034	33542	77576
Красноярський край	118763	95465	44257	51208	9161	14137	23298
Приморський край	185091	117654	60220	57434	36275	31162	67437
Хабаровський край	112586	78392	38166	40226	16353	17841	34194

⁵³⁵ Складено за: Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения республик СССР по полу и национальности [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=1.

⁵³⁶ Складено за: Всесоюзная перепись населения 1989 года. Распределение городского и сельского населения республик СССР по полу и национальности [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=1.

Воронезька область	122622	51514	27546	23968	40326	30782	71108
Ленінградська міськрада	150982	150982	70546	80436			
Московська міськрада	252670	252646	123826	128820	13	11	24
Московська область	185359	156647	76383	80264	14498	14214	28712
Мурманська область	105079	91085	40824	50261	6405	7589	13994
Омська область	104830	64941	35051	29890	21973	17916	39889
Оренбурзька область	102017	70337	38284	32053	16940	14740	31680
Ростовська область	178803	129768	71960	57808	28296	20739	49035
Саратовська область	101832	71865	37496	34369	16200	13767	29967
Тюменська область	260203	229172	105359	123813	13242	17789	31031
Ханти-Мансійський автономний округ	148317	139087	64461	74626	4027	5203	9230
Челябінська область	109615	92118	46629	45489	9469	8028	17497
Комі АРСР	104170	87814	40959	46855	6554	9802	16356
Сумарна чисельність	2 538 822	1 997 794	986 237	1 011 557	283 766	257 262	541 028

Таблиця 15. Розподіл трьох найбільших національностей РФ за шлюбною ознакою (2002 – 2010 рр.)⁵³⁷

		Частка українців в Росії, що перебувають у шлюбі (кількість на 1 тис. осіб, з 16 років)	
		Чоловіки	Жінки
Усе населення	2002	634	530
	2010	633	524
Росіяни	2002	626	522
	2010	630	518
Татари	2002	656	556
	2010	646	542
Українці	2002	767	592
	2010	778	563

Таблиця 16. Українки в Росії за показником дітонародження (характеристика у порівнянні з іншими національностями за 2010 р.)⁵³⁸

Жінки у віці 15 років і більше	Усього Жінок	Жінки, які вказали число народжених дітей	Загальна кількість народжених дітей	Кількість народжених дітей на 1 тис. жінок
<i>Росіяни</i>	52 155 937	50 799 301	71 387 890	1405
<i>Татари</i>	2 477 050	2 459 130	3 992 056	1623
<i>Українці</i>	1 010 079	995 580	1 741 177	1749

⁵³⁷ Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 74.

⁵³⁸ Складено за: Всероссийская перепись населения 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vpngis.gks.ru:8080/ShowReport.aspx?DataSourceName=pub-10-08>

Таблиця 17. Розподіл українців РФ за рівнем освіти (2002 – 2010 рр.)⁵³⁹

	Роки	На 1 тис. осіб у віці 15 років та старше, що вказали рівень освіти та мають:			
		професійну			
		Вищу (включаючи післядипломну) освіту	Неповну вищу	середню	початкову
Усе населення РФ	2002	161	31	275	128
	2010	234	46	312	56
Українці	2002	200	24	309	125
	2010	258	26	346	48
В середньому, усе населення РФ	2002 – 2010	197	38	293	92
В середньому, українців	2002 – 2010	229	25	327	86

⁵³⁹ Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 80.

Таблиця 18. Характеристика найбільших національностей РФ за критерієм зайнятості (2010 р.)⁵⁴⁰

	Зайняте населення у віці 15 – 72 років за статусом, відповідно до кожної національності, що вказала статус (у %)			
	Працюючі за наймом	Працюючі не за наймом	Із них	
			Із залученням найманої праці	Без залучення найманої праці
Росіяни	94,8	5,2	2,0	2,9
Татари	94,0	6,0	2,1	3,6
Українці	93,9	6,1	2,4	3,4

Таблиця 19. Зайнятість населення РФ за національною ознакою (2002 – 2010 рр.)⁵⁴¹

	Зайняте населення у віці 15 – 72 років (тис. осіб)		
	2002 р.	2010 р.	2010 р. у відсотках по відношенню до 2002 р.
Росіяни	49 730	53 782	108,1
Татари	2417	2579	106,7
Українці	1490	991	66,5

⁵⁴⁰ Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 84.

⁵⁴¹ Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 84.

Таблиця 20. Розподіл українців у Росії за джерелом прибутку (на 1 тис. осіб за 2002 – 2010)⁵⁴²

	Роки	На 1 тис. осіб відповідної національності, що вказали такі джерела прибутку					
		Трудова діяльність за наймом	Приватне господарство	стипендія	Пенсія	Утримання	Накопичені збереження
Все населення РФ	2002	433	127	23	255	124	4
	2010	480	108	20	278	88	7
Українці в Росії	2002	518	122	9	362	44	5
	2010	519	114	6	485	33	11

Таблиця 21. Кількість полінаціональних приватних домогосподарств у Росії (2002 р.)⁵⁴³

Адміністративна Одиниця	Загальна кількість приватних домогосподарств	Чисельність домогосподарств, де члени належать до різних національностей	Середній розмір домогосподарства, осіб
Краснодарський край	1413090	204240	3,7
Красноярський край	868042	139837	3,3
Приморський край	598202	99558	3,2
Хабаровський край	413014	62434	3,3
Воронезька область	688884	53268	3,4
Санкт-	1324912	270933	3,3

⁵⁴²Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 82.

⁵⁴³Складено за: Всероссийская перепись населения 2002 года. Число и состав домохозяйств [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.perepis2002.ru/index.html?id=18>.

Петербург			
Москва	2776182	481220	4,1
Московська область	1903170	248945	3,4
Мурманська область	260842	58188	3,1
Омська область	596013	110051	3,4
Оренбурзька область	630576	134345	3,4
Ростовська область	1252405	161069	3,5
Саратовська область	781868	110339	3,3
Тюменська область	926786	244851	3,5
Ханти- Мансійський автономний округ	405286	132155	3,5
Челябінська область	1053257	195400	3,3
Республіка Комі	294679	113969	3,2

Таблиця 22. Число та розмір українських домогосподарств у РФ (2002 – 2010 рр.)⁵⁴⁴

	Роки	Число мононаціональних домогосподарств (тис.)	На 1 тис. мононаціональних домогосподарств припадали домогосподарства, що складаються				Середній розмір домогосподарства (кількість осіб)
			Із 2 осіб	Із 3 осіб	Із 4 осіб	Із 5 та більше осіб	
Усього в Росії	2002	34901	368	306	213	113	3,1
	2010	34031	394	304	191	111	3,1
Українські домогосподарства	2002	200	497	280	174	49	2,8
	2010	128	594	249	119	38	2,6

Таблиця 23. Економічна активність населення приватних домогосподарств у Росії за національною ознакою (у віці 15 – 72 років за 2010 р.)⁵⁴⁵

	Особи, що вказали економічну активність (тис. осіб)			
	Економічно активне населення	В тому числі		Економічно неактивне населення
		Зайняті в економіці	Безробітні	
Росіяни	58112	53782	4330	25163
Татари	2798	2579	219	1271
Українці	1059	991	68	533

⁵⁴⁴Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 76 – 77.

⁵⁴⁵Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 83.

**Таблиця 24. Населення працездатного віку за національною ознакою
(2002 – 2010 рр.)⁵⁴⁶**

	Працездатне населення (у % до загальної чисельності відповідної національності)	
	2002 р.	2010 р.
Росіяни	61	60,9
Українці	64,1	57,3

Таблиця 25. Розподіл іноземних громадян у Росії за найбільш поширеними видами економічної діяльності (2006 р., у %)⁵⁴⁷

<i>Сфери діяльності трудових мігрантів</i>	<i>Кінцевий відсоток у загальній системі зайнятості</i>
Сільське господарство, мисливство, лісне господарство	7,2
Обробна промисловість	7,1
Будівництво	40,8
Транспорт і зв'язок	4,6
Інші види економічної діяльності	7,8

⁵⁴⁶Складено за: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики. – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. 74.

⁵⁴⁷ Складено за: Труд и занятость в России. 2007: Стат.сб. / Росстат. – М., 2007. – С. 294.

**Таблиця 26. Вікові характеристики трудових мігрантів із України в РФ
(2005 – 2008 рр.)⁵⁴⁸**

Вік мігрантів (роки)	25 – 34	35 – 49
Частка у складі українських трудових мігрантів в РФ (%)	34,9	40,3

Таблиця 27. Сфери працевлаштування українських трудових мігрантів у Росії * (2010 р., тис. осіб)⁵⁴⁹

Загальна чисельність зареєстрованих українців, що отримали дозвіл на роботу	Фахові спрямування українських трудових мігрантів у Росії						
	Керівники установ, організацій	Фахівці в сфері природничих та інженерних наук	Фахівці середнього рівня кваліфікації фізичних та інженерних напрямів діяльності	Робітники, задіяні на гірських, будівельно-монтажних, ремонтно-будівельних роботах	Робітники металообробної і машинобудівної промисловості	Водії та машиністи рухомого устаткування	Некваліфіковані працівники
127,8	10,5	5,5	2,9	33,1	14,8	14,9	13,1

⁵⁴⁸ Складено за: Зовнішня трудова міграція населення України / Український центр соціальних Реформ; Державний комітет статистики України. – К., 2009. – С. 30.

⁵⁴⁹ Складено за: Труд и занятость в России. 2013: Стат.сб. / Росстат – М., 2013. – С. 336-337.

* Назви професійних напрямів діяльності вказано згідно з Загальноросійським класифікатором занять (Общероссийским классификатором занятий (ОКЗ)).

Таблиця 28. Найбільш поширені друковані ЗМІ української діаспори в Росії (1989 – 2010 рр.)⁵⁵⁰

<i>Назва видання</i>	<i>Населений пункт/Регіон</i>	<i>Роки випуску</i>
Український кур'єр	м. Москва	з 1989 р.
Український вибір	м. Москва	з 1993 р.
Український огляд	м. Москва	з поч. 2000-х до 2005 рр.
Українці та Петербург	м. Санкт-Петербург	з 1998 р.
Кобзар	м. Санкт-Петербург	з 1998 р.
Промінь	м. Самара (Жовтий клин)	з 1997 р.
Вісник товариства української культури Кубані	м. Краснодар (Малиновий клин)	з 2004 р.
Голос України в Західному Сибіру	м. Тюмень (Сірий клин)	з 2000 р.
Батьківщина	Камчатка	1998 – 2015 рр.
Інститут Тарас	м. Оренбург	з 1993 р.
Кобзар Дона	м. Ростов-на-Дону	2000-ні р.
Криниця	м. Уфа	1993 – 1995 рр.

⁵⁵⁰Складено за:

Українці Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kobza.com.ua/doslidzhennja/509-ukrajinci-v-rosiji.html>; Бюлетень СКУ. – 2005. – № 1(4); Украинское обозрение. – 2006. – № 1-2; Библиотека украинской литературы [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mosbul.ru/history.shtml>; Українці та Петербург. – 2007. – № 3(24); Попок А. А. Українці в суміжних пострадянських державах: на шляху до нової ідентичності / А. А. Попок // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: Вид-во ДРІДУ НАДУ, 2007. – № 2 (28); Обласна українська газета “Промінь”(Самара) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/rus-samara/794-oblasna-ukrajinska-gazeta-qprominq-samara-ukr.html> Вісник товариства української культури на Кубані – 2004. – № 1(36); Іваненко В. В., Кавун М. Е. Проблеми збереження національної самосвідомості української діаспори в сучасній Росії (за матеріалами Сибіру та Уралу) / В. В. Іваненко, М. Е. Кавун // Чорноморський літопис, 2010. – Вип. 1.; Батьківщина. – 2002. – № 8(20); Как живут камчатские украинцы [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kamchatka.aif.ru/society/kak_zhivut_kamchatskie_ukraincy; Научно-просветительский Институт Тараса Шевченка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://it-shevchenko.ru/index.php/ytsh/5-informatsionnye-byulleteni-itsh.html>; Гражданский форум Ростовской области [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://civil-society.donland.ru/Default.aspx?pageid=97475>; Бюлетень СКУ. – 2006. – № 1(6).

Таблиця 29. Розподіл українців Росії за мовною ознакою (1989 – 2010 рр.)⁵⁵¹

Національність	Рік	Чисельність осіб на 1 тис. опитаних, що вказали рідну мову	
		Українську	Російську
Українці	1989 р.	428	570
	2010 р.	242	756

---

⁵⁵¹ Складено з: Социально-демографический портрет России: По итогам Всероссийской переписи населения 2010 года / Федер. служба гос. статистики . – М.: ИИЦ «Статистика России», 2012. – С. – С. 79.

ДОДАТОК А⁵⁵²

**Вшанування пам'яті Тараса Шевченка: школяр української недільної школи
Нижнього Новгорода (2007 р.)**

**В залі обласної дитячої бібліотеки Нижнього Новгорода
вчитель недільної школи Інна Клименко
читає вірші Кобзаря (2007 р.)**

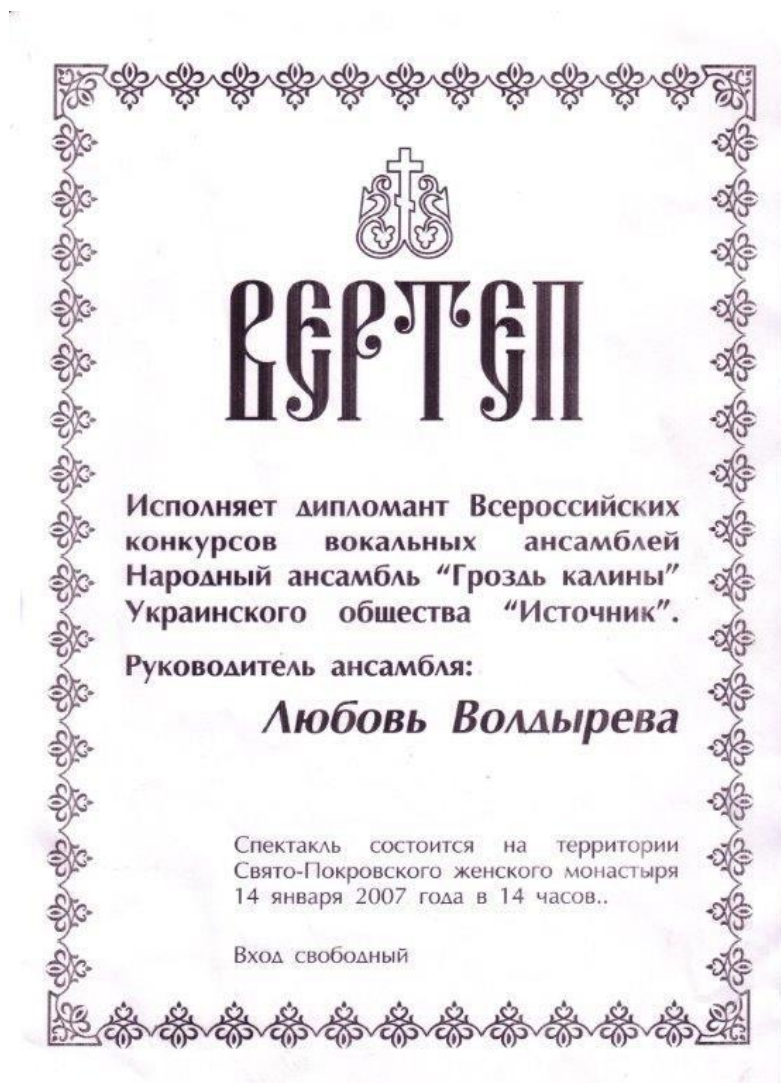

---

⁵⁵² З особового архіву автора.

ДОДАТОК Б⁵⁵³

Анонс виступу колективу “Калинове Гроно”(Нижній Новгород, 2007 р.)

⁵⁵³ З особового архіву автора.

ДОДАТОК Б-1⁵⁵⁴

Ансамбль “Калинове Гроно” (Нижній Новгород, 2008 р.)

Відзнака українського творчого колективу – переможця фестивалю національних культур (2011 р.)

ДОДАТОК В⁵⁵⁵Творчі колективи Сибірського Центру Української Культури «Сірий Клин»
(2010 р.)

**Сведения о творческих коллективах
(по факту на 1 января 2010 года)**

№	Коллектив	Звания (народный, образцовый)	Жанр	Руководитель, аккомпаниатор	Соллисты	Количество участников
1	Народный хор СЦУК «Сірий клин»	«народный»	Народное пение	Иманкулова Ж.К. – хормейстер Соломахи Д.В. – аккомпаниатор	Набока М. Филатова А.Г. Довгань М.Д. Немиш Ю.Д.	20 чел.
2	Детский театр «Цвітень»	нет	Литературно художествен ный	Недашковская Т.А.	—	11 чел.
3	Вокально-инструментальная группа «Водограй»	нет	Народное и эстрадное пение	Сенкевич Е.П.	Сенкевич Е.П. Васина М.А. Хомишинец И.Л.	3 чел.

МП _____

Подпись руководителя центра _____

Особовий склад Творчих колективів СЦУК «Сірий Клин» (2010 р.)

Таблица № 3

**Сведения по кадрам НКО
(по факту на 1 января 2010 года)**

№	ФИО (полностью)	Дата рож- дения	Занимаемая должность	Штат, вне- штат	Образование	Наименование учебного заведе- ния, год окончания	Стаж работы в цен- тре	Основное место работы	Домашний адрес, те- лефон
1	Сенкевич Евгения Петровна	15 июня 1962 г.	Худож. рук. СЦУК «Сірий клин» и ВИГ «Водограй»	вне- штат	неоконч. высшее	Одесский пед. универ. им. Ушинско- го Фак-т: «орга- низатор вне- классной ра- боты»	6 лет + 2 года	СЦУК «Сірий клин»	ул. Багратиона, 15-«Б» кв. 90 сот. 8-913-156-21-24 сот. 8-908-803-21-15
2	Васина Мария Александровна	5 августа 1977	Ведущий мето- дист СЦУК «Сі- рий клин»	штат	высшее	Омский фи- лиал АГИК Фак-т: « би- ведение и библиогр.» 1994-1998 г.	1 год 3 мес.	СЦУК «Сірий клин»	ул. Б.Хмельницкого, 148 кв. 47 д. 36-48-83 сот. 8-913-66-77-000
3	Недашковская Татьяна Анисимовна	29 окт. 1949 г.	Рук. детского театра «Цвітень»	вне- штат	высшее	ОмГПИ им. Горького Фак-т: «Фи- лология» 1975 г.	5 лет	пенсионерка	16-й Военный горо- док, корп. 374 д. 46-82-92 сот. 8-913-678-70-90
4	Соломахи Дмитрий Валерьевич	10 окт. 1978 г.	Аккомпаниатор хора «Сірий клин»	штат	высшее	Уральск. Гос. консерв. им. М.П. Мусорг- ского Фак-т: «на- родные инст- рументы»	12 лет	СЦУК «Сірий клин»	Дианова, 3 кв. 266 сот. 8-904-588-03-54 д. 32-42-64

5	Иманкулова Жулдус Кайргелдыевна	26 августа 1986 г.	Хормейстер хора «Сірий клин»	штат	Сред.-спец.: «педагог му- зыки» Неоконч. высшее	Муз. - пед. колледж № 3 2005 г. ОмГУ Фак-т: «куль- турология и искусство- вед.»	полго- да	СЦУК «Сірий клин»	Мельничная, 110 – 7 д. 37-33-98 сот. 8-908-793-92-21
---	---------------------------------------	-----------------------	------------------------------------	------	---	--	--------------	----------------------	--

М.П.

Подпись руководителя центра

ДОДАТОК В-1⁵⁵⁶

**Проект відзначення Дня національної культури “Українська хата” в
Сибірському Центрі Української Культури “Сірий Клин” (2011 р.)**

**Омская региональная общественная организация
СИБИРСКИЙ ЦЕНТР УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ
«Сірий клин»**

644024, Россия, г. Омск, ул. Ипподромная, 12 тел. 32-05-82

Министру культуры Омской области
В.А. Телевному
от Омская региональная общественная организация Сибирский
центр украинской культуры «Сірий клин» (ОРОО СЦУК
«Сірий клин»)
полное (сокращенное при наличии) наименование организации,
г.Омск, ул.Б.Хмельницкого, 128
место нахождения юридического лица, контактный телефон,
siryiklin@mail.ru (38112) 312-664
адрес электронной почты (если имеется), факс (если имеется)

ЗАЯВЛЕНИЕ

**на предоставление в 2011 году субсидии из областного бюджета отдельным
некоммерческим организациям, не являющимся государственными
(муниципальными) учреждениями, осуществляющим деятельность в этнокультурной
сфере**

Прошу предоставить субсидию из областного бюджета Омская региональная
общественная организация Сибирский центр украинской культуры «Сірий клин»
(наименование некоммерческой организации)
в целях частичного финансирования деятельности, направленной на осуществление
следующего мероприятия в этнокультурной сфере:
«УКРАЇНЬСКА ХАТА» - День национальной культуры
(указать мероприятия, на проведение которых предоставляются субсидии)

Реквизиты расчетного счета:

р/с 40703810100500010048 в ОАО «ПЛУС БАНК», г. Омск к/с 30101810900000000783 БИК
045209783

Наименование мероприятия: «УКРАЇНЬСКА ХАТА» - День национальной культуры

Цели:

- пропаганда ценностей украинской национальной культуры;
- сохранение и развитие фольклора, хозяйственно-бытового уклада, традиционных обрядов, обычаев, прикладного искусства;
- укрепление межнациональных связей;
- привлечение детей и молодежи к деятельности по художественно-творческому освоению этнокультурного пространства.

Место, сроки проведения: Омский Дом Дружбы культурно-спортивное объединение
Сибирь, вторая половина августа 2011 года.

Краткое описание мероприятия: описание в приложении №1.

Наличие организационной группы: члены и волонтеры ОРОО СЦУК «Сірий клин»,
детский творческий коллектив «Цвітень» и Ансамбль украинской песни «Смерічка».

Предполагаемое количество участников мероприятия: 80-90 человек

**Объем планируемых расходов, в том числе за счет субсидии и собственных
средств:** 147 300,00 рублей, в том числе: 100 000,00 за счет субсидии, 47 300,00 за счет
собственных средств.

Ожидаемые результаты: Укрепление межнациональных культурных связей,
гармонизация межнациональных отношений, воспитание этнической толерантности,
показать возможность развития творческого потенциала через занятия в творческих
коллективах.

Приложение: 1) приложение №1 «Краткое описание мероприятия»

23.27
06.06.2011

- 2) копия устава;
- 3) выписка из Единого государственного реестра юридических лиц;
- 4) справка об исполнении налогоплательщиком обязанности по уплате налогов, сборов, страховых взносов, пеней и налоговых санкций;
- 5) смета расходов на осуществление мероприятия, предлагаемого к финансированию за счет субсидии и собственных средств;
- 6) отзывы о деятельности некоммерческой организации;
- 7) сведения о банковских реквизитах для перечисления субсидий в случае принятия решения об их предоставлении.

Председатель
ОРОО СПУК «Сірий клин»
(фамилия, имя, отчество,
наименование должности)

Винник С.А.
(расшифровка подписи)

ДОДАТОК В-2⁵⁵⁷

Звіт про участь Сибірського Центру Української Культури «Сірий клин» у відзначенні 20-ї річниці з дня створення організації «Українці Москви» (2010 р.)

ОТЧЕТ

О проведенном мероприятии ОРОО СЦУК с 09 декабря по 11 декабря 2010 года

«Презентация Сибирского центра украинской культуры «Сірий клин» в г. Москва»

9-11 декабря 2010 г.

Национальный культурный центр Украины в Москве

9 декабря

Ранним утром 9 декабря заснеженная, мрачная от непогоды Москва, встретила делегацию из далекого города Омска. Артисты Украинской диаспоры Омской области приехали с ответственной миссией - показать свое мастерство в разножанровом вокальном и танцевальном искусстве. Представить вниманию москвичей и гостей столицы выставку национальной украинской вышивки, провести дегустацию сала, и самое главное – доказать, что живут и процветают еще традиции и обычаи украинского народа на Сибирской земле. В этом можно будет убедиться, посмотрев красочный старинный обряд «Свадьба родителей». В состав представителей Украинской диаспоры вошли прекрасные коллективы г. Омска и Омской области: участники хора «Сірий клин», ВИГ «Водограй», вокальное трио «Смерічка», мужская группа «Кобза» фольклорного народного ансамбля «Червона калина» (с. Шевченко Москаленского р-на), фольклорный ансамбль (трио) «Калинонька» и детский ансамбль «Барвінок» (с. Ганновка Одесского р-на), представители Образцового ансамбля танца «Феникс» и солист Эдуард Наточев (р/п Полтавка), солистка фольклорного ансамбля «Селяночка» - Д. Чехомова (с. Благодаровка Одесского р-на).

В первый день пребывания в Москве для омичей была организована экскурсия по историческим местам столицы, а затем гостей привезли на Арбат в национальный центр Украины в Москве. Здесь была возможность посетить концерт прекрасного эстрадного украинского коллектива «Шоу-группы «Жайвір» из г. Днепропетровска. После программы, в фойе украинского центра участники СЦУК «Сірий клин» оформили выставку: «Галерея майстринь народної української вишивки».

На выставке были представлены вышивки мастериц Центра: Намастырник М.Ф., Троцко М.Г., Близовой Л.Г., Довгань М.Д., Тарнавской С.И., Лаврушиной Л.Ф. (с. Благодаровка Одесского р-на), Чмырь М.М. Помимо фото рукодельниц, была представлена так же краткая биография женщин с историями об их непростой судьбе в суровой Сибири и, конечно, о любимом хобби – вышивании.

Организаторы выставки старались расположить экспонаты тематически: например, в одном месте сгруппировали вышитые иконы: «Икона Божьей матери с младенцем», «Святой Николай», «Храм Христа спасителя», «Храм Покрова», «Святой евангелист Марк» и др. В Центре красовалась гирлянда из рушников, а на столе в форме «елочки» расположились вышитые наволочки. Далее следовал уголок украинской символики: вышитый герб Украины со словами гимна, портрет национального поэта – Т.Г.Шевченко и т.п. Особую привлекательность выставке придали национальные костюмы. Женский костюм повседневный, детские сорочки для девочек и мальчиков, вы-

шитые мужские сорочки, женский старинный свадебный наряд. Примечательно то, что была представлена различная техника вышивки: «гладь», «крестик», «низинка». Каждому костюму соответствовал свой головной убор: венки, «челыце», «капелюх», папахы. Особое внимание привлек свадебный венок, изготовленный специально для выставки в Москве пожилой мастерицей из с. Ганновка Одесского р-на Тарасович П.И. До сих пор эта чудесная женщина на заказ делает головные уборы для невест по старинной технологии: из гофрированной бумаги, воска, проволоки, фольги. Вызывали не меньший интерес для посетителей и куклы в национальных украинских костюмах, а особенно «ляльки-мотанки».

10 декабря

Был самым насыщенным днем для артистов Украинской диаспоры. Начался он с репетиции на сцене: отрабатывались концертные номера творческих коллективов, сценический ход обряда «Свадьба родителей», отдельные мизансцены, распределялись ответственные для работы на выставке, осуществлялась подготовка сценических костюмов и реквизита и т.п.

В 15.00 в актовом зале началась VII открытая конференция к 20-летию создания ОУМ-РОО «Украинцы Москвы», посвященная сохранению и развитию любительского и профессионального искусства. Ярким финалом работы участников конференции явилась «Презентация Сибирского украинского центра «Сірий клин». При выходе из зала их радушно встретили украинцы из Сибири – с песнями, танцами, традиционными закусками

За отдельным столом, накрытым вышитой скатертью, красовались блюда с салом. Аппетитное кушанье предоставили хозяйки и хозяева с. Ольгино, с. Воронцовка Полтавского р-на, р/п Полтавка, с. Благодаровка и с. Ганновка Одесского р-на, с. Шевченко Москаленского р-на. По центру стола располагалась «Свинья с поросятами» – поделка из гипса, изготовленная руками Викарчук Н.А. А какое сало без горилки? Дегустация сала не ограничилась лишь тем, что его просто пробовали на вкус. Украинские сибиряки не готовы были расстаться с ним так запросто. Для этого нужно было рассказать шутку или анекдот про сало, спеть или станцевать. Конечно, омские артисты помогали им в этом, рассказывали о пользе и вреде этого яства, угощали горилкой, шутили и смеялись вместе с посетителями выставки.

Немного в стороне, за другим столиком, была представлена методическая и рекламная продукция СЦУК «Сірий клин». Зрители могли получить в подарок брошюру «Роду наш красный», где освещена история создания Центра, присутствовала информация об известных украинцах Омска, таких как скульптор Цымбал Анатолий Андреевич и Митрополит Омский и Тарский Феодосий, а так же сведения о творческих коллективах Украинской диаспоры Омской области. Помимо этого посетители могли приобрести методички «Мы тебя не забудем – Тарас!» (о жизни и творчестве Т.Г. Шевченко) и «Украинские писанки» (роспись пасхального яйца). Специально для презентации были записаны диски семи видов: видеозапись «Старинного украинского обряда «Свадьба родителей»; телерепортажи мероприятий СЦУК; видеоматериалы сольного концерта ВИГ «Водограй»; аудиозаписи хора «Сірий клин» и ВИГ «Водограй»; Гала-концерт «Первого фестиваля – конкурса украинской песни -2010» в р/п Полтавка; аудиозаписи песен фольклорного ансамбля «Калинонька». В течение работы выставки, молодежь СЦУК украшала петлички гостей бутоньерками, объясняя, что тем самым зрители становятся участниками старинного украинского обряда «Свадьба родителей», а так

же ребята проводили анкетирование и выступали «зазывалами» на мероприятие. Причем, они не боялись мороза и вышли на Арбат, привлекая к себе всеобщее внимание прохожих.

Украинская диаспора Омской области познакомила гостей и участников конференции с таким красивым, но не привычным для современников обрядом, как **«Свадьба родителей»**. В каждом регионе Украины его называли по-своему: «Венец родителей», «Величание родителей» и т.д. Как бы его не называли – роль у него (в воспитании детей) одна – возвеличивать родителей. Обычно такую свадьбу проводили в многодетных семьях, когда женили или выдавали замуж последних из детей. На 3-й день свадьбы молодых плели венки из колосьев пшеницы и выпекали каравай для отца и матери. Этим обрядом, который в сокращенном виде напоминал свадьбу молодых, чествовали родителей за то, что вырастили и воспитали честных и трудолюбивых детей. На протяжении всего действия звучали обрядовые песни, исполнялись танцы. Артисты предложили принять непосредственное участие зрителей в обряде, начиная с украшения цветами «свадебного дерева». Вот на свадьбу пожаловали «соседи» в лице группы хора украинской песни «Сірий клин», вокального трио «Смерічка», ансамбля «Кобза», «Калинонька». На протяжении всего действия в их исполнении звучали красивые обрядовые песни.

Дети (по сценарию их роли исполнили участницы ВИГ «Водограй», вокальный дуэт «Звездный дождь», солисты Э.Наточев и Д. Чехомова) застилают для своих родителей старательно, с любовью кожаную лавку, продев в рукава накидки вышитый рушник. На это свадебное ложе намереваются посадить супружескую пару. Пусть им будет удобно и уютно! Уже готов ароматный свадебный каравай и венки из колосьев пшеницы. Пора встречать родителей. Ребята из танцевального коллектива «Феникс» красиво выстраиваются парами с дугами из цветов и рушников, делая тем самым «живой коридор». По нему ведут пожилых родителей, а затем усаживают на «посаг»... Загораживающий и в то же время трогательный до слез ритуал – «одевание родителей». Дети завязывают «бабьим» руки рушником. Поистине «повязаны» на всю оставшуюся жизнь. Рушник, вышитый собственноручно матерью служит оберегом для всей семьи. Так они и идут по жизни, крепко взявшись за руки, на радость детям, внукам, правнукам... Ну, как тут не выразить слова благодарности своим самым близким людям, глядя в их лучистые, добрые глаза. Поблагодарить их за то, что они нас вырастили, дали путевку в жизнь. Хочется от души пожелать им здоровья благополучия на многие лета. Вот пожаловали в хату парубок с «весільним деревом», «засевальщики» и «каравайниці» с музыкантами. Шумною толпою они заходят на свадьбу, поздравляют родителей, посыпают зерном, дарят хлеб. И теперь – в путь по селу «свадебным поездом». Первым идет молодой юноша с деревцем, затем старшая дочь с караваем. За ними ведут родителей, позади которых поспешает молодежь, держа над головами супружеской пары венки из колосьев. Процессия с песнями и танцами идет по залу.

Не менее завораживающий ритуал – «разрезание каравая». От желающих попробовать кусочек свадебного каравая не было отбоя. Гости украинского центра на Арбате не только лакомятся душистым пирогом, но и высказывают теплые слова и поздравления в адрес «брачующихся». Затем наступает момент дарения подарков, но дары не материальные, а духовные. Дети и соседи приготовили музыкальные сюрпризы. Концертные номера творческих коллективов СЦУК «Сірий клин» произвели на зрителей неизгладимое впечатление. Как и на свадьбе у молодых, «бабьим» предлагают станцевать медленный танец. Вокруг танцующей пары обязательно гости замыкают круг и водят хоровод, создавая таким образом своего рода оберег. После исполнения танца приходит время долгожданного ритуала для всей неженатой и незамужней молодежи, когда со свадебного дерева родители срезают веточки, украшенные лентами или цветами и дарят их всем желающим. Существует такое поверье: коль положишь себе под подушку эту веточку, то приснится тебе во сне будущий суженный или суженная. И что приятно, современная молодежь верит в это до сих пор. В этом было

не трудно убедиться, глядя на счастливых обладателей «подарков». Получить ветку могли и детки, а так же люди любого возраста, кто не связан узами брака.

Ни одна свадьба не обходится без танцев, а тем более украинская. Чем не пример «Коломийка» - веселый, зажигательный в прямом смысле танец «до упаду». Мастер-класс был как нельзя кстати. Желающих научиться делать правильные движения, придать им необходимую эмоциональную окраску было множество. А игра в «Платочек» еще больше сплотила и зрителей и артистов.

Завершающий этап обряда – проводы родителей по «свадебному коридору». Красивые дуги, обвитые листвой и цветами, а так же дуги с вышитыми рушниками поочередно поднимаются над головами свадебной процессии. Тем самым осуществляется переход из красивой сказки в реальную бытовую жизнь, где жить не так-то просто – нужна выдержка и взаимопонимание, а самое главное - ЛЮБОВЬ!

Под звуки финальной песни «И в вас, и в нас хай буде горазд» на сцену вышли все участники представления: театрализованного семейного обряда «Свадьба родителей». Вышли, крепко взявшись за руки, как родные. Зрители горячо благодарили и выражали искреннее восхищение!

11 декабря

Проходил «круглый стол» VII открытой конференции «Украинцев Москвы».

Обсуждались вопросы:

- сохранение и развитие украинского искусства, популяризация национальных традиций, обрядов, изучение украинского языка и истории Украины;
- развитие детского эстетического воспитания и образования, создание детских и юношеских художественных коллективов;
- участие в практических учебных программах, семинарах, фестивалях и конкурсах;
- развитие информационных ресурсов и т.д.

От нашего Сибирского центра был показан фильм про Омскую область, в большом зале выступил с речью председатель ОРОО СЦУК «Сірий клин» Винник С. А., так же прозвучал рассказ о Министерстве культуры Омской области и Омском Доме Дружбы.

«Круглый стол» закончился взаимными пожеланиями о сотрудничестве.

15 декабря 2010

Председатель ОРОО СЦУК «Сірий клин» _____

С. А. Винник

ДОДАТОК С⁵⁵⁸

**Любов Волдирева - художній керівник ансамблів “Калинове гроно” і
“Славутич” у Нижньому Новгороді (2007 р.)**

---

⁵⁵⁸ З особового архіву автора.

ДОДАТОК С-1⁵⁵⁹

Відомості про ансамбль «Калинове гроно» (2005 р.)

18

Нам, украинцам, проживающим на огромной территории России, одинаково дороги две наши Родины - матери.

Украина - это земля предков, колыбель нашей культуры, хранительница языка и истории украинского народа. А в России мы живем, учимся, работаем, растим детей.

Александр Крицкий,
и.о. председателя НРООУК «Джерело»

ДВЕ РОДИНЫ

Наше Общество «Джерело» создано для того, чтобы содействовать разностороннему взаимовыгодному сотрудничеству между нашими странами, способствовать межгосударственным контактам, популяризировать украинскую культуру.

Красота украинских напевов давно покорила сердца россиян. Ансамбль «Калиновое гроно» («Гроно калены») представляет наше Обще-

19

площадках города, в домах престарелых, в детских домах и больницах. В Киеве «Калиновое гроно» стал лауреатом всемирного фестиваля 2001 года, а в Москве на конкурсе им. А. Кошица - награжден Дипломом 1 степени.

Известность обществу «Джерело» приносит выставки рукоделия украинских мастериц. Работы Ларисы Громиной, Алёны Добродий, Марии Коновалец, Оксаны Янышевской вызывают неизменное восхищение каждого, кто их видит. В этих красочных авторских изделиях бережно сохраняются и органично переплетаются с современностью традиции народных промыслов.

Люди многих национальностей живут в Нижнем Новгороде. И мы рады, что связаны с ними многолетней дружбой и совместной работой.

Среди известных нижегородцев много активных участников нашего Общества: генеральный директор «Болтгетостоп», академик и прекрасный поэт А.М. Коломиец, профессор юридического факультета ННГУ И.А. Скляров, профессор Нижегородской консерватории В.И. Голубничий, депутат Городской Думы Нижнего Новгорода, генеральный директор молодежного культурно - образовательного клуба «Эмка» Т.С. Кузьмина, заместитель директора Нижегородского академического театра оперы и балета С.И. Ларина, доцент Нижегородского технического университета В.Ф. Билиба, генеральный директор крупнейшего в Нижнем Новгороде пассажирского автобусного парка А.А. Добродий.

Несмотря на занятость, они активно участвуют в работе Общества, в мероприятиях, способствующих укреплению дружбы украинцев со всеми народами, населяющими нижегородскую землю.

Мы обращаемся к украинцам, которые хотят слышать и изучать родную речь, общаться с земляками.

Мы приглашаем всех, кто любит украинский язык, замечательные украинские и русские песни, хочет заниматься творчеством.

**Приходите к нам!
Пишите нам, звоните нам!
Мы вас ждем!**

Т. 8-2-908-84-47
E-mail: alexandrkr@mts-nn.ru

Відомі діячі української діаспори в РФ

Олександр Руденко-Десняк (1936, Чернігів – 2006, Москва) – журналіст, суспільний діяч, колишній голова Об'єднання Українців Росії та Федеральної Національно-Культурної Автономії “Українці Росії”, редактор газет “Український кур'єр” та “Український огляд”, що публікувалися в Москві, колишній очільник Конгресу національних об'єднань Росії⁵⁶⁰

Валерій Семененко (нар. 1940 р.) – один із засновників товариства “Славутич” в Москві, колишній голова Федеральної Національно-Культурної Автономії “Українці Росії”, співголова Об'єднання Українців Росії, нагороджений орденом України “За заслуги” III ступеня⁵⁶¹

⁵⁶⁰Складено за: Руденко-Десняк А. Я не люблю слово боротьба. Нужно не бороться с миром, а учиться жить в нем, искать с ним общий язык / А. Руденко-Десняк // День. – 1999. – 24 июля;

Википедия [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Руденко-Десняк_Олександр_Олексійович

⁵⁶¹Складено за: Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу https://uk.wikipedia.org/wiki/Семененко_Валерій; Валерій Семененко опроверг сообщение о своем задержании [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/27332005.html>

Тарас Дудко – співголова Об'єднання Українців Росії, заступник голови Української Всесвітньої Координаційної Ради⁵⁶²

Юрій Кононенко (нар. 1958 р., м. Харків) – колишній третій секретар посольства України в РФ, заступник Об'єднання Українців Росії, засновник Бібліотеки української літератури в Москві (1989 р.)⁵⁶³

---

⁵⁶² Складено за: Тарас Дудко: “Переможемо зло!” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinci-v-rosiji/5364-taras-dudko-peremozhemo-zlo.html>

⁵⁶³ Складено за: Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кононенко_Юрій_Григорович

Віктор Ідзьо (нар. 1960 р., м. Івано-Франківськ) – ректор Українського державного університету в Москві, доктор історичних наук, професор, засновник Українського Історичного Клубу в Москві, провідний науковий співробітник Національного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, професор університету «Львівський Ставропігон», академік Академії наук вищої школи України, академік Міжнародної академії наук Євразії, лауреат премії ім. академіка І. Крип'якевича, почесний вчений Республіки Татарстан⁵⁶⁴

Віктор Гіржов – журналіст, політолог, співголова Регіональної громадської організації "Українці Москви", член Української Всесвітньої Координаційної Ради⁵⁶⁵

⁵⁶⁴ Складено за: Науковці України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=nued&id=51>;

Вікіпедія[Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ідзьо_Віктор_Святославович

⁵⁶⁵ Відомості та фотографію взято із відкритого доступу зі сторінки В. Гіржова у соціальній мережі Фейсбук. Посилання на сторінку: <https://www.facebook.com/viktor.hirzhov>

Володимир Мельниченко (нар. 1946 р. Київ. обл.) – доктор історичних наук (з 1987 р.), колишній генеральний директор Національного культурного центру України в Москві, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка в 2009 р.⁵⁶⁶

Сергій Вінник – голова громадської організації СЦУК Сірий Клин, організатор національно-культурного життя українців Сибіру⁵⁶⁷

---

⁵⁶⁶ Складено за: На славу нашої преславної України [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://kobza.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2700&Itemid=6

http://kobza.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2700&Itemid=6;

Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мельниченко_Володимир_Юхимович

⁵⁶⁷ Складено за: Душа “Сірого Клину” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/ukrajinci-v-rosiji/4020-dusha-sirogo-klynu.html>

*Микола Сергієнко – очільник Товариства українців Кубані*⁵⁶⁸

*Вікторія Скопенко (нар. в Києві) – організатор української народної хорової капели в Москві, співголова громадської організації “Українці Москви”, одна із організаторів Українського Музичного Салону, заслужений діяч культури України, член Президіума Ради в справах національностей при Уряді Москви (станом на 2013 р.)*⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ Складено за: Кубань під кригою [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/3720>

⁵⁶⁹ Складено за: Творчий портрет Вікторії Скопенко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mos-ukr-capella.ru/main.php?file=chief#%D0%B1%D0%B8%D0%BE%D0%B3%D1%80>

Василь Коломацький – член Об'єднання Українців Росії, головний редактор українського сайту в Росії – “Кобза”⁵⁷⁰

Митрополит Богордський Адріан (в миру Валентин Єгорович Старина, нар. 1943 р. в м. Дніпро) – єпископ Богородської єпархії УПЦ КП (Московська область РФ)⁵⁷¹

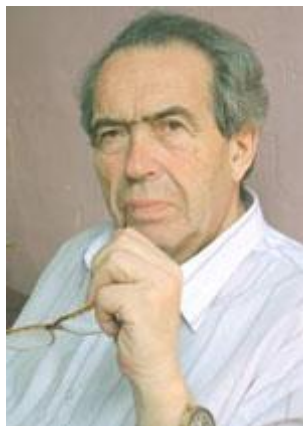
⁵⁷⁰ Складено за: Біографія члена ОУР Василя Коломацького [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/pro-sajt-i-redakciju/961-biografija-chlena-our-vasylja-kolomackogo-ukr.html>;

Василь Коломацький: “Наш сайт – це ваш сайт” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobzacomua.chost.com.ua/povidomlennja-redakciji/973-vasyl-kolomackyj-qnash-sajt-ce-vash-sajtg.html>

⁵⁷¹ Складено за: Ногінськ: страждальна земля українського православ'я [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/cerkva/5434-nohinsk-strazhdalna-zemlia-ukrainskoho-pravoslav-ia.html>;
Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Адріан_\(Старина\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Адріан_(Старина))

Василь Бабенко – почесний голова Об'єднання Українців Росії, громадський діяч, науковець, колишній очільник Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану “Кобзар”⁵⁷²

Леонід Большаков (1924, нар. в Чернігівській області – 2004, помер в Оренбурзі) – кандидат філологічних наук, шевченкознавець, перший Почесний доктор Оренбурзького державного університету, Лауреат Державної премії України імені Т. Шевченка⁵⁷³

---

⁵⁷² Складено за: Вітаємо з ювілеєм Василя Бабенка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://kobza.com.ua/novyny/5079-vitaiemo-z-iuvileiem-vasyliya-babenska.html>

⁵⁷³ Складено за: Історія Оренбуржжя [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://kraeved.opck.org/zemlaki/istoriki_kraeved/bolshakov.php;

Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Большаков_Леонід_Наумович